

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szabó T. Attila: Az erdélyi magyar nyelvtudomány kérdései

Vértes Edít: Nyelvrokon népek nevérol népneveinek rendszere alapján

Klaudy Kinga: Fordítás és aktuális tagolás

Zoltán András: A cirillbetűs átírás szabályozásának időszerű kérdései

Bán Ervin: Megjegyzések az iskolai tantárgyak elnevezéséről

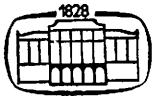
MÓRA FERENC NYELVMŰVÉSZETE

I. *Benkő László:* Móra Ferenc hangja

II. *Péter László:* Jegyzetek Móra Ferenc nyelvéről

III. *Martinkó András – Baránszky Jób László – I. Gallasy Magdolna – Szende Virág:* Móra Ferenc írásművészetének mai megítélése

Heltainé Nagy Erzsébet: Sinka István: Zab Mihály varnyudi szélben

ADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

13. ÉVFOLYAM 1979. JÚLIUS–SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSZKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkeztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szabó T. Attila</i> : Az erdélyi magyar nyelvtudomány kérdései	257
<i>Vértes Edit</i> : A nyelvrokon népek nevééről népneveink rendszere alapján	268
<i>Klaudy Kinga</i> : Fordítás és aktuális tagolás	282
<i>Zoltán András</i> : A cirillbetűs átirás szabályozásának időszerű kérdései	287
<i>Bán Ervin</i> : Megjegyzések az iskolai tantárgyak elnevezéséről	300

MÓRA FERENC NYELVMŰVÉSZE

I. <i>Benkő László</i> : Móra Ferenc hangja	303
II. <i>Péter László</i> : Jegyzetek Móra Ferenc nyelvéről	310
III. <i>Martinkó András</i> — <i>Baránszky Jób László</i> — <i>I. Gallasy Magdolna</i> — <i>Szende Virág</i> : Móra Ferenc írásművészetének mai megítélése	325
<i>Heltainé Nagy Erzsébet</i> : <i>Sinka István</i> : Zab Mihály varnyudi szélben	334

Nyelvjárásaink

<i>Kiss Jenő</i> : A nyelvjárási szókinés változásáról	343
<i>Bokor József</i> : A tájszóképzlet változása Sopronhorpácson és Sopronkövesden	346
<i>Bona Júlia</i> : Szempontok a szlavóniai nyelvjárási mondattan megírásához	353

Imre Samu

MAGYAR NYELVŐR

103. ÉVFOLYAM * 1979. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

Az erdélyi magyar nyelvtudomány kérdései*

1. Mikor ezelőtt négy évtizeddel a kolozsvári egyetemről kikerült néhány nyelvész munkálkodásával tevékenységbe lendült egy kis nyelvészcsoport, a nyelvtudománynak akkor már Erdélyben századokra visszamenően sok előzménye volt.

A középkori magyar állam határain belül Erdély földrajzi zártsága és az erdélyi vajdaság intézménye révén közigazgatási önállósága már kora kezdetétől magába rejtette a gazdasági, társadalmi és a szellemi különfejlődés lehetőségének csíráit is. Mikor aztán a mohácsi vést követő zord időkben megalakult az erdélyi fejedelemség, a politikai különállás nyomában az élet minden területén természetesen jelentkezett az önállósulásra való törekvés. De noha ez így volt, mégis korszerűtlen lenne a bennünket most közelebbről érdeklő tudományos tevékenység területén jelentősebb kezdeti önállóságról beszélnünk akkor, mikor nyilvánvaló, hogy a politikai önállóság időszakasza alatt Erdély számára a tudományok minden ágára kiterjedő felsőfokú, egyetemi oktatás és tudományos társasági szervezet hiányában — az ilyen vonatkozású önállóságra és szervezett munkálkodásra nem, csak elszórt egyéni tevékenység kifejtésére nyílt lehetőség.

Az egyéni kezdeményezések sorából mindenekelőtt a kolozsvári nyomdászat két kiváló alakjának, a XVI. század ötvenes éveitől tevékenykedő Heltai Gáspárnak és a következő század végétől működő Misztótfalusi Kis Miklósnak a magyar helyesírás elvi alapvetésére és az elveknek gyakorlatban való érvényesítésére irányuló eredményes törekvését ajánlatos kiemelni. A XVII. század közepi Erdélyben Geleji Katona István a magyar helyesírásnak és a magyar nyelvművelésnek megfogalmazta elvi alapvetését is (Magyar Grammatikácska 1645.). Ez a munka egyébként egyetemes magyar vonatkozásban is az első nyelvművelési elveket megfogalmazó és érvényesítő nyelvtudományi kiadvány.

A XVIII. század második felében nyelvtudományi munkásságával kiemelkedik Benkő József. Ő előbb a Pápai Páriz szótárának bővített kiadásán dolgozó Bod Péternek szolgáltató jelentős szóanyagot, aztán Transilvania című munkájában szófejtésbeli készségről, majd másutt növény-elnevezésbeli nyelvújító törekvéséről tett bizonyosságot. Érthető hát, ha ezen túlmenően a Magyar Hírmondóban a nyelvújítók táborába állva, maga is segítette előre lendíteni a neológusok ügyét. A Transilvaniába foglalt szófejtései mellett — Sajnovics finnugor nyelvhasznító munkásságának ismeretében — a magyar

* Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1979. február 19-i ülésén elhangzott előadás.

és török nyelvrokonság cáfolatára írt, de kéziratban maradt munkájában meglepően korszerű szófejtő elveket hangoztatott, és a nyelvi kölcsönhatás kérdésében a Gyarmathi Sámuelével megegyező józan vélekedésről tett tanúságot (l. erre: Éder Zoltán: Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság Bp., 1978. 35 kk.).

A XVIII. század végéről az erdélyi nyelvtudományi munkásság megszervezésére irányuló kísérletezésnek egy sokat ígérő, de — sajnos — rövidesen hamvába holt kezdeményezéséről tudunk. Aranka György és köre szinte három évtizedig fáradozott az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság megteremtésén,¹ de a francia forradalom után a társadalmi szervezkedés vonatkozásában idegesen gyanakvó bécsi kormányzat megakadályozta e társaság működését. Az egyéni nyelvtudományi tevékenykedést azonban a rosszindulat nem akadályozhatta meg. A maga korából tudománytörténeti jelentőségben kiemelkedő Gyarmathi Sámuel előbb a magyar nyelvnek egy nagy, sok eredetiséget mutató nyelvtani rendszerezését, a kétkötetes Okoskodva tanító magyar nyelvmestert (1794.) teremtette meg, majd túllépve a magyar nyelv keretein az Áffinitásban elsőként vetette össze a magyar nyelvet a maga korában ismert összes finnugor nyelvekkel. Ennek az egyetemes nyelvtudományi vonatkozásban is jelentős munkának közzététele után 1816-ban megjelentetett szófejtő munkájában, a Vocabulariumban Gyarmathi megalkotta az első magyar etimológiai szótárt, és benne kísérletet tett a magyar nyelv szókészletébe más nyelvekből bekerült elemek megállapítására is. Ez utóbb említett munkájával Gyarmathi a nyelvi kölcsönhatás vizsgálatában az úttörés nehéz feladatát vállalta. Vele kapcsolatban megemlítendő az is, hogy hozzátartozott ahhoz a kolozsvári értelmiségi körhöz, amely — Döbrentei Gábor vezerségével — Aranka Györgynek nyelvművelőtársaság-alapítási kísérletét igyekezett feleleveníteni. Jóllehet ez az igyekezet ezúttal is sikertelenségre volt kárhozthatva, mégis a kolozsvári kör nem egy tagjának, s köztük éppen Gyarmathinak megértése, útmutatása szerepet játszhatott Kőrösi Csoma Sándor nyelveredeztető felfogásának a finnugorság irányába való kiszélesítésében.²

Még Gyarmathi összehasonlító-szófejtő munkássága előtti időből kiemelkedő fontossága miatt nem hagyhatom említetlenül a magyar szótárírásnak egy jelentős alkotását, Pápai Páriz Ferencnek 1708-ban megjelent latin—magyar és magyar—latin szótárát. E szótárnak széles körű használatára mutat az a könyvészeti tény, hogy 1801-ig öt kiadást ért meg. Köztük a harmadik a magyar művelődéstörténetben más vonatkozásban is jelentős Bod Péter gondozásában német értelmező nyelvvel bővült, és így a hazai németiség igényeinek kielégítését is szolgálta. Pápai Páriz szótárának a román szótárírásra tett jelentős hatását Drăganu Nicolae gondos filológiai vizsgálattal mutatta ki. Ami aztán e szótárnak nyelvtudományi jelentőségét illeti, ez — a levéltári anyag mellett — egyik legfontosabb forrás a XVII. század végi—XVIII. század eleji erdélyi magyar köznyelv sajátosságainak vizsgálatában. Mellette a Háromszékről kiszármazott, és így nyelvi anyagában erdélyi alapozású Baróti Szabó Dávidnak Kisded szótára (1784., 1792.) és szólásgyűjteménye, a Magyar-ság virági (1803.) nyújt a XVIII. század végi erdélyi köz- és a háromszéki táj-

¹ Lásd: Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai. Bukarest, 1935. és az ott idézett irodalmat.

² Csetri Elek: Kőrösi Csoma Sándor indulása. Bukarest, 1979. 215 kk.

nyelvi sajtóságok vizsgálatával foglalkozó számára — kellő óvatossággal — használható anyagot.

A XIX. század elejétől a század közepe felé haladva egyre erősödő népköltészeti érdeklődés Erdélyi János magyarországi gyűjtőmunkájával egyidejűleg Erdélyben is ilyen irányú tevékenykedésre készítette Kriza Jánost. Az ő 1863-ban közzétett kötete, a Vadrózsák halhatatlan értékű népköltészeti és nyelvjárási anyaga mellett tudománytörténeti szempontból azért is jelentős, mert Lőrincz Károlynak a háromszéki nyelvjárást bemutató nyelvjárástanulmánya után a Vadrózsákban jelent meg az első, összefoglaló ismertetés a székelly nyelvjárásokról.

Ha az erdélyi nyelvtudományi munkálkodásnak ehhez a három százados egyéni eredményekből kirajzolódó szerény képéhez a XIX. század közepe tájáról még hozzáadjuk Gyergyai Ferencnek A magyar nyelv sajtóosságai címen, 1851-ben megjelentetett nyelvművelő jellegű művecskéjét, úgy hiszem, sort kerítettem minden olyan jelentősebb egyéni nyelvtudományi teljesítmény számbavételére, amely a kolozsvári egyetem működésének megindulása előtt megtermékenyíthette az erdélyi magyarság művelődési, szellemi életét.

2. Mikor 1872-ben a kolozsvári egyetem végre megnyitotta kapuit, nemcsak az egyetem munkájának megindulásakor, hanem az intézmény működésének további évtizedeiben is, sem a központi kormányzat, sem a tanszemélyzet nem tudatosította kívánatos mértékig az újonnan megnyílt felsőfokú oktatási szerv különleges táji feladatait.

Ahelyett, hogy további általánosabb tudománytörténeti kritikai megjegyzésekbe bocsátkoznám, a magyar nyelvtudomány körében maradvá, először is sajnálatos szervezeti és egyben személyi vonatkozású tényként kell megemlítenem, hogy az új intézmény szervezői az egyetem szűk személyi keretében a magyar nyelvi és irodalmi oktatás végzését egyetlen tanszék egyetlen tanára feladatkörébe utalták. E tanszék első betöltője, Imre Sándor ugyan határozott népköltészeti és nyelvészeti érdeklődéssel kezdett a tanári munkához, de a továbbiakban tudományos működésében és tanári munkájában a különleges táji feladatok meglátásának semmi nyoma nem fedezhető fel. Az utána e tanszéken hét évig működő Szinnyei Józsefnek tudományos munkássága már a táji feladatok iránti határozott érzékről tanúskodik. Erre nemcsak az mutat, hogy kolozsvári tanári működése idején kezdett Magyar Táj-szótárát hallgatói bevonásával erdélyi tájszóanyaggal jelentősen gazdagította, hanem ezt bizonyítja az is, hogy szótára anyagára alapítva közzétette a román eredetű magyar szókészletről írt terjedelmes, alapvető feldolgozását is. Ennek ellenére a kolozsvári tanszéken töltött néhány év túlságosan rövid idő volt ahhoz, hogy Szinnyei a kutatónevelés vonatkozásában számbavehető eredményeket érhesen el. Noha útána az egységes nyelv- és irodalomtudományi tanszék kettéosztották is, a különvált magyar és finnugor nyelvészeti tanszék betöltői közül a finnugorista Halász Ignác, majd Szilasi Móric, aztán meg Zolnai Gyula és az urál-altaji összehasonlító tanszék betöltő Gombocz Zoltán tanári és tudományos irodalmi működésében semmi jele nincs annak, hogy a kolozsvári egyetem tanáráként valamelyikük is a környező táj nyelvnek történeti vagy korabeli kérdései iránt érdeklődött volna. E megállapítás súlyos voltát valamelyes mértékig enyhíthetem azzal, ha megemlítem: Szinnyei utódainak az erdélyi nyelvtudományi kutatóképzésben játszott szerepére mutathat az a tény, hogy a kolozsvári egyetem század eleji hallgatói közül az

erdélyi nyelvjárások és az erdélyi népi élet olyan kiváló kutatói kerültek ki, mint Bartha Károly az udvarhelyi, Erdélyi Lajos a székely, Viski Károly a tordai és Csűry Bálint a szamosháti meg a moldvai csángó nyelvjárás bűvára, hogy a többi szerényebb munkásságú tanítványról az időbeli kötöttség miatt említést se tegyek.

A magyar nyelvtudományi vizsgálódás érdekkörébe tartozó tanszékeken működő tanárok mellett nem hagyhatom említetlenül a kolozsvári egyetem két más tanszéke tanárának, Bálint Gábornak és Brassai Sámuelnek a nevét sem. A kelet-imádatában különösképpen Bálint Gábor, az egyetem urál altaji tanszéke első betöltőjének tudományos működése a magyar nyelv eredetére vonatkozó kutatása miatt, de azzal a kritikai megjegyzéssel kötelez emlékezésre, hogy ő — a múlt század második felében lezajlott török-ugor nyelveredetbeli csatározások eldőlte után — továbbra is kérlelhetetlen szenvedélyességgel a magyar nyelv altaji származtatása mellett kardoskodott.³ Vele szemben maradandó értékű Brassai Sámuel nyelvtudományi munkássága. Brassainak, az elemi matematika tanárának a polihisztorságban szétforgácsoló tudományos működéséből igazán időtállóként a magyar mondatlan alapvető elméleti kérdéseiről közölt tanulmányai, vitacikkei emelhetők ki olyanokként, mint amelyek maguknak a magyar mondatlan vizsgálódás történetében számontartást követelnek.

A kolozsvári egyetem magyar tanszékétől független kezdeményezések sorában utóhatásában kiemelkedő jelentőségű a történész Kelemen Lajosnak ifjúkori helynévtörténeti anyaggyűjtő-közlő próbálkozása. Ha e század eleji kezdeményezést értetlenség fogadta is, az újabb erdélyi helynévtörténeti kutatásra tett távoli hatásában éppen úgy úttörő jelentőségű, mint a XVI. századi magyar nyelvű levéltári darabok, azaz az erdélyi magyar szövegemlékek közzétételének megindítása.⁴ Ez a két kezdeményezés nemcsak Csűry Bálint, Jakó Zsigmond, Kiss András nyelvemlék-feltáró munkájára gyakorolt ösztökélő hatást, hanem az én, főként levéltári anyagon alapuló nyelvtörténeti munkálkodásomra is.

Az előzmények szemléje nem lenne teljes Horger Antal erdélyi vonatkozású munkásságának számontartása nélkül. Horger ugyan a budapesti egyetem neveltje volt, de brassói tanárkodása idején folytatott nyelvjáráskutatása eredményeiből néhány erdélyi nyelvjárásziget (Datk, Halmágy, Szakadát), a hétfalusi csángóság, Udvarhely, Háromszék és Brassó megye, valamint a bukovinai Józseffelva nyelvjárására és a csángóság eredetére vonatkozó jelentős tanulmányt tett közzé. Emellett a keleti székelység, azaz Csík-, Gyergyó-, Kászón- és Háromszék nyelvjárásának néhány fontos sajátosságát szemléltető térképlapja megjelentetésével a nyelvföldrajzi módszer alkalmazására a magyar kutatók közül elsőként ő tett kísérletet.⁵

³ Személyére és munkásságára nézve l. György Lajos: Bálint Gábor emlékezete (Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1944. 82—110 és külön: Kolozsvár, 1945. 7—38).

⁴ Suky István magyar menedéklevele 1508-ból: Erdélyi Múzeum 19: 257—64 (Pálfi Mártonnal). A nyelvemlék értékelésére nézve l. a szerzőtől: A szó és az ember. Bukarest, 1971. 480—94.

⁵ Ezeknek válogatott könyvészetére nézve l. Horger Antal: A magyar nyelvjárások. Bp., 1934. 24, 28—9.

3. Ilyen tudománytörténeti előzmények után érte meg 1919 májusában Erdély magyarsága a kolozsvári egyetemnek a román állam által való átvételét. Az átvétel következményeként az egyetem előadási nyelve a román lett, és két év múlva is csak egyetlen, osztatlan irodalmi és nyelvtudományi tanszéken kezdődött meg ismét a magyar nyelvű oktatás. Minthogy pedig Kristóf György személyében a tanszékre irodalomtörténész tanár került, ilyenformán a magyar nyelvtudomány korabeli magas szintjén álló nyelvtudományi oktatás és még inkább a kutatónevelés a lehetőségek körén kívül került.

Súlyosbította a helyzetet, hogy a magyar tannyelvűnek megmaradt felekezeti tanintézetek tanári karából csak Csúry Bálint, a kolozsvári református kollégium tanára volt az, aki az uralomváltozás előtti évtizedben már jelentős nyelvtudományi munkásságát a továbbiakban is folytatta. Az ő erdélyi működése idején kifejtett munkásságából a szamosháti és a moldvai csángó nyelvjárás kutatásának kimagasló eredményei az Osztály tagjai számára éppen eléggé ismeretesek ahhoz, hogy értékelésükre ezúttal ne kerítsek sort.

4. Az új szellemű magyar nyelvjáráskutatás nagy elindítójának és mesterének, Csúrynek nyelvi igényességét ismerve, nem lehet csodálni, hogy — mindenkét megelőzve — előbb 1928 őszén az Erdélyi Irodalmi Társaságban, majd 1930-ban az Erdélyi Múzeum-Egyesület marosvásárhelyi vándorgyűlésén népszerűsítő előadásával úgyszólván ő adott jelt a magyarországi nyelv-művelő mozgalommal azonos szellemben induló romániai magyar nyelv-művelő munkálkodásra.⁶ Az ő vándorgyűlési előadása hagyományt teremtett: az Erdélyi Múzeum-Egyesület minden ezutáni vándorgyűlésén egy-egy előadás foglalkozott a magyar nyelvápolás és nyelvvédelem időszerű kérdéseivel. Az első világháború utáni aléltóságából ébredező romániai magyarság akkori viszonyai között legalábbis szerény eredményekkel járó nyelv-művelő tevékenység munkatársakat is kapott a folyóiratoknak és a napilapoknak a nyelvi öntudat ápolására törekvő szerkesztőiben. A fegyvertársak közül a Pásztortűz szerkesztője, Császár Károly, a Keleti Újság szerkesztője, a költő Dsida Jenő és a Brassói Lapok ugyancsak író szerkesztője Kacsó Sándor ilyen irányú párhuzamos munkálkodásának jelentőségét nem lehet említetlenül hagynom.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület azonban nemcsak vándorgyűlési előadásain igyekezett ráirányíttatni a figyelmet a nyelv-művelés fontosságára. Az Egyesület 1930-tól újra megjelenő folyóiratának, az Erdélyi Múzeumnak egyik rovatában a szerkesztő, György Lajos, az MTA tagja 1935-től a nyelv-művelésnek külön teret biztosított.⁷ A romániai magyar nyelv-művelő-nyelvvédő mozgalom mindvégig a magyarorszáigival azonos szellemi és elvi alapokon végezte az anyanyelv gondozásának felelős munkáját. Mikor azonban az irodalomtörténész szerkesztőhöz hamarosan nyelvész munkatársak csatlakoztak, a folyóirat nyelv-művelő rovata a romániai magyar nyelvi valóság időszerű kérdéseinek behatóbb tárgyalásával önállóbban, a kisebbségi nyelvi élet igényeihez jobban igazodva igyekezett szolgálni a nyelvápolás érdekeit. E törekvésben az Erdélyi Múzeum munkatársául szegődött az Erdélyi Iskola címen György Lajos és Márton Áron szerkesztésében megjelenő tanügyi folyóirat is.

⁶ Előadása rövidített formában: Erdélyi magyar nyelvünk állapota. MNy. 27: 253—9.

⁷ A beköszöntő és az első közlemény: Erdélyi Múzeum 40: 74—7. — A rovatot kezdetben a szerkesztő, később főként e sorok írója és Brüll Emánuel látta el nyelv-művelő cikkekkel.

5. A nyelvtudományi munkásság személyi feltételeinek megteremtése érdekében már a kora kezdettől fiatal kutatók képzésének szükségessége jelentkezett sürgető feladatként. Ezért a kolozsvári egyetem magyar hallgatói tanulmányi igazgatójának, György Lajosnak kezdeményezésére 1928-tól az önkéntesen vállalkozók számára Csúry Bálint rendszeres nyelvészeti előadásokat tartott. Noha ezek az előadások a nyelvtudományi ismereteket teljességükben igyekeztek megalapozni, érthető, hogy Csúry nyelvjárás-tanulmányozó érdeklődése elsősorban ilyen irányba befolyásolta az előadások néhány hallgatóját. Csúry kutatóképző törekvéseit az ő Debrecenbe való távozása ugyan félbeszakította, de néhány évi szünetelés után ez a munka tovább folytatódott. Mivel aztán Csúry debreceni egyetemi tanárként a magyar nyelvjáráskutatás távlatokra néző megszervezésébe kezdett, e törekvésében igyekezett kapcsolatot fenntartani a Romániában tevékenykedő néhány nyelvjáráskutatóval. Hamarosan megindított évkönyvében, a Magyar Népnyelvben kezdettől fogva helyet biztosított az erdélyi munkatársaknak is, de váratlanul korai halála megakadályozta őt abban, hogy a tervezett szorosabb együttműködés jeleként a Magyar Népnyelv a debreceni és a kolozsvári kutatók közös kiadványaként jelenjék meg.⁸ Ámbár az ilyen értelmű együttműködés Csúry tanszéki utódja, Bárczi Géza alatt kezdetét vette, a hamarosan bekövetkező politikai változások azonban szervezetileg külön utakon való járásra utalták a kolozsvári nyelvészcsoportot. Ezt az utat aztán Csúry hatására jó ideig továbbra is a nyelvjárási vizsgáladás irányába való nagyfokú elköteleződés határozta meg.

6. Mégis egyrészt a levéltári munkálkodás közben a kutató elé kerülő végeleáthatatlanul gazdag erdélyi nyelvemlékanyag, másrészt meg az egyetemi képzésben elengedhetetlen nyelvtörténeti ismeretek előadásának kötelező volta már a harmincas évek végétől, a nyegyvenes évek elejétől a kolozsvári nyelvészcsoport egyszínű tevékenységét kitérítette a helynévtörténet, majd a továbbiakban általában a nyelvtörténeti kutatás irányába. Az ilyen jellegű vizsgáladás kezdeti szakaszában az egyetemen kutatóra háruló roppant feladat végzésében a későbbiekben társak is akadtak. Legelsőként ezek közül a háromszéki történeti helynévanyag és a történeti tájnyelvi sajtóságok gyűjtőjét, Bogáts Dénest kell megemlítenem.⁹ Még későbbben a második világháború után az egyetemi oktatás átszervezése nyomában a magyar nyelvtudományi tanszék személyi keretének bővülésével lehetőség nyílt a kolozsvári nyelvészcsoport érdeklődési körének további megoszlására. Ez aztán következményeiben jóval sokszínűbbé teszi a mai és — remélhetőleg — az ezután felnövekvő kolozsvári nyelvészek munkásságát, mint amilyen kezdetben, sőt egészen e század közepe tájáig volt.

7. Az előbbiekben előrebocsátott tudománytörténeti észrevételek után a következőkben kísérletet kell tennem a kolozsvári nyelvészek célkitűzéseinek és e célkitűzések megvalósítása érdekében folytatott munka eredményeinek

⁸ Az erdélyi nyelvjáráskutató munka megindulására nézve l. a szerzőtől: Az újabb erdélyi népnyelvkutató munka kezdete. Magyar Népnyelv 3: 305—13.

⁹ L. Bogátsról: Háromszéki helynevek. Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. Sepsiszentgyörgy, 1929. 52—71. Adatok Háromszék történeti helynévanyagának ismeretéhez. NyÍrK. 2: 213—24. — Háromszéki oklevél-szójegyzék: Erdélyi Tudományos Füzetek 163. szám.

felvázolására. Mielőtt e feladat elvégzéséhez fognék, előzetesen egy általánosabb észrevételt kell tennem. A társadalomtudományok területén végzendő munka csak akkor kecsegtethet számbavehető eredménnyel, ha a célkitűzések megfogalmazásakor számba vesszük egyfelől azt a földrajzi-társadalmi környezetet, amelyre a kutatás vonatkozik, másfelől pedig számot vetünk a kutató meg a feldolgozó munka személyi feltételeivel, a rendelkezésre álló anyagi eszközökkel és azokkal a szükségletekkel, amelyeknek kielégítését egy adott földrajzi tájban élő társadalom a maga kutatóitól méltán elvárhatja.

Mikor a harmincas évek második felében a tervszerű kutatóképzés az akkori lehetőségek szűk határai között megindult, már akkor tudatosítanunk kellett azt, hogy a felnövekvő fiatal kutatók számára kell szabni a nyelvtudományi munka célkitűzéseit. Nyilvánvaló volt, hogy nem tűzhet ki maga elé a számbelileg akkor és előreláthatólag a jövőben is nagyon szerény keretű gárda olyan célokat, amelyeket az összehasonlíthatatlanul kedvezőbb személyi, szervezeti és anyagi feltételek között dolgozó magyarországi nyelvtudományi kutatók az eredményesség jóval nagyobb esélyével végeznek, illetőleg végezhetnek el. Elutasíthatatlanul elvégzendő célkitűzésként kínáltak azonban olyan feladatokat, amelyeket viszont csak a mi földrajzi-társadalmi környezetünkben lehetett és kellett elvégezni, másutt a földkereken sehol.

8. Mindezeknek tekintetbe vételével a kisebbségi társadalom követelményeihez, váradalmihoz igazodva kellett a magyar nyelvtudomány romániai munkásainak a célkitűzéseket megfogalmazni.

a) A kínálkozó kérdések közül először a kisebbségi életben oly fontos nyelvpolitika ügyével kell foglalkoznom. A húszas években megindult és a következő évtizedben egyre erősödő ilyen irányú törekvésekben a második világháború alatt és az azt közvetlenül követő években megtorpanás, sőt visszaesés következett ugyan be, de az ötvenes évektől kezdve a Kolozsvárt és más erdélyi városokban dolgozó nyelvészek nyelvapoló munkája mind jobban erőre kapott. Minthogy a romániai magyarság egyetlen tudományos szerve az Erdélyi Múzeum-Egyesület és egyetlen szaktudományi folyóirata, az Erdélyi Múzeum 1947-ben megszűnt, nem volt szervezeti keret és egyelőre nem volt szaktudományi folyóirat, amelyben az ilyen irányú törekvések elméleti alapvetésének kifejtésére, megvitatására lehetőség nyílt volna. Szerencsére azonban alig volt Romániában megjelenő magyar időszaki sajtótermék, amely ne nyitott volna teret a nyelvapoló, a nyelvi ismereteket terjesztő munka számára. Ilyenformán aztán a nyelvművelő munka a legnagyobb elterjedtségű sajtószervekben folyt, tehát éppen ott, ahol a legszélesebb körű hatást fejthette ki. E munkából a kolozsvári és a vidéki nyelvészek mindenike kivette részét. Önálló kötettel elsőként Márton Gyula jelentkezett. Rajtam kívül a fiatalabb kutatók közül Cs. Gyimesy Évának, Muradin Lászlónak és több nyelvművelőnek egy közös kötetbe foglalt cikkeit, tanulmányait adták ki önálló kötetekben a romániai kiadók.

b) A szorosabb értelemben vett szaktudományi vizsgálódás területén a kolozsvári nyelvészek számottevő eredményeket értek el a nyelv földrajzi munkában. Úgy vélem, egyetemes magyar viszonylatban is kiemelkedő eredmény, hogy nemcsak a magam tervezte romániai magyar nyelvjárások egészére vonatkozó nagy nyelvátlasz anyagának összegyűjtése és munkatérképekre való vetítése fejeződött be (ez Muradin László érdeme), hanem a Kolozsvár környéki nyelvföldrajzi anyaggyűjtés után a nyomdára

való elkészültség szakaszáig jutott el a moldvai és a hétfalusi csángóság, a régi Csik, Udvarhely és Háromszék megye, a Felső-Maros, Nyárad- és Küküllő-mente abszolút sűrűségű ponthálózatú tájnyelvi atlasza. Csak a tragikusan korai halál akadályozta meg Márton Gyulát abban, hogy ilyen mértékig befejezve hagyja ránk szülőföldje, a Szilágyság összegyűjtött tájnyelvi atlaszanyagát. Ilyenformán jórészt megvalósult az a célkitűzés, amelyet magam az országos és a tájnyelvi atlaszok párhuzamos, illetőleg egymást követő végzésének szükségessége vonatkozásában már a negyvenes évek elején hangoztattam. A megvalósulás felé vezető úton kezdetben magam nemcsak a tervezésből, az irányításból, hanem a terepmunkából is részt vállaltam, de aztán a munkamegosztás szükségessége meg más okok miatt a nyelvatlaszmunka további tervezését, irányítását és végzését teljesen Márton Gyula és Gálffy Mózes vette át. Az ezutáni terepmunkából is — Balogh Dezső, Kósa Ferenc, Péntek János, Teiszler Pál, Vámszer Márta, Vő István és Zsemlyei János társaságában — szintén ők ketten vállalták az orozslánrészt. Sajnos, az összegyűjtött hatalmas, a kiadásra nagyrészt teljesen előkészített nyelvföldrajzi anyagból mindeddig csak mutatványlapok jelenhettek meg.

A két vezető-nyelvjáráskutató, Márton és Gálffy ilyen irányú tevékenységének jelentős eredményeként kell számon tartanunk a kettejük munkájaként Kalotaszeg és környéke nyelvföldrajzi gyűjtéséből közzétett terjedelmes tájszókiadványt (1965.), és a Nemes Zoltánné gyűjtéséből — az ő ellenőrzésük közbeiktatásával és az ő szerkesztésükben — 1974-ben megjelentetett Torjai szójegyzéket.

c) A kezdetben egy kutatóra alapított nyelvtörténeti munka viszonylatában az utóbbi évtizedben üdös változás észlelhető. E terület számbavételekor a személyi érdekeltég megakadályoz abban, hogy az ilyen irányú munkát kritikailag értékeljem. Itt tehát csak merőben tények és eredmények felsorolására szorítkozom.¹⁰ Eleinte egyéni vállalkozás eredményeként különösen a hely- és személynévtörténet módszerének kialakítása, a név- és szótörténeti anyag gyűjtése, monografikus és szótári feldolgozása vonatkozásában mutatkoztak kezdeményezések, illetőleg eredmények. A névtörténet köréből nyomtatásban is megjelent néhány anyagközlő, kis részben az anyagot fel is dolgozó kiadvány mellett a kéziratok nagy Erdélyi Helynévtörténeti Adattár említendő meg. Az erdélyi nyelv- és nyelvjárástörténeti kutatás számára szótárilag rendezett anyagot nyújtanak az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár eddig megjelent és — remélhetőleg — ezután közzéteendő kötetei. A SzT eddigi szerkesztő munkatársai: P. Dombi Erzsébet, B. Gergely Piroska, Kósa Ferenc, Zs. Maksay Mária, Nagy Jenő, Vámszer Márta, Vígh Károly és Zsemlyei János már a szerkesztésben való részvételükkel, a kezükön megforduló gazdag szótörténeti anyag egy-egy részletének feldolgozásával, sőt ettől független önálló kutató és feldolgozó munkával reményekre jogosító bizonyosságot szolgáltatnak az erdélyi nyelv- és nyelvjárástörténeti munka további terebélyesedésére.

d) A kolozsvári nyelvtudományi kutatás egy másik munkaterületének szemléjére térve, a stilisztikai vizsgálódás kérdéséről kell szót ejtenem. A stilisztikai vizsgálódásban már jó néhány évtizede világviszonylatban és így természetesen Romániában is tapasztalható érdeklődés következményeként a romániai egyetemi oktatásban külön tárgyként helyet kapott a

¹⁰ A szerző ide vonható tanulmányainak és cikkeinek felsorolását l. a *Nyelv és múlt* címen 1972-ben közzétett kötethez csatlakozó könyvészeti egybeállításban.

stilisztika is. E tudományág kolozsvári előadójának és az ilyen irányú kutatások elindítójának, Szabó Zoltánnak személyes teljesítménye mellett a most induló fiatalok — Brauch Magda, P. Dombi Erzsébet, Cs. Gyimesi Éva, Murvai Olga és J. Nagy Mária — keze alól kikerülő tanulmányok és önálló kötetek révén e munkaterületen máris figyelemre méltó eredményekre hivatkozhatni.

e) A stilisztika és az irodalmi nyelv történetére vonatkozó vizsgálódás közötti természetszerűen szoros kapcsolat érthetővé teszi a kolozsvári nyelvész-csoport körében az irodalmi nyelv története irányában újabban megmutatkozó érdeklődést. Érthető, hogy a két vizsgálódási területre vonatkozó előadások ugyanazon professzor, Szabó Zoltán tanszéki feladatkörébe iktatódtak, de szintén magától értetődő, hogy — a doktorátusra készülők vezetőjeként — ő az ilyen irányú kutatóképzés felelőse is. Az egyetemi oktatás sürgető szükségessége készítette őt arra, hogy egyetemi előadásai vezérfonalát külön kötetben is megjelentesse, és így kezünkbe adja a magyar irodalmi nyelv történetét elsőként összefoglaló kis kézikönyvet.

f) Miként a stilisztikai kutatások fellendülése jórészt az egyetemi oktatás igényeinek következményeként jelentkezett, ugyanilyen ok és okozati összefüggés van az egyetemi oktatás érdeke és a leíró nyelvészeti tevékenység megélénkülése között. Amióta ugyanis az előbbi csaknem kizárólagosan történeti jellegű nyelvtudományi oktatással szakítva, de — sajnos — az ellenkező végletbe csapva át, az egyetemi tantervben a leíró szemléletű nyelvi vizsgálódásra helyeződött át a súlypont, a mai nyelvi állapot és a ma követendő nyelvi normák vizsgálatában is fellendülés tapasztalható. E tekintetben a kolozsvári nyelvészek csak szerény eredményekre: a romániai magyarság nyelvi szükségleteit sürgősen szolgáló leíró nyelvtanok, monográfiák és a helyesírási kérdésekben tájékoztató önálló kiadványok közzétételére hivatkozhatnak. Az ilyen irányú munkában kitűnt Gálffy Mózes, Balogh Dezső, Kelemen Béla, Nagy Kálmán és J. Nagy Mária nevét nem hagyhatom említetlenül.

g) Az erdélyi magyarság nyelvi helyzetének megismerése céljából olyan fontos román — magyar és német — magyar nyelvi kölcsönhatás vizsgálatának kérdését legalább érintenem kell. E téren ugyan jelentős eredmények mutatkoznak, de — főként a kutatói keret szűkös volta miatt — bizonyos lemaradás is jelentkezik. Míg a német — magyar nyelvi kölcsönhatás vizsgálatában nagyon szerények az eredmények, összefoglaló monográfiák megszerkesztéséig, illetőleg közzétételéig jutott el a magyar nyelvet ért román szókincsbeli hatást vizsgáló két kutatócsoport. A Márton Gyula vezette egyik kutatócsoport eredményei két egyéni és egy Péntek János és Vő István társaságában megjelentetett szókincsmonográfiában már a kutatás rendelkezésére állanak, a másik, a történeti anyagot feldolgozó csoport munkájának közzétételét egyrészt az akadályozza meg, hogy e kutatócsoport tagjait jó ideje a Szótörténeti Tár szerkesztése foglalja le, másrészt meg az is, hogy a romániai kiadók hajlandóságát eddig nem sikerült megnyerni az eredmények közzétételére.

h) A Romániában élő magyarság számára létfontosságú kérdés az államn nyelv mennél tökéletesebb elsajátítása. A teljesen gyakorlati célt szolgáló nyelvkönyvírás kérdésének tárgyalását ezúttal mellőzve, az e törekvésben legjobb segítséget nyújtó, tudományos igényű kétnyelvű román — magyar és magyar — román szótár szerkesztésében elért eredményekre azonban feltétlenül hivatkoznom kell. Az ilyen irányban Kelemen Béla vezetésével — az akadémiai nyelvtudományi intézet keretében — három évtizede folyó

szótárszerkesztés eddig csak a kétkötetes, eléggé gazdag anyagú román—magyar szótári rész megjelenését tudta biztosítani, a neki megfelelő magyar—román rész munkálatainak sajnálatos elhúzódása miatt a pillanatnyi pótlás céljából kiadott kis terjedelmű magyar—román kézi és zsebszótárak csak részben elégitik ki az ilyen tekintetben jelentkező igényeket.

9. Minden tudományos tevékenység — és így a nyelvtudományi munkásság kibontakozása is — személyi, anyagi és közlésbeli feltételektől függ.

a) Természetes tehát, hogy elsősorban a mindenkori személyi feltételek alakulásának függvénye volt a romániai magyar nyelvtudományi munkálkodás ügye is. A kisebbségi élet első két évtizedében a személyi feltételek mostohaasága után a negyedik évtized elején a kolozsvári egyetem magyar nyelvtudományi tanszékén és az Erdélyi Tudományos Intézet Magyar Nyelvészeti Osztályán a személyi keret kedvező alakulása lehetővé tette a célra néző, szervezett nyelvtudományi munka megindulását. A második világháború befejezését követő politikai változás nyomán megalakuló Bolyai, majd az egyesített Babes—Bolyai egyetem magyar nyelvtudományi tanszékének viszonylag kedvező, az Akadémia kolozsvári Nyelvtudományi Intézetének jóval szerényebb személyi kerete volt hivatva biztosítani a személyi feltételeit annak a szerteágazó nyelvtudományi munkálkodásnak, amelynek célkitűzéseiről és eredményeiről az előzőkben szót ejtettem.

b) A nyelvtudományi munka anyagi feltételei a kisebbségi élet első két évtizede alatt rendkívül kedvezőtlenek voltak, de aztán az Erdélyi Tudományos Intézet, majd a Bolyai Tudományegyetem, és az akadémiai Nyelvtudományi Intézet jórészt biztosította a kutatásnak, sőt részben a feldolgozó munkának is anyagi alapjait. Főként a terepmunkában azonban az egyéni odaadáson kívül a kutató személyes anyagi áldozatának szükségessége is elutasíthatatlanul jelentkezett.

A felszabadulás után mind a személyi keret kialakítása, mind az anyagi eszközök rendelkezésre bocsátása a párt és a magas kormány gondoskodásának köszönhető.

c) Az előbbieken felvázolt kutatási eredmények közlését a kisebbségi élet második évtizedétől kezdve eleinte csak az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Tudományos Füzetek, később a Magyar Népnyelv és az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve, valamint az Intézet néhány önállóan megjelentetett kiadványa biztosította. Az 1947 után következő évtizedben — magyar nyelvű szakfolyóirat hiányában — nem kínálkozott ugyan lehetőség az eredmények közlésére, de a Román Népköztársaság Akadémiája által 1957-ben megindított és ma is megjelenő magyar nyelvű szakfolyóirat, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények a kisebb terjedelmű tanulmányok, cikkek és adatközlések mellett a nyelv- és irodalomtudomány területén világszerte folyó tudományos munkásság kritikai számbavételére is lehetőséget teremtett, illetőleg teremt az ezutániakban is.

Hálátlanság volna említetlen hagyni azt az örömdetes tényt, hogy a magyarországi időszaki sajtó és éppen főként az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelenő folyóiratok és más kiadványok szerkesztői mindenkor messze-menő előzékenységgel biztosítottak helyet a kolozsvári nyelvészeknek nemcsak a kisebb-nagyobb terjedelmű tanulmányok és cikkek, hanem a terjedelmesebb közlemények, sőt a monográfia jellegű kiadványok megjelentetése tekintetében is. A Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvőr, a Magyar Népnyelv,

a Magyar Nyelvjárások, a Studia Slavica, az Ethnographia, a szegedi Acta és két kiadványsorozat: a Nyelvtudományi Társaság Kiadványai meg a Nyelvtudományi Értekezések munkatársai között gyakran találkozunk Romániában dolgozó magyar nyelvészek nevével.

A terjedelmesebb monográfiászerű kiadványok magyarországi közzétételi lehetőségének biztosítását azért kell külön is megemlítenem, mert az ilyen jellegű kiadványok Romániában való megjelentetésének kérdése csak az utóbbi évtizedben oldódott meg. A kezdetben ilyen vonatkozásban esetleges és szórványos kiadási lehetőséget 1970-től a párt és a kormányzat rendelkezése értelmében létesített nemzetiségi könyvkiadó, a Kriterion fordította kedvezőre. Azóta a Kriterion Könyvkiadó vezetőségének és elsősorban igazgatójának, Domokos Gézának megértése egész sor kisebb-nagyobb terjedelmű magyar nyelvtudományi kiadvány megjelenését tette már eddig is lehetővé, nemegyszer olyan nagy terjedelműeket is, amelyeknek közzététele a kiadótól jelentős anyagi áldozatvállalást követelt.

10. Befejezésül még egy kérdést feltétlenül fel kell vetnem. A magyar nyelvészek Romániában dolgozó kis csoportját már jó ideje a magyarországi nyelvtudományi irodalomban kolozsvári iskola néven emlegetik. Úgy vélem, e minősítésben van bizonyos fokú jóindulatú túlzás. A kolozsvári nyelvészek alkotó munkásságában nehéz felfedezni olyan vonásokat, amelyek a nyelvtudományi szemlélet, az alkalmazott módszerek és az elért eredmények tekintetében olyan mértékű elkülönülést mutatnának, hogy esetükben önálló nyelvtudományi iskoláról beszélhetnénk. Legfeljebb egyes területeken a kezdeményezés, az úttörés, a kutató- és feldolgozó munkában a súlypontnak a közvetlen nyelvi környezet irányában való áthelyeződése teremthette meg azt a merő látszatot, mintha a magyar nyelvtudomány egészén belül a kolozsvári nyelvészek önálló csoporttá különülnének el. Pedig igazában csak egy vonatkozásban mutat munkásságuk sajátos jellemvonást: különleges helyzetükben a híd szerepét töltik be, vagy óvatosabban, szerényebben fogalmazva: a híd szerepét kellene betölteniök a romániai román és a magyarországi magyar nyelvtudomány kívánatos együttműködésének munkálásában.

E sajátos szerep azonban nem elkülöníti, csak különlegessé színezi az anyanyelv jelenkori és régiségbeli életének kutatását végző romániai magyar nyelvészek tevékenységét. A magyar nyelvészek munkásságát a határokon innen és túl az azonos nyelvtudományi szemléletmód, az azonos módszerek alkalmazása mellett közös cél és eszmény: a tudományos igazság keresése fűzi szétszakíthatatlan szellemi egységbe.

Végezetül nem mulaszthatom el, hogy köszönetet ne mondjak az Akadémia és külön is az I. Osztály vezetőségének, hogy lehetőséget teremtettek számomra az itt érintett kérdéseknek ilyen ünnepélyes keretben való előadására. Úgy érzem, a hálás köszönet kifejezését követően annak hangoztatása sem maradhat el: minden jel arra mutat, hogy a Romániában dolgozó kis magyar nyelvészcsoporthoz a továbbiakban is az előbb felvázolt szellemben és az eddig tanúsított odaadással igyekszik munkálkodni a már kitűzött és az ezután kitűzendő célok elérése, és a vállalt feladatok teljesítése érdekében.

Szabó T. Attila

A nyelvrokon népek nevérol népneveink rendszere alapján

1. Az ötvenes évek elején szeretett és nagyrabecsült tanárom, Laziczius Gyula, beszélgetéseink során többször rendkívül helytelenítette, hogy nyelvrokonainkról akkoriban csak a saját nevüket használva lehetett írni. Azt mondta, hogy ebben pápábbak vagyunk a pápánál, mert a szovjet irodalomban is csak fakultatívan, nem pedig kötelezően használják a külső elnevezések mellett a saját maguk használta neveket is. A kérdés behatóbb megbeszélése valahogyan mindig máskorra halasztódott, míg aztán Laziczius váratlan halála miatt sohasem tudhattam meg tőle állásfoglalása elvi indoklását.

Sokat gondolkodtam akkor is, azóta is ezen a kérdésen. Bármilyen szempontból is közelítettem hozzá, minden meggondolás számomra Laziczius véleményét támasztotta alá.¹ Az azóta eltelt negyedszázad során a saját elnevezések kötelező használata megszűnt ugyan, de azért a régi, külső elnevezések használata sem állt vissza, hanem szinte szinonimaként fordulnak elő különböző közleményekben a külső és a belső népnevek. Így még ma is időszerű a kérdés megvitatása.

2. A rokon népek saját elnevezésének áttétele a magyarba nem ment teljesen simán. Már az a körülmény, hogy az uráli nyelvek fonémaállománya különböző, sem tette lehetővé az egyes rokon népek saját elnevezését minden probléma nélkül a magyarba átvinni. Legközelebbi nyelvrokonaink, a vogulok és az osztjákok saját nevének magyar szóként való alkalmazása is ezt mutatja. „A magyar helyesírás szabályai” szerint *manysi* és *chanti* a nevük írásmódja, s többnyire így fordulnak elő, de vö. *manszi* (Nyr. 74: 287), *manyszi* (NyK. 53: 226–31).

Az igazat megvallva, sem a *manysi*, sem a *manyszi* szó hangalakja nem a z o n o s a vogulok összelnevezésével, egyik nyelvjárásbelivel sem, mert a szóközépi mássalhangzók kapcsolatában valamennyi vogul nyelvjárásban két j é s í t e t t mássalhangzó található: *nš* vagy *nč* (l. Kannisto, közli Toivonen, Suomi V/10, 1930: 390. MSzFgrE., TESz. *magyar* a. stb.). A két szóközépi mássalhangzó palatalizáltságát csak egy a XVIII. század első feléből származó, pontosnak aligha tekinthető feljegyzés nem jelöli: *manschkum* (Gulya: NyK. 62: 44). A magyarban sem *-nysj-*, sem pedig *-nyszj-* szóközépi hangtalálkozásra nincs példa, nyilván ezért tekintettek el a vogul szónak a magyarba való átültetésével kísérletezők attól, hogy a második elem jésítettségét is érzékeltessék. De a vogulhoz képest már m e g m á s í t o t t *-nys-* (ill. a ritkább *-nysz-*) szóközépi kapcsolat sem jellegzetes és gyakori a magyarban. A szóközépi *ny* és *nny* többnyire magánhangzók között található, ritkán következik az *ny*-re mássalhangzó. „A magyar szóképzlet finnugor elemei” tárgyalta szavakban csak *-nyv-* és *-nyh-* mássalhangzókapcsolat fordul elő: az ugor eredetű *enyv* szóban, az uráli *könny* népi *könny* alakjában, és az ugyancsak népnyelvi, talán finnugor eredetű *eny* szó *enyh* alakjában, ahova „a *h* az *nyhely* vagy az *enyhül* hatására került (vö. EtSz.)” (MSzFgrE.). Jövevényszavainkban sem gazdagabbak az *ny*+mássalhangzó kapcsolódási lehetőségei. „A magyar helyesírás

¹ Eleinte attól féltém, hogy a tanítványi tisztelet készlet véleményének elfogadására. Amióta azonban a *k*-kezdetű veláris szavak vizsgálata során (melyhez pedig tanárom álláspontján állva fogtam hozzá) az anyag beható vizsgálata alapján mégis tőle eltérő eredményre jutottam (NyK. 62: 7–21), meggyőződtem arról, hogy a tények értékelése, nem pedig tekintélytisztelet alapján értek egyet ebben a kérdésben Lazicziuszal.

szabályai" szóanyagában *nyh* szláv (*dunya, konyha, kunyhó*) és ismeretlen eredetű (*enyhe, lanyha, renyhe*) szavakban található, *-nyv-* egy vándorszóban (*könyv*) és két ismeretlen eredetűben (*pányva, senyved*), továbbá a *fenyő* szóból képzett *fenyves* származékszóban; más mássalhangzó az *ny*-re csak akkor következik, ha a kettő közé morfémák határa esik, így *gúnyja, hunyjon, sínylik, ténykedés, kénytelen*, ill. l. még összetett szavakban: *fénysugár, fényszóró, kényszer* stb. A *manysi* szó szóközépi *-nys-* kapcsolatára egy morfémán belül ezen kívül nincs más példa ebben a szójegyzékben.

Nemcsak az említett kis terjedelmű szójegyzékben ritka az *-nys-* hangkapcsolat, hanem az eddigi statisztikai vizsgálatok is azt bizonyítják, hogy morfémák határán is csak elvétve kerül *ny* és *s* egymás szomszédságába. Veres Péter nyelvezetében 10 000 hangra végzett vizsgálataim alapján 0,015% annak a valószínűsége, hogy *ny* végződésű szóhoz *s*-sel kezdődő toldalékmorféma járuljon (*soványság, keménység*), vagy szóösszetételkor *s* kezdetű szó kövesse (*fénysugár*), az *ny* és *sz* találkozásának a valószínűsége még háromezres kisebb, 0,005% (*hányszor, kényszer*), (l. NyK. 55: A magyar hangzók kapcsolódási gyakorisága Veres Péternél c. tábl.)

Ha azt képzeljük, hogy esetleg Veres Péter nyelvének jellegzetessége volna az *ny* után ritkán következő szibiláns, akkor az *-nys-*, ill. *-nysz-* hangtalálkozások ritkaságára következtetéssel is rá lehet mutatni. Az *ny* a magyar hangstatisztikák egybehangzó vallomása szerint viszonylag ritka hang, 0,75% az átlagos előfordulási gyakorisága, ingadozás 0,55%—0,87% között figyelhető meg (NyK. 54: 108). Az *ny* hangoknak Tarnóczy eredményei szerint 60,5, az én vizsgálódásaim szerint 77%-a szóközépi helyzetű (NyK. 53: 136, 54: 126, 139). A szóközépi *ny* hangoknak Adynál 1,2%-át, Veresnél 1,8%-át követi *s*, 0,8%-át, ill. 0,6%-át *sz* (NyK. 55: 146). Ha a hangok 3,8%-át kitevő *s*, ill. ha az 1,9%-os *sz* szempontjából nézzük (NyK. 54: 108) a kapcsolódások gyakoriságát, az összes szóközépi *s* előtt — az összes szóközépi *s*, *sz* számát véve 100%-nak — a két megvizsgált írnál az esetek 0,2, ill. 1,1%-ában volt *ny* (NyK. 53: 145, 55: 152), ill. az *sz*-et megelőző *ny* esetében 0,5, ill. 0,3 a gyakoriság (NyK. 53: 144, 55: 150).

A *manysi* szó *-nys-* kapcsolata tehát a *nys* előfordulási ritkasága miatt kirí a magyar szavak rendszeréből, s ez még inkább igaz lenne az *-nysz-* esetében, ha *manyszi* alakban próbálták volna a szót meghonosítani.

Ha a *manysi* szót a statisztikai vizsgálatok mutatják idegen szónak, a *chanti* esetében már maga az írásmód is erről árulkodik. Helyesírásunk már többször idézett szabályai ezen kívül a *Champagne, Chile* és *Chopin* nevet hozza példának *ch*-s szókezdetre, tehát csupa nyilvánvalóan idegen szót, méghozzá tulajdonnevet.

A *manysi* és a *chanti* nevet nyelvészek fonetikus pontos feljegyzéseiből magyarították a fenti formában. Nemzetiségi körzetük és ennek fővárosa nevét az általuk használt cirillbetűs írásból írjuk át, ennek következtében a *chantik* és a *manysik* a *Hanti-Manszi* nemzetiségi körzetben laknak, fővárosuk *Hanti-Manszijszk*. Ha ugyanezt az osztjakokról és vogulokról állítjuk, akkor senkiben sem ébredhet az a gyanú, hogy vagy a közszavak, vagy a tulajdonnevek írásmódja hibás, így pedig feltétlenül ez a benyomása annak, aki nem tudja, hogy az azonos szavak azonos forrásból, de különböző utakon érkeztek a magyar nyelvbe.

Vogul és osztják nyelvrokonaink saját elnevezése hangállományuk és a bennük levő hangtalálkozások miatt idegen szavak a magyarban. Ha meg-

magyarosodnának, akkor pedig az eredetivel való azonosságot veszítenék el, mint ahogy a *manysi* s hangja miatt máris elvesztette.

A zürjének és a votjakok saját neve, *komí* és *udmurt* elfogadható magyar szónak. Hasonlóképpen a cseremiszeké is, bár a *mari* népnév és a *Mari* női név azonos hangzása élcelődésre nyújt lehetőséget. (Minthogy azonban nem ez az egyetlen homonim szópár nyelvünkben, ezt nem érvként mondom használata ellen, hanem csak mellékesen jegyzem meg.) A mordvinok nevéél azonban már komolyabb baj van: a *mordvin* vagy *mordva* név, mely autonóm szovjet szocialista köztársaságuk nevében is megvan, a mordvinban nem használatos, ők *moksa*, ill. *erza* népnek mondják magukat aszerint, hogy a két nagy, egymástól erősen eltérő nyelvjárásterület közül melyikhez tartoznak.

A két, már régebb óta államalkotó finnugor néppel, a finnel és az észttel kapcsolatosan fel sem merült, hogy magyar elnevezésüket megváltoztassák ugyanakkor, amikor a kisebb létszámú finnugor népek külső elnevezése helyett a maguk használta neveket akarták kizárólag használhatónak tekinteni.

Az észthen érdekes módon külső elnevezésük vált néhány századdal ezelőtt a maguk használta névvé is. A balti finnség többi tagjánál sem merült fel a nevek megváltoztatásának a lehetősége. Az Európa északi országainak legészakibb vidékén élő lappok *lapp* nevének kiszorítására a maguk használta *sabme*, *sāmi* névvel olyannyira csak néhány kísérletre szorítkozott, hogy helyesírási szabályzatunk nem is rögzíti ennek magyar írásmódját.

A finnugorokkal távolabbi rokonságban levő szamojédok önelnevezésének magyar szóként való használatával problémák merülnek fel. Az északi szamojédok, azaz a jurákok, a jensiszeji és a tavgi szamojédok *nyenyec*, *enyec* és *nganaszan* neve közül az első kettő tipológia és hangállomány szempontjából beleillik ugyan a magyar szókészletbe, de mind a kettő furcsán, mondhatnám kissé nevetségesen hat magyarul. Ezt részben a szóvégi *-ec* ritkaságával, *-nyec* teljesen szokatlan voltával indokolnám. Az *-ec* végű magyar szavak: *jegec*, *klapec*, *jampec*, *kampec*, *kupec*, *perec*, *ketrec* (l. VégSz.) asszociációja nem túlságosan kellemes népneveknek, az *-ecc* végűek (*hecc*, *necc*) sem teszik kedvezőbbé a helyzetet. A *nyenyec* esetében ehhez még az is járul, hogy *ny*-kezdetű, nyílt első szótagú szóban csak még két esetben kezdődik a második szótag is *ny*-nyel: *nyanya* és *nyenyere*. Ez a két gyermeknyelvi, ill. hangutánzó, inkább bizalmas, mint közhasználatú szó, nyafogást, gügyögést, nyekergést, nyikorgást juttat az ember eszébe (legalább is nekem²), s talán ezért hat furcsán számomra nép nevében az első és a második szótag kezdetén is *ny*, különösen, ha ehhez a magyar fülnek furcsa *-nyec* szóvégződés társul. A *nganaszan* név esetében felesleges nyelvstatisztikai eredményekre hivatkoznom annak igazolására, hogy *ng*-szókezdet nem lehetséges a magyarban. Elég arra utalnom, hogy egyetlen szótárunk sem ismer, még idegen szóként sem, ezen az egy, erőszakkal magyarrá tett népnéven kívül, *ng*- szókezdetet. Kimondása is elég nehéz, szinte zöngésítjük és külön szótaggá tesszük az *n*-et. Ha pedig feloldjuk egy hang betoldásával a szókezdő mássalhangzótorlódást, akkor már nem azonos az eredeti tavgi-szamojéd szóval, ahol egyébként *ŋ*-, nem pedig *ng*- vagy *ng*- a szókezdet. Mellesleg megjegyzendő, hogy a jurákok önelnevezése nemcsak *nienetš* (tehát jésített affrikátával a szó végén!), hanem *hāsaŋa* is, s a kimond-

² 1979. márc. 28-án Sárosi Bálint 10^h37'-től „A tekerő Nyugat-Európában” címen tartott előadásában a következőt mondta a rádióban a tekerő különböző neveit felsorolva: „a *nyenyere* a hangszer hangját megbélyegezi.”

hatatlan nevű *nganaszanok* avam törzse pedig a *nā* önelnevezést használja (Hajdú: Nyr. 73: 10–1).

A déli szamojédek közül az osztják-szamojédek ugyancsak nagyobb számú önelnevezései közül (l. Hajdú, i. h.) az utolsó negyedszázadban a *szelkup*, legújabban pedig kizárólag a *szölkup* kezd nyelvészeti szakirodalmunkban terjedni. Minthogy ez az utóbbi változat a hangzóilleszkedés hiánya miatt — ösztönös vagy tudálékos — népetimológiával összetett szónak fogható fel, s utótagja a magánhangzó megnyújtásával a *kúp*-hoz kapcsolható; így a szamojédelogiában járatlan nagyközönség inkább mértani fogalom, mint távoli rokon nyelv említésére gondolhat ezzel a szóval kapcsolatosan, az előtagot tulajdonnévként lehet a *kúp* jelzőjeként felfogni, vö. Pascal-háromszög, Gauss-görbe stb. A többi déli, pontosabban szajáni szamojéd nyelvet, a *karaqasz*-t, *kojbál*-t, *motor*-t, *sojot*-ot, *taigi*-t kihalása mentette meg attól, hogy új néven szerepeljen, minthogy saját elnevezésük megállapítására nincs már lehetőség. Részben ugyanez lenne igaz a *kamassz*-ről is, de azoknak külső és saját elnevezése lényegileg amúgy is azonos folyónevekből származik.

3. Nyelvrokonaink önelnevezései közül tehát csak a *komi* és az *udmurt* tekinthető a magyar szövegkörnyezetet semmilyen szempontból sem zavaró hangállományú és hangzású szónak, s ha a hangzásbeli egybeeséstől eltekintünk, akkor még a *mari* és a *kamassz* is. Hangulati-esztétikai tényezők szólnak a *nyenyec* és az *enyec* használata ellen. A *manysi*, *chanti*, *nganaszan* és a *szölkup* pedig feleslegesen szaporítaná i d e g e n szavaink állományát, melyek használatát különben lehetőleg kerülni akarjuk. A *finn*-eknek, *észt*-eknek, *lapp*-oknak nem is próbálták az önelnevezését a magyarban használni; a *mordvin* esetében pedig nincs is erre lehetőség, valamint a kihalt szajáni szamojéd nyelveknél sem, s a szamojédek összefoglaló neve esetében sem.

Ezzel szemben az uráli népeknek régi, századunk közepéig kizárólagosan használt nevei nemcsak a magyar szavak rendszerébe illeszkednek be kifogástalanul (hangalakjuk és szóalkatuk szempontjából egyformán jól), hanem nemzetközi szavak is. A Szovjetunió, ill. régebben a cári Oroszország területén élő uráli népek neve az oroszból került a nemzetközi szóhasználatba, legújabb etimológiai kutatások szerint „a magyarba irodalmi úton a németből vagy az oroszból”, első előfordulásuk — a tudomány jelenlegi állapota szerint — nevenként a következő: *vogul* 1808, *osztják* 1750, *vojják* 1801, *cseremisiz* 1783, *szamojéd* 1750. A magyar szó közvetlen forrása a német lehetett a *mordvin* (1783), a *lapp* (1760), a *finn* (1760), az *észt* (1783) és a tudományos műszóként átvett *zürjén* (1841) esetében (TESz.). Az egyes szamojéd nyelvek elnevezésének átvételi módjára és első előfordulási idejére nem állnak összefoglaló kutatások rendelkezésünkre, hasonlóképpen a finnségi népek nevével kapcsolatosan sem, annyi viszont ezekről közelebbi vizsgálódás nélkül is állítható, hogy pl. Budenz ezeket használta (l. az NyK. régebbi köteteiben).

Finnugor nyelvrokonaink külső, nemzetközi elnevezésére a magyarban az első adatok 1750-től kezdve jelentkeznek, a legkésőbb fellépő adat, mai tudásunk szerint, 1841-ből származik. Az első előfordulásra vonatkozó ismeretek azonban, mint ismeretes, állandóan módosulnak. A Magyar Nyelv minden számában közöl Nyelvtörténeti adatok címen olyan kutatásokat, melyek egy-egy szó első előfordulásának idejét igen jelentősen megváltoztatják. A finnugor népek nevére vonatkozóan egy fél évszázadnál nagyobb korrekció a vogulokkal kapcsolatosan magából a TESz.-ből is elvégezhető, hiszen az *osztják*

szó első előfordulására idézett 1750-es adat szerint: „Pogány Népek a' Samoje-dák Vogulitzok, *Ostiaók*”. A *votják* szó első előfordulása pedig 1801 helyett, ugyancsak a TESz. alapján 1791-re javítható, a *baskír* c. alatti „*Votiaki* népeknek” idézet alapján.

A nyelvtörténeti adatok alapján az látható, hogy nyelvrokainkról, ha nem is ebben a minőségben, hanem mint a cárok uralma alatt élő népekről, legalább 200–250 éve tudhattak a magyarok. A régi, külső nevek — a magyar szövegbe beleillő hangalakjukon kívül — azt a művelődéstörténeti tényt is megvilágítják, hogy a XVIII. században mi is, a környező népek is tudomást szereztek arról, hogy az oroszok közé ékelve milyen nemzetiségek élnek. Kereskedők, diplomaták és más távolra utazó emberek levelezését, naplójait feldolgozva, valószínűleg sok érdekességet lehetne találni arról, hogy Európa népei a cári birodalom, különösen Szibéria nemzetiségeit mikor ismerték meg.

4. A legújabb etimológiai kutatások (MSzFgrE., TESz.) szerint nép, ill. nyelvközösség megjelölésére az ősi örökségben csak egyetlen szó van: saját nevünk, a *magyar*. Minden más nyelvet, ill. népet jelölő névszó a magyarban jövevényszó vagy később alakult ki nyelvünkben. A TESz. anyaga alapján ezek a szavak néhány jól elhatárolható csoportba oszlanak. Az eloszlás alapja művelődéstörténeti és időbeli is, bár a csoportok közé éles időbeli határok nem vonhatók, mégpedig két oknál fogva:

a) Az átvételek idejét a legritkább esetben lehet teljes biztonsággal meghatározni, pontosabban azt megmondani, hogy mely dátumnál nem eshet előbbre. Pl. az *oszmán* szó 'oszmán-török' jelentése I. Oszmán uralkodásának emlékét őrzi, így 1259—1326 előttről semmi esetre sem származhat; a németből átvett, 1793 óta adatolt *brit* szavunk 'nagybritanniai lakos' jelentése a magyarban esetleg lehet régebbi, mint 1802, ahogy jelenleg kimutatható, de I. Jakab angol király a Nagy-Britannia királya címet 1604-ben vette fel, így ez a jelentés aligha származhat régebről, noha a terület neve természetesen régebben is lehetett a magyarban Nagy-Britannia; a földrajzi távolság a XVI. században azonban valószínűtlenné teszi, hogy lakóit ilyen néven nevezték volna magyarul, mielőtt a terület neve politikai-diplomáciai fogalomná vált volna.

b) Különböző típusú népnevek azonos időben is kerülhettek nyelvünkbe.

4.1 A nép- és nyelvnevek legrégebbi jövevényszórétegét a honfoglaló magyarok már részben magukkal hozhatták, vagy a honfoglaláskor és az Árpád-házi királyok uralkodása alatt vehették át azoknak a népeknek a nyelvéből, akikkel közvetlenül érintkeztek, tehát vagy maguktól az idegen népektől a saját nevüket, vagy e népekkel közös szomszédainktól azt a nevet, ahogy azok nevezték őket. A várakozásnak, pontosabban a honfoglalás előtti időkre és a honfoglalás korára vonatkozó ismereteinknek megfelelően ezek a legrégebben megismert népek törökségi vagy szláv népek, vagy ezek közvetítésével ismertük meg őket.

A törökből valószínűleg már a IX. században átvettük az *orosz* szót, az *örmény*-ekkel is feltehetően már a honfoglalás előtt voltak kapcsolataink. Nevük, mely vándorszó, akkor válhatott nyelvünkben ismertté, valamilyen kelet-európai nyelvből, leginkább törökből kerülhetett hozzánk. Hasonlóképpen vándorszó a *tatár*, mely leginkább kun-besenyő átadással jutott nyelvünkbe, a *török* szót pedig a törökből vehettük át még a honfoglalás előtt. A *bolgár* szó

a bolgár-törökből származik, s később kezdte a bolgár szlávokat jelölni; a *besenyő* ótörök, *böszörmény* és *kun* szavaink török eredetűek.

A szlávágtól még több nép, ill. nyelv nevét vettük át, mint a törökségtől. Honfoglalás előtti óorosz vagy régi déli szláv átvétel a *görög*, óorosz származású a *lengyel* s a *jász*, szláv a *német* s a *zsidó* név, a csehből jött a *cseh*, déli szlávból a *cigány*, délnyugatiból az *olasz* és a vele etimológiailag azonos *oláh*, a szerb-horvátból a *horvát* szó. A *tót* ófelnémet, középfelnémet, gót, óporosz, ólítottán átvétel, esetleg még honfoglalás előtti. Vagy a szlávból vagy a németből vettük át *szász* szavunkat, s biztosan a németből, közelebbről a bajor-osztrákból a *bajor* szót.

Minthogy a hittérítők között olaszok is voltak, nem meglepő, hogy a régen átvett népnevek között olasz eredetű is akad, a *szerecsen*, és a saját nevükből származó *talián*. Ez utóbbi, ha csakugyan a XIV. századból való, akkor Nagy Lajos olaszországi hadjárataiból hazahozott szó lehet. A már az Árpád-korban feljegyzett népnevek közül a *kazár* vándorszó, átadó nyelvét eddig nem sikerült meghatározni; ismeretlen eredetű a *kabar*. Itt említhető az ugyancsak ismeretlen eredetű *székely* népnév is, mert eleinte a határőrvidék lakóira vonatkozott, s csak később kapta mai jelentését.

Régi népneveink között csak egy nem jövevényt, hanem magyar eredetű: a *Rácföld*, *Rácország*-féle tulajdonnévből elvont *rác*.

Mint ebből a rövid összeállításból is látható, jónéhány népet és nyelvet már a honfoglalás előtt megismert a magyarság, nevüket törökségi és szláv népektől már akkor átvette. E szavak legrégebbi adatoltsága azonban nem az átvétel időrendjét követi, hanem inkább a véletlen szerencsének köszönhető, hogy jelenlegi ismereteink szerint melyik névre mikorról van biztos vagy bizonytalan adatunk. A *török* szó első feljegyzése 1055-ből (?) való, a *cseh* népnévé 1075/1124/1217, a *székely* szóé 1092. Több régebbi jövevényt csak a XII. századból került eddig elő. A TESz. alapján az első feljegyzési adatok jelenlegi ismereteink szerint a következők: *tót* 1121/1420, *orosz*, *besenyő*, *kun*, *lengyel*, *német* 1130—40/XII.—XIII. sz., *bolgár*, *horvát*, *olasz*, *szerecsen* 1138/1329, *kazár*, *rác* 1150 k./XIII.—XIV. sz., *görög* 1156, *tatár* 1176, *bajor* 1213/1550, *zsidó* 1244, *szász* 1247/1271/1507/1643, *böszörmény* 1291—4, *kabar* 1295, *jász* 1318, *örmény* ?1342, *talián* 1370, *cigány* 1389.

Természetesen nemcsak az Árpádok és az Anjouk idejére korlátozódik olyan népnevek átvétele, melyek közvetlenül a velünk érintkező népektől kerültek nyelvünkbe. Ilyenek még a későbbiek során is akadnak. A szerb-horvátból valószínűleg kétszeres átvétel a *szerb* (1405 óta adatolt), a lengyelből felesleges jövevénytől tanult *polyák* (1408), mely azonban nemcsak 'lengyel' jelentésű volt, amire egy 1848-ból származó adat világosan rámutat: „Muszka, *polyák*, lengyel, görög”. A későbbi ilyen népnevek többnyire hazánk területén élő idegen nyelvű telepések saját nevének átvételei, nem is mind köznyelvi: *cipszer* (?1479), *oszmán(li)* (1567, 1836), *stájer* (1599), *román* (1705), a nyelvjárási *hornyák* 'hegyvidéki szlovák' (1714), az elavuló *sokác* (1772) a szlovák *szlovák* (1828) és a *jiddis* (1905) keveréknyelv neve, mely a *zsidó-német* és a *zsargon* helyére került.

Néhány ezek közül is közvetítő nyelven keresztül honosodott meg a magyarban: a *sváb* (1414) a bajor-osztrákból, a *bosnyák* (1508) a szerb-horvátból, a régi nyelvi *kármány* (1543), mely dél-anatóliai törököt jelentett, oszmán-török eredetű, esetleg középkori latin közvetítéssel, az elavuló *rusznyák* (1742) szlovák, esetleg ukrán, a *hienc* (1787) bajor-osztrák, a *bunjevác* (1799) szerb-

horvát, az észak-keleti nyelvjárásokban *tírpák* 'szlovák' (1836) szlovák, a *ruszin* (1839) ukrán eredetű. Említhető még két tükörfordítás: *jugoszláv* (1876) a szerb-horvátból és *fehérorosz* (1883) a németből.

4.2 Már az Árpádok idejében házasodtak a királyok távoli, velünk nem érintkező népek királyi házából, tanultak egyesek távoli egyetemeken, jártak itt keresztesek stb., vagyis nemcsak velünk közvetlenül érintkező vagy kereskedő népekről lehetett az embereknek tudomásuk. Úgy látszik, ezeknél az ország neve vált többnyire ismertté, ehhez először *-i* képző hozzáillesztésével beszéltek az odavalósiakról, majd a *Rácország* > *rác* analógiájára alkották meg gyakran az ország népének s nyelvének a nevét, így lett a *Franciaország* 'Franciaország' tulajdonnévből a *francia* főnév és melléknév, melyre 1413 óta vannak adatok. A latin területnév alapján így keletkezhetek a *szittyá* (1533) név is, l. még a *muszka* (1538) < *Muszkaország* < *Moszkvaország* (vö. régi *Bécsország*), *burgundiái* (1604), *burgundi* (1782), népi *burgi*; *portugál* (1660–1) < *Portugália*, *japán* (1754) < *Japónia*, *Japánország*, *morva* (1786) < *Morvaország*, *de morvay* (1491), *norvég* (1795) < *Norvégia*, *osztrák* (1808) < *Óstria*, *illir* (1816, *de Illyria* 1604) < *Illiria*, vagy a németből; *skandináv* (1842) < *Skandinávia*, *etióp* (1850) < *Etiópia*, *grúz* (1900) < *Grúzia* (*de georgiai* 1807), *ukrán* (1916) < *Ukránia* (1757), *abesszin*, (1936, *de Abisszínai* 1809) < *Abesszínia*, *indonéz* (1953, *de indonéziai* 1947) < *Indonézia*. A népnevek alkotása országuk nevéből mint látható, napjainkban is létező szóalkotási mód, elsősorban távoli népek nevével. Az *osztrák* és a *morva* mint közeli népek neve kirí a sorból.

Nem ország, hanem személy nevéből csak a *sémi* (1855 k.) népek összefoglaló neve keletkezett, a bibliai *Sém* névből.

4.3 A magasabb műveltség, a tudomány nyelve a középkorban, sőt még az újkorban is a latin volt, ezért természetes, hogy több nép és nyelv neve — a latin szövegződés elhagyásával — a latinból került a magyarba. A *szaracén* 1387-ből személynévben maradt fenn, aztán 1604 óta vannak rá folyamatos adatok; a Dalmácia változó nemzetiségű lakóit jelölő *dalmát* (1405), az *angol* (1405) szó alakváltozatainak egyike. Az 1416 u. írt Bécsi- és Apor-kódex bibliai szövegekre alapozott elmékedéseiből ismerjük az *asszír*, *barbár*, *héber* népneveket, melyek a több európai nyelvbe jutottak hasonló úton, *perzsa* (1526), *gót* (1527), *holland* (1533), *dán* (1559), *hun* (1575), *arab* (1577), *skót* (1590), *latin* (1604), *belga* (1607, *de valószínűleg* már a XV—XVI. században is ismeretes volt), *ind* (1638) és *macedón* (1646, *de Macedoniay* 1416 u./1450 k.) és a *mór* (1646/1683), mely német közvetítéssel is került a magyarba. A XVIII. század második feléből is van több latin eredetű népnévre első adatunk: *avar* (1760), *dák* (1760), *litván* (1760), az elavulóban levő *rutén* (1760), mely esetleg német közvetítésű is lehet, a *szláv* (1783) szó pedig latin és német eredetű, végső fokon a szlávoktól, továbbá *kelta* (1788) *frank* (1790), *alán* (1793), *indian* (1793), *pun* (1797), *izmaelita* (1799), *lett* (1800), *etruszk* (1880). Latin közvetítéssel került nyelvünkbe a nemzetközi *vandál* (1559) szó is.

4.4 A magasabb műveltség irodalmának a nyelve a felvilágosodás korában már nem kizárólag a latin, hanem inkább a német, kisebb mértékben a francia is. Német népnevek átvétele természetesen nem ekkor kezdődött, l. fent, a *tót*, *szász*, *bajor* már a XIII. századból, ill. esetleg még régebből, kimutatható. Ezeket — mint már láttuk — német nyelvjárások nevének átvétele

követte (*sváb, cipszer, stájer*) a XV—XVI. században. A *svéd* (1644) szó német átvétel (de 1643 *svéc* máshonnan!). Ezek után csaknem egy századig nincs németből átvett népnévünk. Mária Terézia uralkodása idején kezdődött el az addig magyar névvel még nem nevezett népek nevének szinte tömeges átvétele a németből vagy nemzetközi nevük átvétele a németen át: nyelvrokonaink neve mind ebbe a csoportba tartozik. Német jövevényszavak az *ír* (1742/1881), *lapp* (1760), *finn* (1760), *néger* (1780), *észt* (1783), *mordvin* (1783), *brit* (1793). Nem nép-, ill. nyelvnév, de itt említhető a *meszic* szó is (1802). További népnévek: *maláj* (1808), az elavulóban levő *vend* (1808), *osztét* (1816), esetleg az *illír* (1816) is, ha nem magyar elvonás az *Illiria* névből, *szlovén* (1819). Tudományos vagy irodalmi átvétel a *csuvas* (1783), és a nyelvészeti műszóként ugyancsak a németből nemzetközivé vált *rétoromán* (1882).

A nemzetközi népnévek egy része is német közvetítéssel került nyelvünkbe (a határ nem éles, hiszen az imént felsoroltak legtöbbje is meglehetősen nemzetközi): *finn* (1760), *észt* (1783), esetleg *hottentotta* (1787), *baskír* (1791), és *mandzsu* (1798), valamint a *kurd* (1816), tudományos műszóként a *zürjén* (1841/1864), valószínűleg a *hindu* (1851), és a *pápua* (1854), de *Pápuiak* (1816) is.

Több nemzetközi szónak minősített népnév a magyarba irodalmi úton a németből vagy az oroszból is kerülhetett, így az egyazon idézetben található *vogul, osztják* és *szamojéd* (1750), *cseremis* (1783), a *vojják* (melynek a TESz. 1801-re datálja az első előfordulását, azonban a *baskír* címszó 1791-es idézetében is megtalálható), *kirgiz* (1816).

Néhány nemzetközi népnév magyar alakjának közvetlen forrása vagy a német, vagy a francia: *beduin* (1787, de vö. *Bedenia* [o: Bedeuia] 1430 k.!), említhető az embertípus keveredését jelölő *kreol* (1801), hiszen nyelvük is speciális színezetű francia stb., *berber* (1842), *baszk* (1879). A *flamand* (1793) irodalmi úton a franciából kerülhetett hozzánk.

Néhány nemzetközi szónál nem állapítható meg az átadó nyelv ill. többszörös az átvétel; ilyen a régi *porosz* (1527) vándorszó, magyar alakváltozatai különböző eredetűek, pl. *prájsz* a németből származtatható, *borosz, porosz* tudatos alakításként keletkezett stb.; *ottomán* (1651/1817), a többszörös átvétel útján a magyarba került vándorszó a *mongol* (1750) és a *burját* (1750), valamint az európai nyelvekbe orosz közvetítéssel került *kazah* (1816). A nyelvi szempontból összefoglaló jelentésű *úrja* (1860) is tudós átvétel, jelentésváltozataiban német hatást mutat.

4.5 Az európai nyelvek közül egynek a nevét jelöli olyan szó, mely a fenti (4.1—4.4) csoportok egyikébe sem illeszthető: az 1550 óta adatolt olasz jövevényszó, a *spanyol*. Sokkal későbbi, mint a másik két régi olasz átvétel, a már a XII. századból ismert *szerecsen* és a XIV. századból származó *talián*. Későbbi olasz jövevényszóként a népnévek között egyetlen. Arra nem lehet gondolni, hogy a *spanyol* szó sokkal régebbi lenne nyelvünkben, mint jelenleg ismert legrégebbi adata, mert akkor nemcsak tájnyelvi lenne feloldva a szókezdő mássalhangzótorlódás (*ispanyol, espanyol* stb.), hanem köznyelvi is, vö. *ispotály, ispán* (1372, 1269) vagy más, nem *sp-* torlódás feloldásával: olasz eredetű *istálló* (1291), a németből átvett *islóg* (1488), *istáp* (1356), *istráng* (1493), ill. a latinból *iskola* (1495).

4.6 A nyelvek, ill. népek elnevezésében bizonyos ingadozás, változás is volt, főképpen régebben.

Néhány esetben átvitték — ideiglenesen vagy véglegesen az egyik nép nevét egy másikra. Például az 1508 óta adatolt, szerb-horvát eredetű *bosnyák* szó első és mai jelentése 'bosnyák', de egy 1796-i feljegyzés a jórészt Boszniából származó sokácokra vonatkoztatta ezt a nevet. A ma már elavult oszmán-török eredetű, esetleg szerb-horvát közvetítéssel is átvett *mizer* szó 1651-ből 'egyiptomi', 1748-ból pedig 'horvát' jelentéssel maradt ránk. Az orosz származású *jász* 1318-ból 'egy iráni, közelebbről alán néptörzs tagját' 1416 u./1450 k. 'filiszteust', 1692-ben 'egy magyar néprajzi csoport tagját' jelenti.

A Gulliver képzeletében megszületett Lilliput ország lakóinak neve, *liliputi* pedig 1841 óta adatolt nyelvünkben, azóta azonban már nem népet (pontosabban képzeletbeli népet) vagy nyelvet jelöl, hanem 'apró, parányi, törpe' a jelentése.

4.7 Néhány esetben egyazon népnek, ill. nyelvnek változott az idők folyamán a magyarban használatos elnevezése. A szerb-horvát eredetű, ma már elavult, 1429 és 1833 között (részben személynévben) adatolt *orbonász* 'albán'; később, 1634-ben tűnik fel ugyanezzel a jelentéssel az oszmán-török eredetű, román közvetítéssel átvett, a magyar szókincsben csak a török hódoltság korában élő *arnót* szó, mely alkalmilag macedóniai és albániai románokat is jelölhetett. Mind a két elnevezést kiszorította a latin eredetű *albán* szó, melyre 1742 óta vannak adatok.

A *brandenburgus* szóból szócsonkítással létrejött, 1742 óta feljegyzett *burkus* szó a XVIII. századi 'porosz' jelentésben teljesen elavult; ma a *burkusok* lakóhelyét az Óperenciás tengeren túlra, azaz a mesék világába helyezzük; az eredetileg így jelölt népet s nyelvjárásukat újra és kizárólag csak a már 1527 óta adatolt *porosz* szóval nevezzük meg.

A *tót* szó jelentésváltozás ('szláv' > 'szlovák') után ez utóbbi jelentésében is elavulóban van; az 1828 óta feljegyzett *szlovák* szó az első világháború óta kezdi kiszorítani. Hasonlóképpen ma már csak tulajdonnevekben él az 1105 k./XIII—XIV. sz. óta adatolt régi *rác* szó helyett közszóként a szerb (1405) került a helyére. Ma már sem a *tót*, sem a *rác* nem használatos népnévként, bár tulajdonnevekben mindkettő gyakori, s jelentésük még világos.

4.8 Nemcsak a múltban élt esetleg bizonyos ideig egy-egy népnek több neve egymás mellett (l. *orbonász* — *arnót* — *albán*, *porosz* — *burkus* stb.), hanem ma is van erre példa: *orosz* — *muszka* — *ruszki*, *olasz* — *talján*, *lengyel* — *polyák* — *polszki* stb. Ezek a nevek azonban különböző stílusrétegbe tartoznak, egymást semmi esetre sem helyettesíthetik. Értelmező szótárunk szerint a *muszka* elavult, bizalmas használatú, a *polyák*, a *talján*, *talján* is régies, ill. ma népnyelvi vagy tréfás. Teljesen elképzelhetetlen olyan megfogalmazású hír a sajtóban, a rádióban, hogy pl. „a *muszka*, a *polyák* vagy a *talján* miniszterelnök látogatását várjuk”; nyilván nagy derűtséget keltene. A *ruszki* és a *polszki* szótárainkban fel sem lelhető, de hogy léteznek, arra bizonyíték, hogy már a lengyel származású pápa megválasztásának a napján benne volt Budapest viccanyagának szókészletében a *polszki* szó népnévként, az igaz, hogy a „hazai latin” konklaveinak vélt beszédében; elterjedését az autómárka neve kedvezően elősegíthette. A második világháborúban hallottam németek, angolok és oroszok helyett *friccek*-ről, *tomik*-ről és *ivánok*-ról beszélni. Ezek a többes számú keresztnevek csak a bizalmas nyelvhasználatban ideig-óráig, elsősorban a katonák között helyettesítették a népneveket.

A török jelentésű *oszmán* és *ottomán* csak irodalmi, nem pedig köznyelvi szó, s mint ilyen is elavultnak tekinthető, ill. csak az *oszmán-török* összetételben él az *oszmán* szó, ahol viszont területileg Kisáziára és Európa délkeleti szögletére korlátozza a török népre, ill. nyelvre tett megállapítást, kizárva a többi törökséget. Ezek sem tekinthetők tehát azonos értékű szinonimáknak.

4.9 A fentiekben természetesen nem szerepel minden nép, minden nyelv neve. Ha azonban az *azerbajdzsán*, *csukcs*, *dahur*, *dolgán*, *giljak*, *jakut*, *jukagir*, *kalmuk*, *kamcsadál*, *karakalpak*, *korják*, *kvád*, *markomann*, *mogol*, *szkita*, *szlávón*, *tokhár*, *türkmén*, *üzbég* stb. stb. nyelvtörténeti és etimológiai adatait is összeűjtjük, az aligha változtatna lényegesen a fenti megállapításokon. Például a *tunguz* szó sem címszó a TESz.-ben, a *burját* címszó alatt szerepel egy 1750-i idézetben, s így nyilván ez is azon nyelv- és népnevek 4.4 alatti csoportjába sorolható, melyek a latin nyelv tudományos egyeduralmának megdőlte után a németből vagy más élő nyelvből kerültek több nemzetközi népnévvel együtt a magyarba.

5. A népek, nyelvek neve nemcsak a magyarba szokott közvetítő nyelveken keresztül kerülni s ritkán a népek saját elnevezéséből származni, hanem más nyelvekben is gyakori ez a jelenség. A magyarok Európa színpadán törökségi népekkel jelentek meg, s az *onoqurok* nevéből származik a legtöbb európai nyelvnek a magyarok megjelölésére használt szava. Ez a név német és lengyel közvetítéssel terjedt el többfelé; a franciában a középkorban *h* került az elejére s ebben a latinosított formában vette át a franciából több nyugati nyelv (l. különböző nyugati nyelvek etimológiai szótárában, elsősorban Wartburg, 17 továbbá Vasmer, a finnre vö. Iso Tietosanakirja). A balkáni népek nyelvében akad olyan elnevezésünk is, mely végső soron a *magyar* névből származik (l. Décsy: A magyarok nevei a bolgár nyelvben, NyK. 57: 282–92), de nem ezek a gyakoribbak, elterjedtebbek.

Másik, teljesen benyomásokon alapuló észrevételem. Ahányszor én a harmincas évek vége felé nyugaton azzal találkoztam, hogy minket ott valaki saját nevünkön nevezett (*die Magyaren*, *i magiari*, *les madjar* stb.), ahhoz mindig kellemetlen érzésem társult. Nemcsak azért, mert rosszul, kifacsartan ejtették ki nevünket (1935-ben rosszul ejtve Finnországban is hallottam, nem finn szöveg szavaként, csak annak közléseként, hogy tudják, mi így nevezzük magunkat; s ez — a hibás ejtés ellenére — sem rossz, hanem igen jó érzést okozott), hanem azért, mert ebben mindig valami lekicsinylő volt, vagy legalábbis nekem úgy tűnt. Ezek az emberek ugyanis semmit sem tudtak ezen kívül rólunk, ill. amit tudni véltek, abban az osztrákokkal tévesztettek össze minket vagy osztrák — magyar monarchiai viszonyokkal keverték össze a tudni vélt dolgokat.

6. Fel kell vetni a kérdést, helyes-e, szükséges-e a népek, nyelvek elnevezésében régi, közismert *j ö v e v é n y s z a v a k* helyett új *i d e g e n s z a v a k a t* bevezetni (melyek idővel újabb, de fiatalabb jövevényszavakká válhatnak). A jövevényszóvá vált idegen szó a népek, messzi országok, sőt még a távoli városok nevéénél is azt mutatja, hogy nemcsak kis réteg ismerte ezeket, tudott róluk. Népeknek, nemzeteknek, távoli városoknak, földrajzi alakulatoknak csak akkor van a magyarban magyar nevük, ha közismertek. *Bécs*, *Boroszló*, *Párizs*, *Róma* s még sok más magyarosan leírt, kiejtett név arról tanúskodik,

hogy régóta közismertek. *London* helyett *Landn*, *Párizs*, *Nápoly* helyett *Pari*, *Napoli* ejtése a magyarban nevetséges finomkodás lenne³, nevetséges lenne Ady versét úgy kezdeni, hogy „*Páríba* tegnap beszökött az ősz.” A *Paris* nevéből alkotott *i*-képzős *párizsi* névszó bármelyik főnévi vagy melléknévi használatánál (l. ÉrtSz.) is teljesen lehetetlen az alapszót *pári*-nak mondani s így a szó alakját *pári*-vá változtatni, vagy a továbbképzett *párizsias*-ból *párias*-t alkotni.

A később és nagy tömegekben elterjedt földrajzi neveknek, pl. *Helsinki*, *New York*, *Madrid* stb., vagy a most megismert fejlődő országok földrajzi tulajdonneveinek nincs a magyarban magyarrá vált nevük; újabban veszik át változatlanul a földrajzi neveket (s alkothatnak az ország nevéből népvét is). Ez egyébként a finnben is így van, a közeli, rég ismert földrajzi nevek beleilleszkedtek hangkapcsolatok és hangzóilleszkedés szempontjából a finnbe. *Stockholm* > *Tukholma*, *Kopenhagen* > *Kööpenhamina*, de: *Budapest*, *New York* stb.

6.1 Tudtommal sohasem merült fel az a gondolat, hogy régi jövevény-szavaink közül a *német*, *francia*, *angol*, vagy az aránylag rövid múltú *osztrák* szó helyére ezeknek a népeknek a saját nevét tegyük meg magyar szónak, s *deucs*, *deics*, *dajcs*, *dájcs* stb. hangzású szóval említsük őket, ill. *franszóá*, *inglis* stb. népről, nyelvről beszéljünk, vagy valami *öszterreich*-féle szót kreáljunk. Nemcsak a nyugati népek, hanem nyelvjárásaik nevét sem mondhatjuk eredeti alakjukban. Ha *bajer*-t, *szaksz*-ot hallunk, akkor a Bayer család (és régi gyógyszerárak), Hans vagy Nelli Sachs nevére gondolunk, nem pedig a *bajor*-okra vagy a *szász*-okra. Hasonlóan, ha *dejcs*, *öszterreicher* stb. szót hallunk, csakis a *Deutsch*, *Österreicher*-féle, nálunk is meglevő családnevek jutnak eszünkbe, nem pedig azok a népek, akiknek századok óta van a magyarban jövevény-szóval egyértelműen kifejezhető magyar nevük.

Ha az önálló államot alkotó nyugati népek, nyelvek és nyelvjárásaik megnevezésekor senki sem szándékozik a régi elfogadott magyar jövevény-szavak helyett a saját elnevezésüket a magyar beszédben magyar közszóként használni, akkor miért éppen azoknak a kis szovjetunióbeli rokon népeknek az említésekor tegyük ezt, akik most jutottak el történeti fejlődésük legmagasabb fokára, autonóm szovjet szocialista köztársaságot alkotnak, vagy a kisebbek legalább saját nemzetiségi körzetükbe szervezettek? Miért éppen ezeknél kellene annak még a nyelvi nyomát is kiirtani, hogy hírük már néhány száz éve eljutott hozzánk? A népnevek megváltoztatási szándéka itt ráadásul még csak nem is következetes: az Észti Szocialista Szovjet Köztársaság lakóit továbbra is *észt*-eknek, nem pedig *észti*-nek nevezik! A karjalaiak nevét sem változtatja meg senki sem, a többi balti finnségi népet sem, a mordvinoknál és a kihalt szajáni szamojédoknál pedig gyakorlatilag lehetetlen a változtatás (l. fent 2).

6.2 A ma megfigyelhető használati módot, hogy ti. nyelvrokonaink régi elnevezését és saját nevét felváltva, szinonimaként, szinte a stílus élénkítésére használják, sem tartom helyesnek s nyelvünk szellemével egyeztethetőnek, hiszen — mint láttuk — nincs nyelvünkben egyetlen más népnek sem két, azonos stílusrétegbe tartozó

³ *Kassa*, *Kolozsvár*, *Szabadka* stb. helyett a *Košice*, *Cluj*, *Subotica* név használata az első világháború után a postai címzésekben és politikailag kényes szövegekben, de nem a magyar közbeszédben terjedt el.

megnevezése (l. *lengyel ~ polyák* stb. 4.8) s az is kérdéses, hogy a régi kettősségek nem oszlottak-e meg akkor is, területileg, hangulatilag.

Helytelennek tartom azért is, mert tévedések származhatnak belőle. 1950 körül egy zenetanár például azt mondta nekem, hogy a magyar nyelvnek nagyon sok rokona van, s felsorolta nyelvrokonainkat régi magyar nevükön és saját elnevezésükön is. Rendkívül csodálkozott, amikor felvilágosítottam, hogy minden egyes népet két néven nevezett meg (remélem, nem születtek ilyen alapon olyan cikkek, ahol pl. a cseremisiz és a mari népzene igen közeli rokonságára vagy esetleg éppen eltéréseire mutatott rá a kétféle névtől megtevesztett zenész).

A párhuzamos népnév használata ellen szól az a körülmény is, hogy nyelvünk csakis olyan népeknél ismer két vagy több nevet, melyekkel történelmünk során valamilyen közelebbi (esetleg hosszabb háborús) kapcsolatban voltunk. Ezek a nevek sem szinonimák, hanem különböző affektív töltésűek: l. *olasz — talján, orosz — muszka — ruszki* stb. (4.8).

6.3 A nyelvészek a múltban is tudták nyelvrokonaink saját elnevezését (l. Zsirai, Finnugor rokonságunk). Kérdés, szükséges-e, hogy mi magyarok általában tudjuk, tanítsuk-e az iskolákban ezeket a saját elnevezéseket is. Szerintem ma, amikor a szükséges tudnivalók erősen a természettudományi-műszaki irányba tolódnak el, felesleges ezzel a nem nyelvészek memóriáját terhelni⁴. Sokkal fontosabb lenne szerintem az uráli nyelvek kölcsönös rokoni kapcsolatairól többet a köztudatba bevinni, mint saját elnevezésüket. Fontosabb volna azt megtanítani, hogy a vogulok és az osztjások a legközelebbi nyelvrokonaink, s egyikük sem közelebbi a másiknál (mint ahogy két unokatestvérünk, akik testvérek, egyformán közeli rokonunk, még akkor is, ha egyikük hozzánk a megtévesztésig hasonló s egymáshoz esetleg nem is hasonlítanak), mint azt, hogy nevük *manysi, chanti*, hiszen ezek nagy része még csak nem is nevezi így magát, hanem azon folyó népének, amelyik mellett lakik; másik részüknél pedig csak egy kis csoport nevét teszik meg az azonos nyelvjárási terület összefoglaló nevévé, pl. az osztják szamojédok *szölkup* neve csak egy részüké, a többi *szölkup (sölkup, sölkup)* helyett *šöšqum, süsse-qum, čumelqum, tūjequm* nyelvet beszél (Hajdú—Domokos 372).

6.4 Nyelvrokonainkkal kapcsolatosan valamennyinél a régi, több század óta ismert nevük egyedüli használatát tartom a nagyközönségnek szánt munkákban (nyomtatásban, rádiós és tévés előadásokban) egyedül és kizárólag használandónak, saját elnevezésük ismeretét pedig csak a szakemberektől megkívánandónak. Vonatkozik ez még az osztják-szamojédok nevére is, hiszen ebből a névből teljesen világos, hogy szamojédok, s ez a név egyúttal arról is tanúskodik, hogy az osztjásokkal közelebbi kapcsolatban vannak (ha ez a szomszédság idővel esetleg megszűnne, a név akkor sem válik tévéssé, mert múltbeli kapcsolatokra utalna).

Vannak azért olyan népnevek is (nem nyelvrokonaink körében), melyek helyett csakugyan ajánlatos új névként a saját nevüket használni, közismertté tenni, a régít lehetőleg kiszorítani a használatból, tudománytörténeti emlékké tenni. Ilyen pl. a *jeniszei-osztjákság* neve, minthogy azok nem osztjások, sőt nem

⁴ Ahol versek műfordításában fordulnak elő a saját elnevezések, ott egy-egy jegyzet tájékoztathatja a jövőben a nagyközönséget. Ezek a műfordítások is mind az utolsó három évtized ingadozásának termékei!

is uráliak. Nevük téves, ezért e tudománytalan, tudományos ismereteinknek ellentmondó név helyett jobb, egyszerűbb, félreérthetetlen saját nevük, a *ket* használata.

7. A hosszúra nyúlt elmélkedés tanulságait a következőkben lehet összefoglalni:

A magyarban a nép- és nyelvnevek között a saját nevünkön kívül egy sincs, amelyik ősi örökség volna, minden más nép, ill. nyelv megnevezése jövevényszóval, vagy magyar nyelvi fejleménnyel történik (4). A jövevényszavak átvételének két típusa lezártnak tekinthető: valószínűleg lezárult a múlt század első felében idegen népek saját nevének átvétele tőlük vagy a velük és velünk is érintkező népektől, minthogy a népvándorlás és az idegen ajkú népcsoportok idetelepítése is minden valószínűség szerint meg nem ismétlődő történelmi folyamat. 150 évnél fiatalabb ilyen típusú nyelvnév nevünkben csak a *jiddis* szó, melynél „az adatok tanúsága szerint a szót kétségkívül a jiddisből vettük át először, meghonosodásában azonban a németnek is jelentős szerepe lehetett” (TESz.), s amely szónál a németen kívül az angoltól az oroszig annyira hasonlóak az ottani megnevezések, hogy a szótól bizonyos — végső fokon a jiddisből származó — nemzetközi jelleg nem tagadható meg. A másik megszűntnek tekinthető forrás a latin, minthogy a latinnak mint a nemzetközi műveltség nyelvének a helyére élő nyelvek kerültek. Ennek a forrásnak az elapadása nagyjából azonos időben történhetett az előzőével. Nem ismerünk századunkban latinból átvett népvévet, s a múlt század második feléből is csak a *rétoromán*-t. A mostanában megismert és a még csak a jövőben megismerendő népeknek és nyelveknek megnevezésére, a fentiekből úgy látszik, két meghonosítási mód él nyelvünkben, egyrészt a régi magyar népnév-alkotási mód: elvonás országuk tulajdonnevéből (különösen, ha annak végződése latinos pl. *Etiópia*), másrészt nemzetközi nevük átvétele valamilyen idegen nyelvből (régében a latinból, a felvilágosodás kora óta a németből, ritkábban a franciából vagy az oroszból).

Valamennyi nyelvrokonunk régi neve ebbe a legutoljára említett, még ma is élő népnévtípusba tartozik; immár vagy 200 évesek, tehát jól meghonosodott jövevényszavak, nincs semmi idegen jellegük.

Nyelvrokonainknak a második világháború után bevezetett neve, saját nevük átültetése a magyarba több szempontból kifogásolható:

Az új elnevezés rendszere nem egységes: csak a vogul, osztják, zürjén, votják, cseremisiz és néhány szamojéd nép — a jurák, a jéniszejitavgi- és osztják-szamojéd — esetében tettek kísérletet a saját név bevezetésére, a mordvin esetében és a szajáni-szamojéd nyelveknél erre nem is volt lehetőség, a finn, észt s általában a finnségi nyelvek és a lappok esetében nem is erőltették a névcserét.

Az új nevek használata több szempontból következtelen, nemcsak abban, hogy így az uráli népek egy részét két-két és félszázados jövevényszóval jelölünk, a másik részét pedig saját nevükkel (amire mellesleg velünk nem érintkező népek, nyelvek esetében különben más példa nincs), hanem általános nép- és nyelvnevezés szempontjából is következtelen; például osztrák szomszédaink neve helyett a nyelvrokonaink nevével nem régebbi *osztrák* szót senki sem akarta új, idegen szóra cserélni, az *orosz*-oknak a neve esetében sem gondolunk a nem irodalmi stílusba tartozó, de létező *ruszki* név köznyelvi szintre emelésére. Következetlenség adódik még abból is, hogy a népek és nyelv-

vek nevét fonetikai pontossággal próbálták a magyarba helyezni a tulajdonneveket pedig, melyekben szerepelnek, átírták (*manysi* ~ *Manysi*-, *chanti* ~ *Hanti*-).

Művelődéstörténeti szempontból ezek az új nevek vesztéséget jelentének, eltűntetnék annak a nyelvi nyomát, hogy a felvilágosodás óta tudunk nyelvrokaink létezéséről (ha nem is rokoni minőségükben), sőt még zavarossá is tenné a képet az, hogy a mordvinok, finnek, észtek neve — ha a többiét a saját nevük kiszorította volna — néhány századdal régebbi lenne, mint például a cseremiszeké.

A saját nevek hangkapcsolatai, szókezdő mássalhangzó-torlódásai annyira magyartalankos, hogy részben már eleve megmáskítottan próbálták meg átültetésüket, ill. csak megváltozva válhatnának jövevényszóvá.

A régi nevek használata ellen tehát semmi sem szól, a saját elnevezések ellen pedig több érv sorakoztatható fel.

A régi és az újonnan bevezetett saját elnevezések együttes használata ellen több érv szól: nyelvi érv, hogy egyetlen más népnek sincs egynél több neve a magyarban (de ha van, akkor a köznyelvi elnevezés mellett csak másik érzelmi-hangulati töltésű, más stílusrétegbe tartozó második vagy harmadik nevet ismerünk, ill. vagy tájjellegűt vagy elavultat). Praktikus érv a kettős használat ellen, hogy a nagyközönségnél még zavart is okozhatnak. Könnyebb a kérészeletű, erőszakosan bevezetett új elnevezéseket elhagyni, egy-két műfordításnál jelentésükre jegyzettel utalni, mint egy évszázadnál is régebbi, tudományos és a nagyközönségnek szánt írásokban szereplő régi nevüket teljesen elavulttá tenni.

Legjobb a kérészeletű új neveket a *burkus* 'porosz' szó sorsára juttatni, azaz a régebbi *porosz* szóhoz hasonlóan egyetlen tudományos és köznyelvi szóként a régebbi és általánosan ismertet használni.

Az új nevek, azaz a saját nevek felbukkanása nyelvészeti irodalmunkban elég furcsa időre esik: a háború után eleinte nyomuk sincs. A Beke Ödön szerkesztette Nyr. 1946—49-ig (Nyr. 70—73) csak az évszázadok óta „megszokott” nemzetközi neveket használta, aztán 1950-ben (Nyr. 74) tűnnek fel a saját nevek, mögöttük eleinte zárójelben, egyenlőség jele mögött a régi, közismert nevek, néhány szám után ezek már elmaradtak. Az NyK.-ben, melynek 52. kötete 1944—48-as datálású (a címlapja 1950-es l), az 52. kötetben „nyenyec = jurák” az orosz—nyenyec szótár ismertetésében (52: 265) szerepel először, „vogul (manysi)” is csak a kötet utolsó füzetében (52: 268). Az 53. kötetben (1952.) is csak Faludi Ágota használja a *chanti* és *manysi* megnevezést, az 54. kötettől kezdve (1953.) viszont a saját elnevezések használatosak. A mai olvasónak szinte az a benyomása: „megdőlt a marrizmus, hát legalább annyit azért változtassunk folyóirataink háború előtti és utáni képén, hogy más népneveket használunk”.

A népnevekkel kapcsolatosan tehát ugyanarra az eredményre jutottam, mint Makai Imre az oroszról átvett régi tulajdonnevekkel kapcsolatosan (RTV 1978. 9. szám) „térjünk vissza a réginek minősített Odessza alakhoz” és „a hagyomány szent nevében” még a jéniszeji szamojédok nevét sem palatalizálnám⁵, mert ez így „teljesen magyar”, a hangsúlyt úgy sem tudjuk nem az első szótagra tenni, ezért a régi átírt alak helyett ne vezessünk be egy-egy félig magyar, félig orosz új szót.

Vértés Edit

⁵ S akkor nem fordulna elő egyazon lapon akár kétszer is *Jenyiszej*, kétszer meg *jéniszeji*, mint mostanában.

Fordítás és aktuális tagolás

Hivatásos fordítóknak is gyakori hibája, hogy az idegen nyelvű szöveget nem szövegnek, hanem mondatok egymásutánjának tekintik; nem ismerik fel a mondatok közötti kapcsolatokat, nem veszik észre az előre- és visszautalásokat, nem fordítanak figyelmet az egyes mondatoknak a bekezdéssel, az egész szöveggel vagy esetleg a nyelven kívüli szituációval való kapcsolatára. Ennek következtében magyar szövegük is — mert e cikkben csak az anyanyelvre való fordításról lesz szó — összefüggéstelen, nehezen követhető, érezni rajta, hogy fordítás.

Az ilyen típusú hibák magyarázatában, rendszerezésében, javításában elsősorban a *s z ö v e g n y e l v é s z e t*¹ eredményeire támaszkodhatunk. A szövegnyelvészet azt vizsgálja, hogyan szerveződnek szöveggé a mondatok, mi biztosítja a szöveg mondatai közötti összetartó erőt, a kohéziót. Ezen belül foglalkozik például a névmások visszautaló funkciójával, a pronominalizációval, a határozottság, határozatlanság kategóriájával, a szövegben „ki nem mondott” állításokkal, a preszuppozíciókkal, a szöveg idősíkjával, az aktuális tagolással stb.

E cikkben azt szeretném bemutatni, hogyan használható fel az *a k t u á l i s t a g o l á s e l m é l e t*² bizonyos fordítói problémák magyarázatára és a javasolt fordítói megoldások indoklására.

Az aktuális tagolás elmélete szerint a szöveg mondatai általában tartalmaznak egy *i s m e r t* részt, amit *témának* nevezünk és egy *ú j s á g o l ó* részt, amit *rémának* nevezünk. Az aktuális tagolás nem feltétlenül esik egybe a grammatikai tagolással, tehát nem mindig az alany a téma és az állítmány a réma. Az aktuális tagolás — mint a neve is mutatja — a szövegben vagy — még tágabban fogalmazva — a konkrét közlési szituációban jön létre. A szövegben kívül többértelműen interpretálható mondat a szövegben válik egyértelművé. A szöveg dönti el, hogy a mondatban rejlő tagolási lehetőségek közül melyik realizálódik (aktualizálódik). Az, hogy egy mondatnak melyik a tematikus és melyik a rematikus része, a szövegben őt megelőző mondat ismerete nélkül (szövegkezdő mondat esetén a közlési szituáció ismerete nélkül) nem dönthető el.

A fordító nyelvére „lefordítva” ez azt jelenti, hogy a lehető legtágabban értelmezett szövegkörnyezet figyelembevételével el kell döntenie, hogy mi van kiemelve a forrásnyelvi mondatban és ugyanazt kell kiemelnie a célnyelvi mondatban is. Ez sokszor nem is olyan egyszerű. Először is minden nyelv más eszközöket használ a lényeges mondanivaló kiemelésére (ami kiemelt hely az oroszban, esetleg egyáltalán nem kiemelt hely a magyarban, vagy ott, ahol az orosznak névmással kell kiemelnie, a magyarban, esetleg a szórend is megteszi). Másodsorban — most már a minket érdeklő nyelvhasználati rétegre átérve — más eszközei vannak a lényeges mondanivaló kiemelésének az orosz tudományos nyelvben, mások a magyar tudományos nyelvben. Ennek pedig

¹ Szabó Zoltán: A mai magyar stilsztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár, 1977. 174–93.

² Az aktuális tagolás elméletéről részletes bibliográfiát találunk a következő művekben: Dezső László: A mondat aktuális tagolásának és szórendjének kérdésköre (in: Hagymányos nyelvtan — modern nyelvészet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1972. 85–105); Kun László: К ныерсоннум вoproзам тyeории актуальново cленyенyижа (in: Dissertationes Slavicae. Szeged, 1976. 111–23).

az az oka, hogy az orosz nyelvű tudományos szöveg szerzője nemcsak más eszközkészletből válogat, hanem más hallgatóságot is tart szem előtt, amely az információt adagolásának más módjaihoz szokott hozzá, mint a magyar.

Most rátérek egy olyan fordítói problémára, melynek megoldásához a lényegkiemelés nyelvenként és műfajonként változó módszereinek tudatosítása adja meg a kulcsot.

Az oroszról magyarra fordított szövegekben gyakran megtörténik, hogy valahol a bekezdés közepén elveszítjük a fonalat, újra és újra végig kell olvasni a mondatot vagy esetleg az egész bekezdést, hogy megtudjuk, miről van szó. Valahogy „nem áll össze” a bekezdés, valahol megszakad a folytonosság.

Nézzünk néhány példát:³

1. A tudományos-műszaki haladás illetékeseit mind nagyobb mértékben nyugtalanítja az a probléma, hogy miképp lássák el káderekkel a tudományos kutatómunka hallatlan mértékben szélesedő frontjait. *Konkrétan elemezni a tudomány rendelkezésére álló embertartalék kérdéseit, megkeresni a különböző szakképzettségű és végzettségű tudományos dolgozók optimális strukturális összetételét, megteremteni leghatékonyabb felhasználásuk feltételeit, mindez a modern tudományos-műszaki fejlődés időszéri kérdése.* (Dobrov: A tudomány tudománya. Gondolat—Kossuth, 1973. 23. Józsa P. fordítása.)

2. A KGST-országok közötti szocialista gazdasági integráció fejlesztésének, valamint az együttműködés további elmélyítésének és tökéletesítésének komplex programjában fontos szerepet játszik a szállítmányozási együttműködés, melynek célja, hogy kielégítse a szocialista országok népgazdaságainak állandóan növekvő igényeit a különböző közlekedési eszközökkel történő szállítások iránt. *Nagy teljesítőképességű pontosan működő nemzetközi szállítási rendszer kialakítása, korszerű módszerek bevezetése a szállítások összehangolása terén, valamint új együttműködési területek meghatározása — ez az a feladatkör, amelyet a program a szállítmányozási szervezetek elé tűzött.* (I. Koszarik—Sz. Szarkiszov: A KGST-országok szállítmányozási szerveinek együttműködése. Külgazdaság, 1973. IV. A fordító neve nincs feltüntetve.)

3. „Összehasonlító irodalomtudományon” elsősorban a nemzetközi irodalmi „hatások” és „kölsönzések” tanulmányozását szokás érteni. Éppen a nagyszámú ilyen jellegű munka váltott ki jogos szemrehányásokat a tradicionális „komparativisztika” ellen nemcsak a szovjet és a marxista, hanem a nyugati irodalomtudományban is. *A kisebb-nagyobb irodalmi tények tisztán empirikus összevetése az író stílusának és nézeteinek rendszeréből kiragadva, külső hasonlóság alapján, mely véletlen és sokszor csak látszólagos, minden ilyen hasonlóságnak a mechanikusan értelmezett hatással és a kívülről jövő impulzussal való magyarázata — mindez joggal szolgáltatott okot az ún. „összehasonlító módszerrel” szemben széles körben elterjedt elégedetlenségre.* (Orosz szakot végzett hallgató próbafordítása.)

A dőlt betűs rész, ami — véleményünk szerint — appercepciós nehézséget okoz a magyarban, mind a három példában egyforma szerkezetű: a mon-

³ A szóbanforgó mondatokat dőlt betűvel emeltük ki. Az egész bekezdés bemutatására részben azért van szükség, mert azt állítjuk, hogy a vizsgált orosz mondattípus magyar „tükörfordítása” nem képes a bekezdést „összetartani”, részben pedig azért, mert azt a későbbi állításunkat, hogy ezekben a mondatokban az alanyi rész a réma és az állítmányi rész a téma, csak úgy tudjuk bizonyítani, ha megnézzük, miről volt szó az előző mondatokban.

dat halmozott alannyal kezdődik, az alanyok mindegyike láncszerűen vagy bokorszerűen bővített főnévi vagy főnévi igenévi szószerkezet, a mondat végén pedig összegző állítmányt találunk. Ha feltesszük a kérdést, hogy létezik-e ez a mondat szerkezet a magyarban, azt kell válaszolnunk, hogy létezik. Miért gátolja itt mégis a mondanivaló megértését?

Először is vessük össze e mondatokat orosz eredetjükkel.

1. Деятелей научно-технического прогресса во все большей степени начинает волновать вопрос обеспеченности кадрами грандиозно расширяющегося фронта научно-исследовательских работ. *Конкретный анализ резерва людей для привлечения в науку, поиски оптимальной структуры состава научных работников различной специализации и квалификации, создание условий для наиболее эффективного использования их — актуальные проблемы современного научно-технического развития.* (Г. М. Добров: Наука о науке, Киев, 1970. 18.)

2. В Комплексной программе дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран-членов СЭВ заметное место занимают вопросы сотрудничества в области транспорта и транспортно-экспедиторского обслуживания, имеющего целью обеспечить удовлетворение непрерывно растущих потребностей народного хозяйства стран социалистического содружества в перевозках грузов всеми видами транспорта. *Создание высокопроизводительной, чекто работающей международной транспортной системы, внедрение современных методов координации перевозок, определение новых областей сотрудничества — таков круг задач, поставленных программой перед транспортно-экспедиторскими организациями.* (И. Косарик и С. Саркисов: Сотрудничество транспортно-экспедиторских организаций стран-членов СЭВ, Внешняя торговля, 4. 17.)

3. Под «сравнительным литературоведением» обычно понимают прежде всего изучение так называемых международных литературных «влияний» или «заимствований». Именно работы в этой области, чрезвычайно многочисленные, вызвали справедливые нарекания против традиционной «компаративистики» не только в советском, марксистском но и в западном литературоведении. *Чисто эмпирическое сопоставление фактов художественной литературы, больших, и малых, вырванных из исторического контекста и из системы мировоззрения и стиля писателя, на основании наличия между ними внешнего сходства, часто случайного, иногда вовсе мнимого, объяснение всякого такого сходства механически понимаемым влиянием, «толчком» со стороны, все это послужило причиной широко распространенного недоверия к так называемому «сравнительному методу» в целом.* (В. Жирмунский: Литературные течения как явление международное, Ленинград, «Наука», 1967. 1.)

¶ Az orosz eredetiből kiderül, hogy a fordító minden esetben szolgáian követte az orosz mondatok szerkezetét, ti. ugyanazok a mondatok állnak előttünk oroszban is: láncszerűen vagy bokorszerűen bővített főnévi szószerkezetből álló halmozott alany és a mondat végén az összegző állítmány. Az orosz szövegek azonban a megkérdezett anyanyelvi informátorok szerint jól érthetők, a vizsgált mondat típus mindhárom bekezdésben jól illeszkedik az előtte álló mondatokhoz, sőt éppen a vizsgált mondat típus az, amely nemcsak pozíciójá-

nál fogva, hanem szerkezete miatt alkalmas arra, hogy lezárjon egy viszonylag önálló gondolati egységet.

Ha mármost megnézzük a mondatok aktuális tagolását is, azt vesszük észre, hogy bennük az információ nem a tudományos szövegekre jellemző módon adagolódik, vagyis nem az ismerttől haladunk az ismeretlen felé (objektív szórend), hanem az ismeretlentől az ismert felé (szubjektív szórend). A mondat elején álló alanyi rész nem téma, hanem az új információt tartalmazó réma, a téma szerepét pedig az állítmány tölti be. A mondat képlete tehát: $R \rightarrow T$. De nemcsak arról van szó, hogy a mondat elején kapjuk az új információt, egyszerre több új információt is kapunk, tehát a mondat képlete nem is egyszerűen $R \rightarrow T$, hanem $R_1 + R_2 + R_3 \rightarrow T$.

Általánosan elfogadott tény, hogy az $R \rightarrow T$ tagolású, azaz szubjektív szórendű mondat, ami a beszélt nyelvben valamint az írott nyelv szépirodalmi és publicisztikai változatában gyakori, a kevésbé expresszív tudományos stílusban természetesen ritkábban fordul elő. Annál érdekesebb, hogy az orosz tudományos nyelvben viszonylag gyakran találkozunk $R \rightarrow T$ tagolású sőt $R_1 + R_2 + R_3(R_n) \rightarrow T$ tagolású mondatokkal is, mégpedig olyanokkal, amelyekben a rematikus rész többszörösen bővített főnévi szószerkezetekből áll. Ezek a mondatok, amelyek valószínűleg a szónoki nyelvből kerültek a sajtó nyelvbe, majd onnan a tudományos nyelvbe, ha valaha emelkedettnek, patetikusnak tűnhettek is, ma már teljesen megszokottá váltak, és az orosz tudományos szövegekben — szövegkezdő, bekezdést nyitó, bekezdést záró funkcióban — lépten-nyomon találkozhatunk velük.

Nem így a magyarban. A magyar tudományos nyelvben a többszörösen bővített főnévi szószerkezetek halmozása a mondat elején legfeljebb az objektív szórendű $T \rightarrow R$ vagy $T_1 + T_2 + T_3(T_n) \rightarrow R$ tagolású mondatokban szokásos, ahol ezek a főnévi szószerkezetek *v i s s z a u t a l ó* funkciót töltenek be, éppen azért degradálódtak főnévvé a korábbi állítmányok, hogy olyasmiről, ami korábban már szerepelt a szövegben, ne kapjon túl nagy hangsúlyt. Új információt hordozó, rematikus funkciójú főnévi (vagy főnévi igenévi) szerkezetek halmozása a mondat elején valaha a magyar szónoki nyelvben⁴ is közkedvelt fogás volt, a patetikusabb újságnyelvben ma is megtalálható, de a tudományos stílusba nem került át.⁵ A mondat elején álló főnévi szószerkezetek a magyar tudományos stílusban általában nem hordoznak új információt, nem lehetnek

⁴ Ennek bizonyítására álljon itt két példa: „Fegyvert viselni, hazát és királyt szolgálni, pályát futni, hol minden jelesre becsület, hír és dicsőség várakozik: oly dolgok, miknek a gondolata a lelket felemelheti; . . .” (Kölcsey Ferenc: A sorsvonás tárgyában. In: Válogatott Művei, Szépirodalmi, Budapest, 1975. 590.) — „Végezetül ő fenségének nádorra választását a jövő országgyűlésre küldendő követeinknek már most határozati-lag utasításba adatni, s ezen határozatainkról az ország törvényhatóságait — egyetértésüket kérve — körlevél által értesíttetni indítványozom” (Kossuth Lajos: Emlékbeszéd József nádor halála fölött. In: Válogatott Munkái, Budapest, Wodianer F. és fiai kiad. 16).

⁵ Ennek bizonyítására talán elegendő, ha Kossuth és Kölcsey után még egyszer felidézzük első példamondatunkat: „Konkrétan elemezni a tudomány rendelkezésére álló embertartalek kérdéseit, megkeresni a különböző szakképzettségű és végzettségű tudományos dolgozók optimális strukturális összetételét, megteremteni leghatékonyabb felhasználásuk feltételeit, mindez a modern tudományos-műszaki fejlődés időszerű kérdése” (Dobrov: A tudomány tudománya Gondolat — Kossuth, 1973. 23).

rematikusak. A fordító — ha azt akarja, hogy a magyar fordítás ugyanazt emelje ki, mint az orosz eredeti — három dolgot tehet:⁶

a) megváltoztatja a mondat szórendjét, előre hozza a tematikus részt vagyis az $R \rightarrow T$ vagy $R_1 + R_2 + R_3(R_n) \rightarrow T$ tagolású mondatból $T \rightarrow R$ vagy $T \rightarrow R_1 + R_2 + R_3(R_n)$ mondatot csinál. Ilyenkor a többszörösen bővített főnévi (vagy főnévi igenévi) szószerkezetek megmaradnak ugyan, de a kiemelés szempontjából kedvezőbb helyzetbe kerülnek:

Создание высокопроизводительной, четко работающей международной транспортной системы, внедрение современных методов координации перевозок, определение новых областей сотрудничества — таков круг задач, поставленных программой перед транспортно-экспедиторскими организациями.

b) nem változtatja meg a szórendet, az új információt hordozó rematikus rész marad a mondat elején, de „igésít” vagyis a főnévi szószerkezetekből mellékmondatokat csinál.

Стратегическое положение европейского континента, значительное число государственных образований на сравнительно небольшой территории, средоточие огромных материальных и культурных ценностей, наконец, концентрация крупных вооруженных сил, принадлежащих государствам с различным социальным строем — все это уже само за себя определяет огромное значение безопасности в Европе для укрепления мира во всем мире. (А. Нарочницкий: Уроки истории и проблемы европейской безопасности, Новая и новейшая история 1974. «Спутник» 1975. I. 28. стр.)

c) és végül kombinálhatja a két megoldást úgy, hogy megváltoztatja a szórendet is, azaz előre hozza a tematikus részt, és „igésít” is, azaz a főnévi szószerkezetekből mellékmondatokat csinál:

A program a következő feladatokat tűzi a szállítványozási vállalatok elé: nagy teljesítőképességű, pontosan működő nemzetközi szállítási rendszer létrehozása, korszerű módszerek bevezetése a szállítások összehangolásában, valamint új együttműködési területek kijelölése.

Az európai kontinens, ahol viszonylag kicsiny területen nagyszámú államalakulat helyezkedik el, ahol hatalmas anyagi és szellemi értékek halmozódnak fel, és ahol a különböző társadalmi rendszerű országok hatalmas katonai erőket vontak össze, stratégiaileg olyan fontos helyet foglal el, hogy ez már önmagában is meghatározza az európai biztonság döntő jelentőségét a világbéke megszilárdításában.

⁶ Az itt következő három példamondatnak azért nem hozzuk a bekezdésnyi szövegkörnyezetét, mert az első és a harmadik mondaté megtalálható a 284. oldalon, a második példamondat pedig egymagában alkot egy bekezdést, mégpedig egy cikk első bekezdését. Ilyenkor a cím is adhat némi útbaigazítást az aktuális tagolás megállapításához. Ebben az esetben a cím („Uroki isztorii i problémü jevropejszkoj bezopasznosztyi”) súlyos érv az állítmány tematikussága mellett. A javasolt fordítói megoldás kiválasztásában nagy szerepet játszott, hogy egy cikk első mondatáról van szó, ezért látszott szükségesnek meghagyni a rematikus kezdést, a szubjektív szórendet. Ha előre hoznánk a tematikus részt — bárki kipróbálhatja — a mondat kevésbé lenne alkalmas szövegkezdő funkció betöltésére.

Чисто эмпирическое сопоставление фактов художественной литературы больших и малых, вырванных из исторического контекста и из системы мировоззрения и стиля писателя, на основании наличия между ними внешнего сходства, часто случайного, иногда вовсе мнимого, объяснение всякого сходства механически понимаемым влиянием, «толчком» со стороны, — все это послужило причиной широко распространенного недоверия к так называемому «сравнительному методу» в целом.

Az „összehasonlító módszer” iránti bizalmatlanság széles körű elterjedésének oka, hogy e munkák sokszor pusztán empirikusan vetik össze a kisebb-nagyobb irodalmi tényeket, kiszakítva őket a történelmi kontextusból, figyelmen kívül hagyva a szerző stílusának, világnézetének rendszerét, külső, gyakran véletlenszerű, sőt látszólagos hasonlóság alapján vannak le messzemenő következtetéseket, s e hasonlóságokat valamilyen mechanikusan értelmezett „hatással”, kívülről jövő „impulzussal” magyarázzák.

Összegezve, és egy kicsit leegyszerűsítve, ha valami az orosz mondatban a mondat elején van és főnévi szó szerkezetben van, az lehet téma is és réma is, a magyar mondatban viszont általában csak téma lehet. Ahhoz, hogy réma legyen, vagy ki kell emelni a főnévi szó szerkezetből, vagy át kell vinni a mondat végére (esetleg mindkét művelet elvégzendő).

Klaudy Kinga

A cirillbetűs átírás szabályozásának időszerű kérdései*

1. A cirillbetűs írású (orosz, ukrán, belorusz, bolgár, macedón) és a cirillbetűs írást is használó (szerb-horvát) szláv nyelvek közül érvényes helyesírási szabályzatunk (AkH. 10.) csak az orosz szavak és tulajdonnevek átírásának szabályairól tájékoztat részletesen (291–306. pont); a többi cirillbetűs nyelvre ezek szerint az átírás általános elveit megfogalmazó 290. pont érvényes: „Ha a nem latin betűs írású nyelvek szavait és tulajdonneveit írásban kell használnunk, latin betűkkel írjuk át őket. Az átíráskor az idegen nyelvi szó vagy tulajdonnév hangalakja mellett — a kínai kivételével — az idegen betűsört is igyekszünk tekintetbe venni.” Nem csoda, hogy ezt az igen általános és ugyanakkor kettős — a gyakorlatban sokszor egymásnak ellentmondó — követelményt (1. az idegen nyelvi kiejtés, 2. az idegen betűsor érzékeltetése) megfogalmazó szabály igen változatos átírási gyakorlat kialakulását tette lehetővé a részletesen nem szabályozott nyelvek területén. A bizonytalanságot növeli az a belső ellentmondás is, amely az AkH. 10. 290. pontja és az orosz átírást részletesen szabályozó 291–306. pontok tartalma között észrevehető: a 290. pont határozottan az idegen nyelvi hangalak érzékeltetésének elsődlegességéről beszél, a részletes szabályok ugyanakkor — a kiejtésnek tett minden engedmény ellenére — az idegen nyelvi betűsor elsődlegességét sugallják. Ez az ellentmondás nyilván abból adódott, hogy az AkH. 10. 290. pontjának meg-

* Az MTA Szláv Nyelvészeti Bizottságának és Helyesírási Bizottságának 1978. február 17-i együttes ülésén megtárgyalt, a hozzászólások és a határozatok figyelembevételével módosított előterjesztés rövidített változata. A teljes anyag A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményeiben jelenik meg.

fogalmazói túlzottan általános, az összes nem latin betűs írású nyelvre érvényes szabályt akartak adni az átírásra, maguk a konkrét orosz átírási szabályok viszont változtatás nélkül kerültek be az AkH. 10. kiadásába az 1950-es, az orosz átírást szabályozó akadémiai határozatból (Magyar Tudományos Akadémia. Az orosz nevek és szavak magyar átírása. Budapest 1950. Vö. Nyr. 74: 476—80), ahol viszont még az orosz (és az összes többi cirillbetűs szláv) nyelvre vonatkozóan a tényleges átírási gyakorlatnak jobban megfelelő sorrendben szerepeltek a kritériumok: „A feladat kettős: 1. át kell írunk az egyes cirillbetűket a mi betűinkkel; 2. az átíráson túlmenően lehetőség szerint jelölni kell az átírt szavak ejtését is” (4). „E két feladat azonban bizonyos tekintetben ellentmondó követelmények elé állít bennünket” — ismeri el az 1950. évi határozat (uo.).

Az itt — egyelőre csak elvi szinten — jelzett problémák ellenére az orosz szavak és nevek magyar átírásának immár csaknem harminc éve megállapított szabályai képezik e téren a helyesírási gyakorlat alapját. Most, az AkH. 11. kiadásának előkészítő munkálatai során, az érvényes szabályok és a gyakorlat szembesítése után az orosz átírás területén csak néhány kisebb változtatás bevezetésére volt szükség; a többi cirillbetűs szláv nyelvterülettel való kulturális érintkezés fejlődése viszont elengedhetetlenné tette, hogy helyesírásunk e nyelvek szavainak és neveinek magyar átírását is rendezze.

2. Az a tény, hogy a szerb-horvát nyelv két hivatalos és egyenrangú ábécével rendelkezik, a szerb-horvát nevek írásmódjának indokolatlan kettős gyakorlatához vezetett, elsősorban napisajtónkban. Úgy tűnik, hogy a napilapok gyakorlatában a magyaros átírás és az eredeti latin betűs írásmód megtartása közötti választás azonban korántsem aszerint történik, hogy az eredeti forrás cirill- vagy latin betűs-e, hanem valamiféle egészen más elvek szerint. Így aztán nemegyszer megtörténik, hogy ugyanazon napilap ugyanazon számában az első oldalon a jugoszláv politikusok (pl. *Joszip Broz Tito*, *Bijedićs*, *Gyuranovićs*), az utolsó oldalon a jugoszláv labdarúgók (pl. *Dzsaićs*) nevét szintén magyaros átírásban olvashatjuk, az utolsó előtti oldalon viszont, a rendőrségi krónikában, egy *Jovanović* nevű jugoszláv csempész vagy egy *Ćopić* nevű közlekedési szabálysértő nevét az eredeti írásmód iránti nagyobb tisztelettel (igaz, a mellékjeleket többnyire elhagyva, *Jovanovic*, *Copic* alakban) nyomtatják. „Az igazság kedvéért” azért megjegyezzük, hogy a szerb-horvát írók és költők nevei napisajtónkban többnyire ez utóbbi kategória (a rendőrségi hírekben szereplő nevek) szerinti bánásmódban részesülnek, tehát (elvileg:) *Krleža*, *Andrić*, vagyis (a gyakorlatban:) *Krleza*, *Andric*. A fenti ingadozások kiküszöbölése érdekében a két bizottság úgy határozott, hogy az új szabályzat határozottan mondja ki: a szerb-horvát nyelv a magyar helyesírás szempontjából latin betűs nyelvnek számít, a szerb-horvát szavakat és neveket ezért egységesen hivatalos latin betűs alakjukban kell írni. A példánkban szereplő nevek tehát helyesen: *Josip Broz Tito*, *Bijedić*, *Đuranović*, *Džaić*; *Jovanović*, *Ćopić*, *Krleža*, *Andrić*; stb. Ez az állásfoglalás megegyezik a jugoszláviai magyar sajtó és könyvkiadás következetes gyakorlatával is. A magyarban nem használatos betűre — *ć*, *dj*, *đ*, *č dž*, *lj*, *nj*, *š*, *ž* — végződő szerb-horvát nevekben a teljes hasonulás jelöléséről a Helyesírási Bizottság már egy korábbi határozatában intézkedett, pl. *Karadžićtyal*, *Njegošsal* stb. (vö. HTT² 71).

Az új határozat megszünteti azt a végképp indokolhatatlan gyakorlatot, hogy a cirillbetűs írást egyáltalán nem használó szlovén nyelv egyes nevei is — nyilván szerb-horvát közvetítéssel — magyar átírásban jelentek meg a sajtóban (pl. *Sztane Dolanc*; helyesen: *Stane Dolanc*).

3. Az orosz átírás területén az új szabályozás mindössze két módosítást tartalmaz.

Az AkH. 10. 304. pontja értelmében az orosz *тб, дб, нб + е, ё, и, ю, я* betűkapcsolatokat *ty, gy, ny + e, o, i, u, a* betűkapcsolatokkal kellett átírni, aminek indoklása így hangzott: „a jésítést csak egyszer, mégpedig *ty, gy, ny*-nyel jelöljük.” Eszerint az orosz *Аксинья, Татьяна; Арсеньев, Леонтьев*; stb. típusú orosz neveket *Akszinya, Tatyana; Arszenyjev, Leontyjev* alakban kellett írni magyarul. Ez az írásmód azonban ellentmond mind a kiejtés szerinti, mind pedig a betű szerinti átírás elvének, ugyanis az oroszban ilyenkor nem a jésítés kétszer való jelöléséről van szó, hanem lágy *t', d', n'* (amelyek legközelebbi magyar megfelelői a *ty, gy, ny*) + *je, jo, ji, ju, ja* hangkapcsolatokról. Az új szabályozás hatályon kívül helyezte ezt a régóta bírált (vö. Mikola Gyula: Nyr. 75: 113—5; Szabó Miklós: MNy. 53: 487) szabályzati pontot, és kimondja, hogy az orosz *тб, дб, нб + е, ё, и, ю, я* betűkapcsolatokat az orosz kiejtést jobban érzékeltető és az eredeti írásmód visszakövetkeztetését jobban lehetővé tevő magyar *ty, gy, ny + je, jo, ji, ju, ja* betűkkel kell átírni. A példánkban szereplő nevek magyar átírása tehát ezentúl helyesen: *Akszinyja, Tatyjana; Arszenyjev, Leontyjev*.

A másik változtatás az AkH. 10. 306. pontját módosítja. Ez a pont ugyanis is egy kissé túl mereven szabta meg azt, hogy az idegen eredetű orosz szavakat az orosz írásmód alapján írjuk át magyarra, pl. *Герцен = Gercen* stb. Ennek a szabálynak az alkalmazása a helyesírási gyakorlatban ingadozásokat mutat, különösen a könnyen felismerhető német, francia, angol stb. nevű orosz írók, művészek, történelmi személyek, tudósok esetében. Egyes ilyen nevek esetében a helyesírási gyakorlatban erős törekvés tapasztalható eredeti — német, francia stb. — írásmódjuk visszaállítására magyar szövegekben. Ez a törekvés — az AkH. 10. fenti szabályával kereszteződve — több olyan hibrid írásmód létrejöttét és elterjedését eredményezte, amely sem az oroszból való átírás, sem pedig az eredeti írásmód alapján nem indokolható (pl. *Hercen, Eizenstein*).

Nyilvánvaló, hogy ezt a kérdést nem lehet közmegelegedésre — az említett törekvés ellenére sem — úgy rendezni, hogy áttérünk az összes idegen (latin betűs) eredetű orosz névnek az adott idegen nyelv szerinti írásmódjára, hiszen ehhez egyrészt — a közismert és könnyen felismerhető német, francia, angol stb. eredetű nevektől eltekintve — olyan alapos névtörténeti vizsgálatokra lenne szükség, ami újonnan felbukkanó neveknél hosszadalmas — és gyakorlati szempontból felesleges is — lenne, másrészt igen sok olyan idegen eredetű orosz név honosodott meg már a közhasználatban, hogy egy ilyen változás rendkívül sok új és szokatlan névalak bevezetését tenné szükségessé (pl. a költő *Блок*, és a szótáríró *Даль* nevét németesen *Block*-nak, ill. *Dahl*-nak, a festő *Врубель* nevét lengyelesen *Wróbel*-nek kellene írunk).

Az új szabályozás alapján véve fenntartja azt az elvet, hogy az idegen eredetű orosz szavakat és neveket az oroszból kell átírni, ugyanakkor azonban kivételt tesz azokkal a közismerten idegen (latin betűs) eredetű orosz nevekkal, amelyek az adott idegen nyelv írásmódja szerinti alakban terjedtek

1. táblázat
Az orosz szavak és tulajdonnevek átírása

Az orosz betű	Magyar átírása		Példák
	Az orosz betű helyzete	Magyar megfelelője	
А а		A a	Алексей — Alekszej
Б б		B b	Борис — Borisz
В в		V v	Василий — Vaszilij
Г г	Az <i>-ogo</i> , <i>-ego</i> mn.-i és nm.-i végződésben	V v	«Вопросы советского права» — „Voproszi szovjtszkovo prava”
	egyebütt	G g	Гагин — Nagibin
Д д	е ё и ю я ь betűk előtt	Gy gy	Аркадий — Arkagyij
	egyebütt	D d	Достоевский — Dosztojevszkij
Е е	де те не betűkapcsolatban	gye tye nye	Некрасов — Nyekraszov
	szó elején, mgh., ь és ы után	Je je	Леонтьев — Leontyjev
	egyebütt	E e	Белый — Belij
Ё ё	дѣ тѣ нѣ betűkapcsolatban	gyo tyo nyo	Тёркин — Tyorkin
	ж ч ш щ betűk után	O o	Пугачёв — Pugacsov
	egyebütt	Jo jo	Соловьёв — Szolovjov
Ж ж		Zs zs	Жуковский — Zsukovszkij
З з		Z z	Вяземский — Vjazemskij
И и	ди ти ни betűkapcsolatban	gyi tyi nyi	Тихонов — Tyihonov
	ь után	ji	Ильич — Iljics
	egyebütt	I i	Державин — Gyerzsavin
Й й		J j	Николай — Nyikolaj
К к		K k	Карамзин — Karamzin
Л л		L l	Крылов — Krilov
М м		M m	Мышкин — Miskin

Az orosz betű	Magyar átírása		Példák
	Az orosz betű helyzete	Magyar megfelelője	
Н н	е ё и ю я ь betűk előtt	Ну ну	Хлебников — Hlebnikov
	egyebütt	N n	Наташа — Natasa
О о		О о	Олеша — Olesa
П п		Р р	Пётр — Pjotr
Р р		Р r	Рылеев — Rilejev
С с		Сz sz	Сергей — Szergej
Т т	е ё и ю я ь betűk előtt	Ту ty	Тютчев — Tyutcev
	egyebütt	T t	Остапенко — Osztapenko
У у		У u	Тургенев — Turgenjev
Ф ф		F f	Фет — Fet
Х х		H h	Шолохов — Solohov
Ц ц		C c	Цыганов — Ciganov
Ч ч		Cs cs	Чехов — Csehov
Ш ш		S s	Гаршин — Garsin
Щ щ		Scs scs	Щерба — Scserba
Ъ ь		— —	Дворец съездов — Dvorec szjezdov
Ы ы		I i	Громыко — Gromiko
Ь ь	дь ть нь betűkapcsolatban	gy ty ny	Казань — Kazany
	egyebütt	— —	Гоголь — Gogol
Э э		E e	Эраст — Eraszt
Ю ю	дю тю ню betűkapcsolatban	gyu tyu nyu	Анюта — Anjuta
	egyebütt	Ju ju	Добролюбов — Dobroljubov
Я я	дя тя ня betűkapcsolatban	gya tya nya	Тынянов — Tilyanov
	egyebütt	Ja ja	Ярославль — Jaroslavl

el a nemzetközi tudományos és művészeti életben, tehát pl. *Herzen, Richter, Eisenstein, Ehrenburg, de Blok, Dal, Fet, Vrubel* stb. Az ilyen kivételek körének végleges megállapítása még további gondos mérlegelést kíván. Általában azonban elmondható, hogy a *ö, m, n* e előtt *d, t, n* marad azokban az idegen (és most már nemcsak latin betűs) eredetű orosz nevekben is, amelyek nem tartoznak a fenti kivételek közé: *Avaneszov* (az örmény *Avaneszjan*-ból), *Dejneka, Mandelstam* stb.

Az ilyen jellegű kivételeken kívül az új szabályozás is megtartotta az AkH. 10. kiadásában szereplő, az átírás általános szabályaitól eltérő alakban meghonosodott, hagyományos írásmódokat: *Lenin, Sztálin*, a *-grád* utótagú városnevek (*Leningrád, Volgográd, Celinográd* stb.) *-n*-nel, ill. *-á*-val való írását, kiegészítve a kivételek sorát néhány egzonimának tekinthető földrajzi névvel (*Káma, Léna, Néva, Odessza*), valamint — az állandósult gyakorlatot szentesítve — néhány személynévvel (*Anyegin, Botvinnik*) stb. További — szintén a kialakult gyakorlat diktálta — kivétel az orosz *coem* szó és származékai, amelyekben az orosz *e-t je* betűkapcsolattal adjuk vissza, tehát pl. a *Советская Россия* c. napilap *Szovjetszkaja Rosszija* alakban írandó.

Az orosz szavak és nevek magyar átírása tekintetében mindössze ennyi a változás az AkH. 10. kiadásához képest; ez korántsem jelenti azt, hogy a két bizottság ne fontolt volna meg más javaslatokat is, amelyeket aztán gondos mérlegelés után végül is elvetett. Ezek közül a legnagyobb vitát az a javaslat váltotta ki, amely ismét felvetette az orosz *ы* magyar *ü*-vel való átírásának a lehetőségét. Ennek a megoldásnak az lenne a kétségtelen előnye, hogy a magyarra átírt alakokból egyértelműen visszakövetkeztethető lenne, hogy az orosz névben mikor van *u* vagy *ы*. (A jelenlegi rendszerben erre csak *t, d, n* után van lehetőség: *Тинянов — Тынянов*, mert *Тупов — Тутов*; *Чернышевский — Чернышеvский*, mert *Хлебников — Хлебnyikov*; stb.) Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ez az egy változtatás önmagában még nem tenné egész átírási rendszerünket egyértelműen visszakövetkeztethető, betű szerinti átírássá (transzliterációvá). A nyilvánvaló fonetikai eltérés mellett az orosz *ы* magyar *ü*-vel való átírása ellen a következő főbb érvek szólnak:

1. Az *u* és az *ы* az oroszban egy fonéma helyzeti variánsai.
2. Az oroszul tanulók kiejtését az *ü*-vel való átírás jobban torzítaná, mint az *i*-vel történő.
3. A magyar fonetikai rendszerbe az *i* — mint ún. vegyes hang — az esetek zömében jobban beilleszkedik, mint az *ü*: a **Gromüko, *Tünyanov* típusú átírás (és ejtés) a magyarban rendkívül zavaró lenne.
4. A nyelvtörténeti érvek ($\dot{\imath} > i$ hangfejlődési tendencia mind a szlávban, mind a magyarban) egyértelműen az orosz *ы* magyar *i*-vel való helyettesítése mellett szólnak.

Az orosz (és más szláv) eredeti cirillbetűs íráskép egyértelmű visszakövetkeztethetőségének bizonyos esetekben elengedhetetlen követelményét a magyar átírás (amelynek egyik alapelve az, hogy „csupán azokat a magyar betűket és betűkapcsolatokat használjuk föl, amelyek a magyar írásban közkeletűek” — AkH. 10. 291. p.) nem elégítheti ki, és ez nem is feladata; erre a célra egy, a transzliteráció elvén alapuló, nemzetközi átírási rendszer kerül — az AkH. 10. 291. pontjában most megengedettnél szélesebb körben — bevezetésre. Ennek ismertetésére még visszatérünk.

Az orosz szavak és tulajdonnevek magyar átírásának általános szabályait az 1. sz. táblázat szemlélteti.

4. Az ukrán és a belorusz nyelv nevei és szavai magyar átírásának kidolgozása során szem előtt tartottuk az orosz átírás elveit és gyakorlatát, ugyanakkor — a lehetőségekhez mérten — igyekeztünk e nyelveknek az oroszától eltérő kiejtési sajátosságait is érzékeltetni.

Elvileg természetesen a lenne a kívánatos, hogy az ukrán és a belorusz neveket közvetlenül az illető nyelvből írjuk át; a gyakorlatban azonban kénytelenek vagyunk az ukrán és a belorusz nevek átírásának használati körét bizonyos fokig korlátozni.

1. A földrajzi nevek írásának általános gyakorlata világszerte az, hogy a térképeken, földrajzi munkákban stb. — Észtország, Lettország és Litvánia latin betűs neveinek kivételével — a Szovjetunió összes földrajzi nevét az oroszból írják át; Ukrajna és Belorusszia földrajzi nevei a magyarban is oroszos formájukban honosodtak meg, vö. *Lvov* (or. Львов) és nem **Lviv* (ukr. Львів), *Kijev* (or. Киев) és nem **Kijiv* (ukr. Київ); *Gomel* (or. Гомель) és nem **Homel* (belor. Гомель), *Mogiljov* (or. Могилёв) és nem **Mahiljov* (belor. Магілёў); stb. A Szovjetunió földrajzi neveinek egységes helyesírási gyakorlatának fenntartása érdekében a határozat leszögezi, hogy a Szovjetunió földrajzi neveit — az Észt, a Lett és a Litván SZSZK kivételével — továbbra is az oroszból kell átírni.

2. A napisajtótól, amely a Szovjetunió esetében csaknem kizárólag orosz-ból fordított híryananyagot használ fel, aligha kívánható meg, hogy az oroszos formájukban egymástól sokszor alig megkülönböztethető orosz, ukrán és belorusz neveket más-más átírásban közölje.

Mindezek alapján az ukrán és a belorusz átírás fő alkalmazási területe az e nyelvekből fordított szépirodalom, az e népek történetével és kultúrájával foglalkozó szak- és népszerűítő irodalom.

Az ukrán és a belorusz szavak neveinek és szavainak magyar átírását szemléltető táblázatokban (2., ill. 3. sz. táblázat) csak az oroszától eltérő vagy más okok miatt problematikus betűk átírási szabályainak összefoglalására szorítkozunk.

5. A bolgár szavak és nevek magyar átírásának eddigi gyakorlatában elsősorban a bolgár *ѣ* átírása okozott bizonytalanságot. Ez a betű a bolgárban egy *sva*-szerű, de hangsúlyos helyzetben is előforduló, illabiális magánhangzót jelöl. Ezt a magánhangzót — szabályozás híján — a magyar átírási gyakorlat a legkülönbözőbb módon kezeli:

1. A Világatlasz *i*-vel írja át: *Несебѣр* — *Neszebir*, *Казанлѣк* — *Kazanlik* stb.

2. A könyvtári átírási szabvány (MNOSZ 3394—51.) *ö*-vel helyettesíti: *България* — *Bölgarija*, *Петѣр* — *Petör* stb.

3. A napisajtóban sokszor egyszerűen elhagyják, pl. *Петѣр Младенов* bolgár külügyminiszter neve rendszerint *Petr Mladenov* alakban olvasható az újságokban.

4. Műfordítóink többnyire a magyarban egyébként nem használatos *á* betűvel jelölik: *Хадѣи Димитѣр* — *Hádzsi Dimítár* stb.

Ezek közül a gyakorlatban elterjedt megoldások közül lényegében egyik sem fogadható el.

1. Az *ѣ* — *i* átírás alapja az, hogy a bolgár *ѣ*-t oroszra *и*-vel írják át, az orosz *и*-t pedig magyarra *i*-vel; ez a kettős átírás azt eredményezi, hogy az eredeti bolgár hangzásra még csak nem is emlékeztető, attól fonetikailag igen távol álló *i* hang az *ѣ* magyar megfelelője.

2. táblázat

Az ukrán szavak és tulajdonnevek átírásának főbb szabályai

Ukrán betű	Magyar átírása		Példák
	Az ukrán betű helyzete	Magyar megfelelője	
Г г	általában	H h	Гончар — Honcsar
	néhány hangutánzó, ill. idegen eredetű szóban	G g	гудзик — gudzik
Д д	є і ю я ь betűk előtt	Gy gy	Білодід — Bilogyid
	egyebütt	D d	Дем'ян — Demjan
Е е		E e	Стельмах — Sztelmah
Є є	Де те не betűkapcsolatban	gye tye nye	Латєвих море — Laptyevih more
	egyebütt	Je je	Євтен — Jevhen
И и		I i	Тимченко — Timcsenko
І і	ді ті ні betűkapcsolatban	gyi tyi nyi	Ніна — Nyina
	egyebütt	İ i	Зіновій — Zinovij
Ї і		Ji ji	Українка — Ukrajinka
Н н	є і ю я ь betűk előtt	Ny ny	Русанівський — Ruszanyivszkij
	egyebütt	N n	Нечуй-Левицький — Necsuj-Levickij
Т т	є і ю я ь betűk előtt	Ty ty	Леонтій — Leontyij
	egyebütt	T t	Потебня — Potebnya
Х х		H h	Жовтобрюх — Zsvotobrjuh
Ю ю	дю тю ню betűkapcsolatban	gyu tyu nyu	дюжина — gyuzsina
	egyebütt	Ju ju	Коцюбинський — Kocjubinszkij
Я я	дя тя ня betűkapcsolatban	gya tya nya	Синявський — Szinyavszkij
	egyebütt	Ja ja	Квітка-Основ'яненко — Kvitka-Osznovjanenko
Б ь	дь ть нь betűkapcsolatban	gy ty ny	Федькович — Fegykovics
	-ьо- betűkapcsolatban nem д т н után	jo	Генсьорський — Henszjorszkij
	egyebütt	— —	Котляревський — Kotljarevszkij
,		— —	Кам'янець — Kamjanec

3. táblázat

A belorusz szavak és nevek átírásának főbb szabályai

Belorusz betű	Magyar átírása		Példák
	A belorusz betű helyzete	Magyar megfelelője	
В в		V v	Вячэрны Мінск — Vjacserni Minszk
Г г	általában	H h	Гілевіч — Hilevics
	-sz- betűkapcsolatban és néhány idegen er. szóban	G g	розгі — rozgi
Д д		D d	Дзяргай — Dzjarhaj
Е е	szó elején, mgh., ь és ' után	Je je	Кірэнка — Kirejenka
	ne betűkapcsolatban	nye	Гроднеў — Hrodnyev
	egyebütt	E e	Мележ — Melezs
Ё ё	ně betűkapcsolatban	nyo	Нёман — Nyoman
	egyebütt	Jo jo	Кавалёў — Kavaljov
І і	szó elején, mgh., ь és ' után	Ji ji	Ільчоў — Jiljicsov
	ni betűkapcsolatban	nyi	Нікіцін — Nyikicin
	egyebütt	I i	Васілёк — Vasziljok
Н н	e ё і ю я ь betűk előtt	Ny ny	Вярэніч — Vjarenyics
	egyebütt	N n	Ракітны — Rakitni
Т т		T t	Тацяна — Taccjana
У у		U u	Уладзіслаў — Uladziszlav
Ў ў		V v	Быкаў — Bikaу
Х х		H h	Хрысціна — Hriszcina
Ы ы		I i	Брыль — Bril
Ь ь	нь betűkapcsolatban	Ny ny	Лынькоў — Linykov
	egyebütt	— —	Вольскі — Volszki
Ю ю	ню betűkapcsolatban	nyu	нюх — nyuh
	egyebütt	Ju ju	Лемцёгоў — Lemcjuhov
Я я	ня betűkapcsolatban	nya	Няжданаў — Nyazsdanav
	egyebütt	Ja ja	Янка — Janka
' '		— —	Дзям'янаў — Dzjamjanav

2. Az *z* — *ö* átírás fonetikailag szintén rendkívül torzít, amellet az orosz *ti* — *ü* átírással szemben felhozott illeszkedési nehézségek is ellene szólnak.

3. Az *z* elhagyása a magyarban az *z* — *i* átíráshoz hasonlóan szintén — csak éppen felületesebb — orosz közvetítés eredménye (nyilvánvalóan azon alapul ugyanis, hogy az *z* betűnek az oroszban nincs hangértéke); ha következetesen alkalmaznánk, egyes bolgár nevek végképp kiejthetetlen hangsorokká zsugorodnának, pl. a *Гълъбов* családnevet **Glbov*-nak kellene írunk.

4. Az *z* — *ä* átírási mód szemben áll helyesírási rendszerünk azon alap-
elvével, hogy átíráskor csak a magyarban közkeletű betűket használjuk föl.

A megoldás kulcsa — véleményünk szerint — magában a bolgár helyesíráásban keresendő. A bolgár helyesírás rendszere ugyanis az általában *z*-val jelölt hangot szó végén az *a* helyzeti variánsának tekinti (ennek az az alapja, hogy szóvégi helyzetben minden *a* *z*-szerűen hangzik a bolgár kiejtésben), és szó végén az etimologikus *z*-kat is *a*-val írják, pl. *ca* (kiejtve: *cä*) 'vannak', *uz zpadä* (kiejtve: *uz zpadö*) 'a városból' stb. Mi sem természetesebb tehát, hogy az *z* hangot, amelyet a bolgár helyesírás is számos esetben *a* betűvel jelöl, mi is *a*-val írjuk át magyarra, tehát *Balgarija*, *Kazanlak*, *Neszobar*; *Hadzsi Dimitar*, *Galabov*, *Petar*; stb. Ez a megoldás nem igényel a magyarban nem használatos mellékjeles betűt, ugyanakkor — ha az *a* betűt, mint ahogy azt az idegen nevekben megszoktuk, rövid *ä*-nak (*ä*-nak) ejtjük — nem torzítja el túlságosan az *z*-t tartalmazó bolgár nevek eredeti hangzását sem (a bolgár irodalmi nyelv *z* hangja egyébként jelentős kiterjedésű nyelvjárási területen *ä*-nak hangzik).

A bolgárban is *ty*, *gy*, *ny* betűkkel írjuk át — az oroszhoz képest viszonylag ritkán, csak *ю*, *я*, *ьо* előtt előforduló — *lágym'*, *ö'*, *ny'* hangokat; a *ц* átírása *ю*, *я*, *ьо* előtt *sty*, minden más esetben *st*.

6. A macedón szavak és nevek magyar átírása nem okoz különösebb gondot; csupán azt kellett eldönteni, hogy miként írjuk át a nyelvjárásonként igen különböző módon ejtett, a macedón helyesírásban *k*, *z* betűkkel jelölt hangokat. Az irodalminak tekintett kiejtést követve e két betűt *kj*, *gj* betűkapcsolattal írjuk át magyarra: *домаќинка* — *domakjinka*, *пироќанец* — *pirokjanec*; *Горѓи* — *Gjorgji*, *охриѓанец* — *ohrigjanec*; stb. A *л* betűt *lj* betűkapcsolattal (*Коло* — *Kolja*, *Имчо* — *Iljcsö*), a *њ*-t *ny*-vel írjuk át (*Пчина* — *Pcsinya*, *имина* — *iminya*). Az eddig tárgyalt ábécékben nem szereplő betűk magyar átírása: *j* — *j* (*Илија* — *Ilja*, *Македонија* — *Mapedonija*), *s* — *dz* (*Сака* — *Dzaka*, *Сансе* — *Dzandze*) és *ц* — *dzs* (*Инџе* — *Indzse*, *џеб* — *dzseb*). Az 'ot *p* előtt, amikor azt jelöli, hogy az *r* szótagképző (pl. 'pča 'rozda'), az átírásnál figyelmen kívül hagyjuk; más helyzetekben, amikor az irodalmi nyelvben nem használatos, de a nyelvjárásokban előforduló, a bolgár *z* hangértékével megegyező hangot jelöli, *a*-val írjuk át, pl. *В'чков* — *Vacskov*.

A macedón átírás használati körével kapcsolatban a helyzet az ukrán és a belorusz átíráséhoz hasonló; a Macedón SZK földrajzi neveit az eddigi gyakorlat szerint továbbra is a szerb-horvát hivatalos latin betűs írásmóddal kell írni.

7. Ha végigtekintünk az egyes cirillbetűs szláv nyelvek magyar átírásának az előbbieken felvázolt szabályain, megállapíthatjuk, hogy ezek a — lényegében az orosz átírásra 1950-ben megállapított alapelveknek a többi cirillbetűs szláv nyelvre való kiterjesztésével létrejött — rendszerek kielégítik ugyan a magyar helyesírás igényeit (csak a magyar ábécé betűit használjuk

fel, és az illető szláv nyelvek betűsorának viszonylag pontos — bár korántsem teljesen hű — követésével egyidejűleg érzékeltetjük azokat a kiejtési sajátosságokat, amelyekre a magyar ábécében betű, illetve amelyekhez a magyar hangrendszerben viszonylag közel álló hang van), de végeredményben az egyik nyelvre megállapított szabályok sem teszik lehetővé az eredeti cirillbetűs íráskép egyértelmű és mechanikus visszakövetkeztetését. (Az oroszban az *ѣ* és az *ѹ* egyaránt *i*, az *ѣ*, *ѹ*, *Ѹ* előtti lágytságot csak a *м*, *Ѡ*, *н* esetében jelöljük, emellett kivételt tettünk az idegen eredetű nevek egy részével, valamint néhány — az átírási szabályoktól több-kevesebb eltérést mutató — hagyományos névalakkal; az ukrán *ѹ* és *ѣ* egyaránt *i*, a *х* és a *з* — túlnyomórészt — egyaránt *h*, a lágytságot szintén korlátozott; a beloruszban az *ѣ* és az *ѣ*, a *х* és a *з* meg nem különböztetéséhez még a *ѣ* és a *ѣ* egyaránt *v*-vel való visszaadása járul; a bolgár *ѣ* és *ѣ* egyaránt *a*; ebből a szempontból még a macedón átírás a legmegbízhatóbb, hiszen csak az alig előforduló ' és az *a* között nem tesz különbséget — viszont a gyakorlati jelentősége éppen ennek viszonylag kicsi). Ezek a hiányok nem is annyira a szűkebben vett filológiai szaktudományokban okoznak zavart, hiszen ezeknek megvannak a maguk belső átírási rendszereik, hanem inkább a nemzetközi információcserét nehezítik meg. Könyvtári katalógusok, bibliográfiák, tudományos dolgozatok bibliográfiai utalásai, lexikonok stb. esetében elengedhetetlen követelmény, hogy a bennük szereplő cirillbetűs nevek, könyvcímek stb. egyértelműen és lehetőleg könnyen, mechanikusan visszaállíthatók legyenek. A könyvtárak ennek a követelménynek jelenleg a már említett MNOSZ 3394–51. számú szabvány alapján tesznek eleget, ez a szabvány azonban szintén a magyar ábécén alapul, és ezért nemzetközi használatra nem alkalmas. A magyar nyelvű tudományos és ismeretterjesztő kiadványok bibliográfiai utalásaiban, a lexikonokban stb. jelenleg többnyire — az AkH. 10. 291. pontja értelmében — a magyar átírást alkalmazzák, s ennek következtében a magyar nyelvű tudományos irodalom amúgy is nagy nyelvi elszigeteltségét még az is növeli, hogy a magyarul nem tudó külföldi kutatók még e munkák cirillbetűs könyvcímeket tartalmazó bibliográfiai utalásait sem tudják többnyire hasznosítani. Ilyenformán a cirillbetűs nyelveken publikáló szerzők a magyar nyelvű tudományos irodalomban méltánytalanul hátrányos helyzetbe kerülnek a latin betűs nyelveken írókkal szemben, hiszen a változtatás nélkül közölt angol, francia, német stb. nevek és könyvcímek a világ bármely könyvtárában nehézség nélkül visszakereshetők. Az is nyilvánvaló, hogy egy idegen nyelvű könyvcím, még ha magyar szövegkörnyezetben fordul is elő, nem magyar, hanem idegen nyelvű szöveg; ha tehát egy cirillbetűs könyvcímet egy magyar nyelvű tudományos dolgozat bibliográfiai utalásában nem a magyar helyesírás átírási szabályai szerint, hanem egy más, a visszakövetkeztetés lehetőségét biztosító és ugyanakkor nemzetközileg használt átírási rendszerben, akkor ez éppúgy nem veszélyezteti a magyar helyesírás egységét, mint az, hogy egy angol, francia, német stb. könyvcímet az eredeti angol, francia vagy német helyesírás szerinti alakjában közlünk, vagy — ha erre megvannak a műszaki lehetőségek — az orosz, bolgár stb. könyvcímet az eredeti cirillbetűs írással közöljük.

Mindezek alapján a két bizottság úgy döntött, hogy az orosz, az ukrán, a belorusz, a bolgár és a macedón szavak és nevek magyar helyesírás szerinti átírása mellett be kell vezetni bibliográfiai célokra egy, a transliteráció elvén alapuló, nemzetközi átírási rendszert is. Ezt az átírást kell majd alkalmazni minden olyan esetben, amikor fontos

az, hogy az olvasó a cirillbetűs név, szó vagy szöveg eredeti írásképeére vissza tudjon következtetni. Lényegében az is eldőlt már, hogy a létező nemzetközi átírási rendszerek közül melyiket válasszuk ki erre a célra: a KGST szabványügyi szervei ugyanis megállapodtak már egy nemzetközi transzliterációs rendszerben, amelyet 1980-tól a magyarországi könyvtárakban is bevezetnek. Természetes tehát, hogy a magyar nyelvű tudományos irodalomban a cirillbetűs nevek és könyvcímek ugyanabban az átírásban szerepeljenek, ahogyan azokat az érdeklődő olvasó — az említett KGST-szabvány bevezetése után — a könyvtári katalógusokban találja majd.

Az új KGST-szabvány hivatalos formában még nem jelent meg; íze-lítőül azonban — a Magyar Szabványügyi Hivatal szíves tájékoztatása alapján — közlünk egy-egy könyvcímet mind az öt szóban forgó nyelven, előbb az eredeti cirillbetűs írással, majd az új KGST-szabvány szerinti átírásban:

1. Орфографический словарь русского языка. Под редакцией С. Г. Бархударова, С. И. Ожегова и А. Б. Шапиро. Издание шестое, стереотипное. Издательство «Советская Энциклопедия», Москва 1965.
Orfografičeskij slovar' russkogo ŕzyka. Pod redakciej S. G. Barhudarova, S. I. Ožegova i A. B. Šapiro. Izdanie šestoe, stereotipnoe. Izdatel'stvo „Sovetskaâ Ęnciklopediâ”, Moskva 1965.
2. Орфографичний словник української мови. Уклали: С. Ę. Головащук, Т. В. Зайцева, Ę. С. Назарова, М. М. Пещак, В. М. Русанівський. За редакцією С. Ę. Головащука і В. М. Русанівського, Видавництво «Наукова думка», Київ 1975.
Orfografičnij slovník ukraïns'koï movi. Uklali: S. Ę. Golovašuk, T. V. Zajceva, Ę. S. Nazarova, M. M. Pešak, V. M. Rusanivs'kij. Za redakciëu S. Ę. Golovašuka i V. M. Rusanivs'kogo. Vidavnictvo „Naukova dumka”, Kiïv 1975.
3. М. П. Лобан, М. Р. Судник, Арфаграфічны слоўнік для сярэдняй школы. Пад рэдакцыяй акадэміка АН БССР К. К. Крапівы. Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выдавецтва Міністэрства асветы БССР, Мінск 1961.
M. P. Loban, M. R. Sudnik, Arfagrafičny slovník dlâ sârednâj školy. Pad rëdakcyâj akadëmika AN BSSR K. K. Krapïvy. Dzâržaŭnae vučebna-pedagagičnae vydavectva Ministërstva asvety BSSR, Mïnsk 1961.
4. Правописен речник на българския книжовен език. Съставили Л. Андрейчин, Вл. Георгиев, Ив. Леков, Ст. Стойков. Осмо стереотипно издание. София 1974.
Pravopisen rečnik na bâlgarskiâ knižoven ezik. Sâstavili L. Andrejčïn, Vl. Georgiev, Iv. Lekov, St. Stojkov. Osmo stereotipno izdanie. Sofiâ 1974.
5. Б. Видоески, Т. Димитровски, К. Конески, К. Тошев, Р. Угринова-Скаловска, Правопис на македонскиот литературен јазик. Четврто издание. «Просветно дело», Скопје 1975.
B. Vidoeski, T. Dimitrovski, K. Koneski, K. Tošev, R. Ugrinova-Skalovska, Pravopis na makedonskiot literaturnen јазик. Četvrto izdanie. „Prosvetno delo”, Skopje 1975.

(Ezek a munkák — a szóban forgó nyelvek helyesírási szótárai — egyúttal támpontul is szolgáltak a tárgyalt nyelvek helyesírásának egyes vitás kérdéseiben, példáink egy része is ezekből származik.)

Ennek az átírási rendszernek lesz egy, diakritikus jelek helyett betűkapcsolatokkal írt változata is, amely a gépi információhordozók igényeit lesz hivatva kielégíteni (vö. Dukáti Ferenc: MNy. 55: 422).

8. A fentebb felvetett — de távolról sem kimerített — kérdések alapján is látható, hogy a cirillbetűs átírás szabályozásának szerteágazó és számos esetben árnyalt, nemegyszer egyedi elbírálást igénylő problémái a maguk összességében aligha zsúfolhatók be az AkH. előkészületben levő soron következő (11.) kiadásába. Ezért a két bizottság úgy döntött, hogy az AkH. készülő 11. kiadásába csak az átírás elveit megfogalmazó rövid állásfoglalás kerüljön be, a cirillbetűs szláv nyelvek szavainak és neveinek magyar helyesírására vonatkozó részletes szabályok pedig jelenjenek meg külön kötetben helyesírási segédkönyvként. Ez tartalmazni fogja az orosz, az ukrán, a belorusz, a bolgár és a macedón nevek és szavak magyar helyesírásának tudnivalóit (a részletes átírási szabályokat és a kivételeket), ismerteti majd az addigra hivatalosan is bevezetésre kerülő KGST-szabvány szerinti nemzetközi átírást és annak alkalmazási körét, mindezt bőséges példaanyagon bemutatva.

9. Nem térhettünk ki e helyütt a cirillbetűs átírás szabályozásának és gyakorlatának a történetére*. Ennek a periferikusnak tűnő anyagnak egyik fontos tanulságát azonban nem hallgathatjuk el. Arról van szó, hogy ha majd a lexikonokban, szakkönyvekben és -folyóiratokban, bibliográfiákban, katalógusokban stb. meg fognak jelenni az említett KGST-szabvány szerint átírt alakok, és ez egyesekben idegenkedést, netán ellenérzést fog majd kiváltani, ennek oka nem e szabvány abszolút újszerűségében keresendő. Volt már nálunk egy bibliográfiai célokra kitűnően alkalmazható, nemzetközileg is elismert átírási rendszer (Kniezsa István: Cirillbetűs szláv szövegek nemzetközi tudományos átírása. Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai VIII. Budapest, 1939.), amelynek használata azonban — a jelenleg is érvényes könyvtári átírási szabvány 1951-ben történt bevezetése óta — a nyelvtudományi szakirodalomra szorult vissza. Pedig — amint Kniezsa István írja —, „A cirillbetűknek itt közölt átírásával kapcsolatban talán nem kell külön hangsúlyoznom, hogy ennek az átírásnak alkalmazása nem áll ellentétben a Magyar Tudományos Akadémia ismert előírásával, mely szerint a cirillbetűs családneveket magyar helyesírás szerint kell átírni. A Tudományos Akadémia szabálya ugyanis magyar szövegben előforduló nevekre vonatkozik, míg a mi átírásunk cirillbetűs szláv nyelvű könyvcímek, tehát szláv nyelvű szövegek vagy szövegrészletek átírására kíván szolgálni.”

Az új KGST-szabvány, legalábbis annak diakritikus jeleket alkalmazó változata, a Kniezsa-féle átírástól — amely a jelenlegi rendszereknél annyiban is tökéletesebb volt, hogy lehetővé tette régi szövegek, pl. különböző szerkesztésű egyházi szláv könyvcímek megbízható átírását is — lényegében csak annyiban különbözik, hogy nincs tekintettel az egyes nyelvek kiejtési sajátosságaira, s ezért az illető nyelvet egyébként nem ismerők is mechanikusan alkalmazhatják.

Zoltán András

* Vö. Zoltán András: Az orosz szavak és tulajdonnevek magyar átírásának vázlatos története 1954-ig. Studia Russica I., ELTE, Budapest, 1978. 59—72.

Megjegyzések az iskolai tantárgyak elnevezéséről

A közelmúltban Szabadi Béla foglalkozott vele, igen röviden, de további és termékeny gondolatokat ébresztő formában (Édes anyanyelvünk. Akadémiai Kiadó, Bp., 1972. 220—1). Visszalatinosításról, visszagörögösítésről ír; a napjainkban idegen szóval jelölt tantárgyaknak korábban hivatalos magyar nevük volt.

Az élőlények világával foglalkozó tárgyat *természetrájk*-nak hívták. A szakemberek nem szerették ezt a szót, valószínűleg azért, mert utótagja a leíró jellegre utalt. A *matematika* korábbi iskolai neve *mennyiségtan* volt; a középiskolások egymás között *számtan*-nak nevezték, ezt azonban hivatalos rangra emelni nem lehetett, mert a tantárgynak csak egy részterületét jelölte, azt is inkább csak kisközművészeti fokozaton. A *vegytan* jó elnevezés volt. Később került sor a *fizika* és a *filozófia* magyarítására. Az első *természettan*, a második *bölcsélet* lett. De mindkettő megmaradt a hivatalos iratok, az órarendek papírjain, a közvélemény soha nem fogadta el — okkal, mert balsikerű, erőltetett magyarítások voltak. A *természettan* szó semmit nem árult el a tantárgyról; ha elemeit vizsgáljuk, azt mondhatjuk: jelölhetett volna bármilyen tárgyat vagy szaktudományt, amely a természettel foglalkozik.

Amikor a tantárgynevek visszaidégenítése megtörtént — sőt, korábban nem használt idegen szavak, pl. a *biológia*, jelentek meg az órarendben —, a szakemberek azzal érveltek: a tanításnak tudományos alapokon kell nyugodnia, a tantárgy neve bizonyítsa az összetartozást azzal a szaktudománnyal, amelyet a tanulókkal megismertet. Számunkra nem meggyőző érv. A nyelvi-történelmi tárgyakra nem is alkalmazták. Továbbra is *francia nyelv* szerepelt a tantervben, holott, ha teljesen következetesek lettek volna, tudományosabb elnevezésnek, például *francia filológiá*-nak kellett volna a helyébe lépnie. Feltehetően a természettudományi tárgyakat akarták így feljebb rangsorolni. A magyar nyelv nem volt szívügyük. Bizonyára nem mérlegelték, alkalmasak-e a görög elemekből összetett tudománynevek iskolai használatra, megfelelnek-e a latint, görögöt nem tanuló diákoknak, nem túl ünnepélyesek-e, különösen az általános iskolában.

Hamarosan sor került visszavonulásra az egyik frontszakaszon. A természettudományi oktatás irányítóinak el kellett ismerniök, hogy az általános iskolában tanított élettant és korunk viharosan fejlődő szaktudományát azonos névvel megnevezni — nyelvi önkény. Így született meg az *élővilág* tantárgynev.

Mindenképpen helyes elv, hogy a tanítást tudományosan meg kell alapozni. Ebből azonban nem következik, hogy az általános és középiskolai tantárgyaknak egy-egy szaktudománnyal azonos nevet kell viselniük. A magyar nyelvtant elvileg a nyelvészeti eredmények alapján tanítjuk, mégsem *lingvisztika* a tantárgy neve, nem is *nyelvészet*, hanem *nyelvtan* — ezt senki nem kifogásolja.

A természettudomány helyzetéhez, feladataihoz illenek ezek az idegen — görög, latin, arab — eredetű nevek, éppen azért, mert hangtani és helyesírásai hasonlóságuk ellenére kiválnak a nyelvi környezetből, nálunk sokkal jobban, mint a franciában vagy az angolban. Az iskolának erre az elkülönítésre nincs szüksége. A görög elemű szavakból több új szót képezhetünk, mint magyar megfelelőikből, s ez a szaktudománynak fontos, az iskolában kisebb a jelentősége. A természettudománynak és a műszaki tudományoknak gondolniok kell

a hagyomány töretlenségére és a szakterület nemzetköziségére, s ennek nyelvi formáját leginkább az antik szóelemek biztosítják; a tantervnek ilyen kötelezettsége nincs.

A tudományosság veszélyeztetése nélkül visszaadhatnánk a magyar nevek legtöbbször a jogait, s vállalhatnánk, hogy a tantárgy nem a szaktudománnyal azonos néven szerepel az iskolai szaknyelvben. Az élővilág példáját több tantárgy követhetné. Meggyőződésünk, hogy ez nem nyelvvelvédelmi akadémikuskodás, hanem ésszerű kívánság. Éppen az logikus, hogy a szaktudomány és a tantárgy között különbséget teszünk, ha megfelelő szavak állnak rendelkezésünkre.

Ezt az álláspontot nyelvi és tantervi érvekkel egyaránt bizonyíthatjuk.

1. Vegyük példának a *kémia*t. A *vegytan* összetett szó előtagja a kémia régebbi, szűkebb feladatára utal, de az összetett szónak a két jelentés összegétől eltérő jelentése is lehet. A *kémia*, *kémikus* stb. denotátumköre a megfelelő magyar szavakéval csak részben egyezik, bár az Idegen szavak és kifejezések szótára a *kémikus* szóhoz *vegyész* jelentést ad, magyarázat nélkül. A magyar szó azonban inkább a gyakorlati alkalmazást, tevékenységet sejteti, talán a továbbiakban említendő szóösszetételek hatására, az idegen a szűkebben vett tudományszakot, illetőleg művelőjét. Ezért a vegyészképzés és kémikusképzés sem egészen ugyanaz. Ha Antal László jelentéstanából indulunk ki (A jelentés világa. Magvető, Bp., 1978.), azt mondhatjuk, hogy az idegen és a magyar szó jelentése nem azonos, mert a kettő egymással nem cserélhető fel tetszés szerint: van *vegyésmérnök*, de nincs *kémikusmérnök*, *vegyészeti gyáraink*, *vegyipari üzemünk* vannak, nem pedig *kémiai gyáraink*, a nemzetközi szóhasználat ellenére. (Angolul: *chemical works*.) Ezek a példák azt is elárulják, hogy az idegen szó a magyart kiszorította az iskolából, de a gazdasági életből nem.

2. Az iskolai tantárgy nem azonos a szaktudománnyal. Sem minőségi, sem mennyiségi szempontból. Ruff Imre érdekes hozzászólásában felhívja figyelmünket, hogy a természettudományi tárgyak anyaga nem a mai, hanem a jóval korábbi természettudomány (Élet és Irodalom, 1978. márc. 25. 4). Ez az elmaradás mindeddig közoktatásunk botrányköve volt. Most változás készül. Az új tanterv bátran utat nyit a modern természettudományos eredmények előtt. A tanterv azonban bizonyos állandóságot követel, a természettudomány viszont nagy iramban halad tovább: nyilvánvaló, hogy a természettudományokat és az őket képviselő tantárgyakat nem lehet teljesen összeigazítani. (Sajnos, a nyelvi és irodalmi tárgyakra vonatkozóan ugyanezt kell mondanunk.)

Mennyiségileg sincs pontosan meghatározható viszony a tudományszak és a tantárgy között. A kettő nem olyan viszonyban van egymással, mint két hasonló háromszög (egy kisebb meg egy nagyobb). A tantárgy határait részben didaktikai, részben gyakorlati kényszerűségek rendje szerint jelölik ki. A geológiát például, amelyet általában a földrajz keretében, néhol pedig önálló tantárgyként tanítanak, az új csehszlovák középiskolai tanterv a kémiához fogja csatolni. A magyar középiskolákban, főleg a szakközépiskolák egy részében elkerülhetetlen, hogy a kémia tanítását technológiai fejezetekkel bővítsék. A résztudományok és gyakorlati ismeretek egy része hol ehhez, hol ahhoz a tantárgyhoz csapódik, amint változnak a tantervek. Igaz, a tudományszakok közötti határok is gyakran eltolódnak, de egészen más elvek és szükségletek szerint. A kettős elnevezés nem sértene olyan azonosságot, amely nincs.

A tantárgy: egy v a g y t ö b b tudománynak iskolai v á l t o z a t a. Így nem lehet azzal érvelni a tantárgy magyar elemekből álló, az illetékes szaktudományokétól eltérő neve ellen, hogy a kettő az emberi tudás azonos erőterében mozog.

Kivételnek látszik a matematika. A *mennyiségtan* szó tudománytalannak minősülhet, mert a modern matematika nemcsak a mennyiségek tudománya. Az 1979-ben kezdődő tantervi változások a matematika tanításában is közelebb viszik az iskolát a tudományhoz. De lehetséges-e a teljes szinkronia? A matematika gyorsan bővül, minden új fizikai felfedezés létrehozza a maga matematikai eszközeit. Az iskolai matematika viszont, Bloom szerint, az olyan stúdiók közé tartozik, „amelyeknek a tartalma nem vagy csak lassan változik” (Csapó Benő: A „Mastery Learning” elmélete és gyakorlata. Magyar Pedagógia, 1978/1: 68). Az általános iskolákba már bevezetett „új matematika” inkább didaktikai-módszertani újítás; a m i t a gyerekek tanulnak, azt a tudomány általában huzamosabb ideje ismeri.

Vannak, valószínűleg mindig is lesznek olyan szakoktatási formák, melyekben a matematikának csak a mennyiségi összefüggéseit tárgyalják, sőt olyanok is, amelyekben a matematikatanítás kizárólag számműveletekből áll.

A „mennyiségtan” szónak tehát — bár bírálható, még nyelvi szempontból is, mert legfeljebb egy-két további szót alkothatunk vele — van létjogosultsága, logikus közölnivalója. Ne feledjük azt sem, hogy a matematika számos kitűnő magyar szakszót fogadott el vagy alkotott a maga használatára — miért utasítaná el a saját iskolai változatának magyar nevét?

Szorgalmazhatjuk tehát a *mennyiségtan*, *vegytan*, *lélektan* jogának visszaállítását, a *biológia* kicserélését alkalmas magyar szóra, és hasonló változtatást javasolhatunk a szakközépiskolák szakmai tárgyaira vonatkozóan is, ha észszerűnek látszik, és hagyománya van (pl. *geológia* — *földtan*). Az *utótag*, a *-tan*, jelzi, hogy tantárgyról, stúdiumról van szó.

Mindezt a mára vonatkozó érvennyel mondjuk. A jövőben új feladatok jelentkezhetnek. A szakemberek a tantárgyak egy részének összevonását tervezik, tantárgytömböket emlegetnek. A nyelvvédelemnek szorgalmaznia kell, hogy az új tantárgyak és tantárgyi tömbök magyar nevet kapjanak. Ha a fizikát, kémiát, biológiát egyesítik, a nyelvvédelem javasolhatja a *természettan* elnevezést, mert ilyen értelemben a szó nem mond túl sokat: ennek a tantárgyi szervezetnek a feladata a természet átfogó megismerése. Az általános iskolában esetleg megfelelné a *természetismeret* elnevezés.

Nincs ebben magyarkodás. Részben hivatalosan is élő, c s a k az iskolából kitiltott magyar szavakról van szó — a *vegytan*, *élettan*, *földtan*, *lélektan* az Idegen szavak és kifejezések szótárában is megvan, mint értelmezés —, részben egykor használt magyar szavakról. A harmincas évek túlbuzgóságára nincs szükség. De nélkülözhetetlen a szűrő, és az iskolában a szűrésnek más a feladata, mint a tudományos műhelyekben.

Bán Ervin

MÓRA FERENC NYELVMŰVÉSZE

Az író születésének századik évfordulójára

I.

Móra Ferenc hangja

Mint a szivarod füstje, tűnik
Az élet és mint a betűid,
Oly rejtelmesek útjai,
Míg újra látunk valakit,
Aki szemének bársonyával
És hangja meleg aranyával
Mint rég, megint elandalít.

(Juhász Gyula : Móra Ferencnek)

A költőbarát nem túlzott.

Kifinomult ösztönével, a nyelvész leleményes biztonságával tapintotta ki azt a különleges varázserőt, amely Móra Ferenc hangjából sugárzott.

1932. dec. 3-án bölcsész gólyaként én is ott szorongtam a szegedi egyetem zsúfolásig telt aulájában Móra Ferenc díszdoktorrá avatásának ünnepségén. A hivatalos rektori beszéd elhangzása és az oklevél átadása után Móra Ferenc emelkedett szólásra. Hosszan beszélt (emlékezetem szerint több mint egy órát). Ám a teremben és a folyosón összegyűlt hallgatóság moccanás, pissenés nélkül, „elandalítva” hallgatta. Pedig felének sem jutott ülőhely. Móra kezében nem volt papír. Mint máskor, itt is szabadon adott elő, ide-oda fordulva, sétálva közben. (A beszéd több változatban megjelent, de a teljes szöveget egyik sem tartalmazza. Vö. Vajda L. jegyzetét, M. F. : Daru utcától a Móra Ferenc utcáig. Bp. 1962. 519)

Nem páratlan az ilyen tehetség. A retorikák felsorakoztatják a nagy szónokok példáját, ecsetelik szuggesztív erejű hatásukat. De a klasszikus példák emlegetésénél vagy az iskolás szabályok és követelmények felsorolásánál többet mondanak, közelebb vezetnek az emberi hang titkának feltáráshoz azok a megnyilatkozások, amelyek — mint Juhász Gyuláé — egy-egy művészi ráérzésből, az esztétikai igényesség magasabb szintjén bukkannak fel. Ezek között is legmarkánsabbak az olyanok, amelyek negatív oldalról nézve, a hang taszító, visszatetszést kiváltó erejét festik le. (Vö. pl. Márai Sándor: Sértődöttek: 1947. 26; Dienes Zsófia: Élet helyett órák. 1940. 240.)

Akár pozitív, akár negatív oldalról nézzük is az emberi hangot, az sohasem választható külön a hangot létrehozó embertől, egyéniségtől. (Hang és ember kölcsönhatásos egységére szép példákat mutat Krúdy is a Rezeda Kázmérban. Vö. Molnár : Nyr. 1978. 424—5.) Más szóval az emberi hangból fakadó pozitív vagy negatív hatás nyilvánvaló és természetes összefüggésben van a

hang által tolmácsolt közléssel, a vele kifejezett tartalommal és ugyanígy a tartalmat közvetítő nyelvi eszközökkel.

Abból a rövid szerkezetbe tömörített ábrázolásból, amellyel Juhász Gyula jellemezte az írótlás és jóbarát hangját, a *meleg* jelző a hangra mint akusztikai jelenségre vonatkozatható. A hang melege, melegsége a kellemes hatású színezetre, a zenei-esztétikai élményre utal. Ez a hangtulajdonság akaratunkon kívül eső természeti adottság. De az *arany* mint értékmérő, nagy kincset kifejező jelkép a hangnak olyan átvitt értelmezésére mutat, amely az ÉrtSz. megjelölése szerint „az egyéniségnek, kedélynek, lelki állapotnak a beszédben v. írásban megnyilvánuló jellege; beszédmód, modor, tónus, stílus” (3: 88).

Amikor Móra Ferenc hangjáról szöveg, a továbbiakban ennek az átvitt értelemben használt hangnak rejtekeibe szeretnék behatolni.

A cél természetesen a legmélyebbre ásás; a hang — most már úgy is mondhatom: stílus — leglényegesebb, legjellemzőbb, legsajátosabb vonásainak feltárása. A megközelítés csak szerény felszíni műveléssel: a szókészlet és frazeológia elemeinek vizsgálatával indulhat biztonságosan.

A szavak válogatására nincs tárgyilagosságot biztosító, egzakt módszerem. Tehát a példák gyűjtése szubjektív ráérzésből fakadt; mindenesetre azzal a szándékkal, hogy minél több oldalról mutakozzanak meg Móra hangjának színei, ízei, árnyalatai.

Írónk műveiben a közösségi szó- és kifejezőkészségnek nem sablonos, klisészerű alkalmazásáról van szó, hanem az adott elemeknek olyan beépítéséről, megcsiszolt, átformált kimunkálásáról, amilyen a zenében, képzőművészetben is közismert. Ahogyan például népi motívumokat dolgoznak fel alkotásaikban a zenészek, festők vagy építészek, ugyanúgy Móra is saját alapanyagába szövi bele a mindenkori céljának megfelelően válogatott, módosított, átigazított elemeket, amelyeket a közösségi szókészlet végtelen tárháza kínál neki.

Ez azt jelenti, hogy gyakran találunk a szótári értelmezésektől többé-kevésbé eltérő jelentésárnyalatokat, a szótári hangalakkal szemben hangalaki módosításokat, szófajváltásokat stb. Egy idegen szó vagy szakmai kifejezés éppen úgy eszköze lehet Móránál a helyzetábrázolásnak, mint a már félig-meddig vagy egészen elavult kifejezés felújítása vagy akár egy mesterkéltség, csak ritkán használt irodalmi szó beillesztése, ha éppen ezzel lehet megteremteni a szükséges környezeti, stilisztikai hatást. Nem maradnak kiaknázatlanul a zenei-akusztikai vagy ritmikai vonások sem, mint ahogyan gyakran él a szójáték, a humor eszközeivel is.

A vizsgált szövegek szókincsének túlnyomó részét a mai magyar nyelvhasználatban is élő, köznyelvi szavak, tehát az ún. alapszókincsbeli szók teszik ki. Mellettük a különböző nyelvi rétegekbe és stilisztikai szintekbe sorolható szavak is szép számmal találhatók.

Vizsgálatom szerint Móra szóhasználatában jelentős helyet foglal el a népnyelvi, népies, ritkán valóságos tájnyelvi szók csoportja. Az ide sorolható szavak legtöbbször megvan az ÉrtSz.-ban (*nép* vagy *táj* jelzéssel), és megtalálható Bálint Sándor Szegedi Szótárában is. (Ez utóbbi annál nyilvánvalóbb, minthogy a szótár szerkesztője Móra több művét feldolgozta; vö. Bev. 16, 32.)

Mindebből két egyszerű megállapítás könnyen levonható.

a) Mórának népi, népies kifejezései hitelesek, valóságosak. Ez természetes is, hiszen írónk ezt a szóhasználatot egyrészt magával hozta félegyházi

gyermekkorából; másrészt megújította, gyarapította szegedi, Szeged környéki régésmunkája közben, amikor szintén közvetlenül érintkezett a tanyák népével, a parasztsággal.

b) Móra is, mint a többi igazi népi író (Móricz, Veres Péter, Illyés stb.) a népnyelvi szókincsből nem a szűkkörű, sajátosan nyelvjárási, hanem a köznyelvbe vagy legalább annak peremére is beáramlott kifejezéseket használta fel jellemző, színező, ábrázoló eszközként. Funkcionálisan tehát nincs jelentősége annak, hogy ezek a népnyelvi szók ún. valódi tájszók-e, vagy csupán hangalaki, jelentésbeli vagy egyéb nyelvi, nyelvtani sajátosságok hordozói.

Ilyenek: *acat, acatoló, almáriom, ángyó, bakcs, budlibicska, bundáskenyér, burrog, celleculla, cókómók, colostok, csérog, csicsog, csincses, csumiszoló, döföl, duttyán, előget, ereszet, eszefeletji, felhőzik, formáz, gamós, gangos, gányó, hidlás, iszák, jegyes, jezsovita, kakastej, keszkenő, kerülközök, kiltli, kurgat, ménta, motyó, népek, nyargaló, panoráma, pice, politéros, rusnya, sifonér, sublót, sömlyék, surbankó, szüle, tasla, tátorján, vajkós, zsidócseresznye* stb.

A népnyelvi szócsoporttal mennyiségileg is, funkcionálisan is párosul azoknak a szavaknak tekintélyes sora, amelyek szótározva ugyan legtöbbször nincsenek, de jelentésük, hangtani vagy nyelvtani sajátosságai (ragozás, képzés, összetétel) és nem utolsó sorban stilisztikai értékük, hangulati hatásuk alapján ugyancsak a népi, népies jelleg hordozói. Ezek a szavak nagy valószínűséggel az író szóalkotásainak vagy inkább szóigazításainak tekinthetők.

Igen gyakori köztük a népnyelvi (esetleg köznyelvi) szónak igeekötős módosítása: *bekallantyzuz, bekeszegel, belegyőződik, beleparancsol, elkattyoq, elnyihároz, előrikkant, elvirdít, fellobbaszt, fölkátyusodik, kihujjant, lekussad, megcickéz, megfájósodik, megképzik, nekihörcsögösödik, rákurjant* stb.

Újra meg újra felbukkanó szóalkotási mód az igeeképzés *öregell, soványol, szirtell, vékonyall, vétkell; holttetemkedik, miszerintezik; muszájt; elbujdoskál; megfájósodik, szeretetreméltóskodik, találtatódik* stb.

Egyéb típusú szóképzések: *gyüszmékölés, testvéresítés; hörcsögös, iszalgos, kemencepárás, legkantárosabb* stb.

Összetételek: *emberféreg, érdemfityegő, gilicetüsök, fenyőlevél-tobák, henye-dolmány; esőcsindáló, rabvallató, fényehagyott, gomborrú, nagykaratú* stb.

Szófaji átcsapások: *viszem, hogyishivjácsak, miként* (főnév); *tedd-ide, tedd-oda* (melléknév) stb.

Tekintélyes a száma azoknak a szavaknak is, amelyek a köznyelvnek alacsonyabb szintjén, a népnyelvihez közel álló stílusrétegekben helyezkednek el, s amelyeket a szakirodalom és a szótárak bizalmas, familiáris jelzővel szoktak illetni: *adresszál, anzikszáruló, apelláta, bukfenc, cigos, delektál, disputál, dukál, elsinkófál, fityfiritty, gálickő, kiguberál, kófic, kornyikál, kushad, ribillió, tüsténkedik, visszatromfol* stb.

Az idesorolható szokat olykor igen nehéz megkülönböztetni a szókincsnek attól a rétegétől, amely réginek, régiesnek, elavulónak minősül: *csillám, csipkétászlis, darvadoz(ik), donációs, fenyér, fidélis, gregarina, metóduş, penna, plajbász, sarc, srápnel* stb.

Az ilyenféle szavak azt sugallják, hogy Móra Ferenc kora már nem azonos a mienkkel; pontosabban: ezek a szók figyelmeztetően jelzik a századunk első (második világháború előtti) és második fele közti különbséget és sokrétű változást.

Még élesebben mutatkozik ez a különbség, ha a Móránál fel-felbukkanó idegen szókra pillantunk. Ezek közt jelentős helyet foglalnak el a latin vagy

latinos eredetű szók, kifejezések : *deleatur, ex ungue leonem, excellencia, eliminál, frugális, homo terrestris, in effigie, infernalis, interstelláris, matriarchatus, procul negotiis, quo usque tandem, saxa loquuntur, triangulációs* stb. (Magában az Aranykoporsóban több száz latin szót használ fel Móra, olykor túlzottan is halmozva, mintegy öncélúan.)

Az efféle idegen szók a mai magyar köznyelvi használattól valóban idegenek. De a század első harmadában, tehát a mórói életmű keletkezésének időszakában az olvasók, az ún. művelt nagyközönség számára egyáltalán nem voltak azok. Hiszen az akkori felnőtt nemzedék, illetőleg nemzedékek a latinos iskolákat járták végig, amikor a gimnáziumi tantervben a latin órák száma csaknem kétszerese volt a magyar nyelveknek.

Ebbe a műveltségi körbe jól beilleszkedtek a német vagy más idegen nyelvből való és gyakran egy-egy mesterségben, szakmában, szaktudományban elterjedt szók is. Pl. : *bataille de fleurs, campanile, centrifugál-regulátor, dringend, forlána, galvanizál, herberg, hieroglifa, kraniológia, messer, spatni, sturm.*

Az idegen szók az előbbi típusokba sorolt szavaknál jóval csekélyebb számú, mégis vissza-visszatérő, tehát jellemző elemei Móra szókincsének. Egyben arról is árulkodnak, hogy a tudós szerző mintegy ellensúlyozására a korábban említett népi szóhasználatnak, egészen más színű, sokrétű műveltségi körben is otthonosan mozog. Nem véletlenül emlegeti az irodalomtörténeti értékelés Móra polihisztorhajlamát és képességét; széles körű, sok irányú érdeklődése és ismeretköre, átfogó tájékozottsága szóhasználatában is megmutatkozik.

Am ha áttekintjük azokat a szókincsrétegeket, amelyekre eddig utaltam, s amelyeknek a számát persze még jócskán lehetne gyarapítani — pl. szójátékos népetimológiákkal (*csonttubarózsa, rögtönözés*); ritka, irodalmi nyelvi szavakkal (*szenvedelem, szágó*); sajátos felhasználású szókkal (mint a Tömörkénytől átvett *célszerű szegény ember*); játékos szógyártásokkal (*herepfedény, makulumák*) stb. —, akkor ezek együttese abba a nyelvhasználati síkba volna beilleszthető, amelyet hétköznapi stílus névvel foglalhatnánk egybe (vö. Riesel: *Der Stil der Deutschen Alltagsrede*. 1964).

Lényegében (bár kissé elnagyoltan) azt lehetne mondani, hogy Móra szóhasználat, ha nem teljesen egyezik is, de közel áll ahhoz a nyelvi anyaghoz, amelyet a magyar beszélők zöme ma is jól ismer és használ. Ez a tény már magában hordozza annak a rejtélynek egyik nyitját, honnan van Mórának mai napig élő népszerűsége; életműve miért közkedvelt olvasmánya a mai gyermeknek, ifjúnak, felnőttnek egyaránt.

Persze túlságosan egyszerűsítő és a valóságot torzító volna az olyan feltevés, amely a közkedveltség egyedüli forrását a hétköznapi nyelvhasználatban akarná megjelölni. De azt a lényegesen szerényebb tételt, hogy ez is egyik eleme a Móra Ferenc-i életmű virágzó utóéletének, bátran megkockáztatom.

Ahhoz, hogy egy író, költő egyéni hangját, stílusát megismerjük, jellegét, értékét felmérhessük, meggyőződésem szerint nélkülözhetetlen a nyelvi kifejező eszközök legelemibb összetevőinek, azaz a szavaknak elemző vizsgálata legalább olyan mértékben, mint azt az eddigiekben megkíséreltem.

A további feltárás, a mélyebb rétegekbe hatolás már igényesebb kutatást és kutatási módot követel meg. Egyik helyénvaló és szokásos eljárás az, amelyik számba veszi és sokoldalúan mérlegeli a klasszikus stilisztikából ismert sajátságokat, így főképp a szóképeket, alakzatokat, a hozzájuk csatlakozó stíláris eszközöket; vagy felkutatja az újabb távlatokat nyitó mondat- és szöveg-

stilisztikai vonásokat. De végezhetünk különböző statisztikai módszerű elemzéseket is és így tovább.

Ilyen irányú és jellegű vizsgálatokba ez alkalommal (főleg terjedelmi okokból) nem bocsátkozhatok. De a szókészlettel foglalkozva, ide kívánczik a szónál testesebb nyelvi elemeknek, a szókapcsolatoknak legalább egyetlen, szűkebb területre korlátozott áttekintése.

Az úgynevezett szólásokra gondolok.

A szólások szakmai meghatározás szerint „olyan közhasználatú, gazdag hangulatú és szemléleti tartalmú állandósult szókapcsolatok, amelyek jelentés-tartalmukat az őket alkotó szavak képes értelmű használatával fejezik ki. Stilisztikai értéküket az adja, hogy rendszerint szemléletesebben, nyomatékosabban, erősebb hangulati színezettel jelölnek meg egy-egy fogalmat, gondolati-érzelmi tartalmat, mint az eredeti értelemben használt szavakkal kifejezett szinonimák” (Szathmári: MStilÚt. 528).

Móra Ferencnek azok a szókapcsolatai, amelyekre hivatkozni szándékozom, pontosan megfelelnek ennek az értelmezésnek. Közömbösnek látszik itt, hogy ezek a szólások szövegbe épített szó szerkezet vagy önálló mondat formájában jelennek-e meg. Fontosabb ennél az az egyáltalán nem meglepő vonásuk, hogy sok köztük a jól ismert, ma is használt köznyelvi kifejezés, közhely. Mégpedig akárcsak a szóknak, a szólásoknak java része is népi, a paraszti szemléletből, gondolatvilágból fakadó, azt tükröző kifejezés. S ahogyan a szavaknál, itt is elmosódik a különbség vagy határ a hagyományosan használt, közösségtől átvett vagy az író által megalkotott, illetőleg módosított szólások között. Az ilyen különbségtétel annál nehezebb, minthogy a szólások felbukkasásának nem csupán kétféle természetes felhasználásával találkozunk. Vagyis nemcsak a szereplők (többnyire paraszti figurák) szájába adott vagy az írók saját gondolatait tolmácsoló előadásmóddal él a szerző. Gyakori a kettő vegyülete: az olyan átképzeléses előadásmód, amelyből sokszor nem is derül ki pontosan, hogy az írónak vagy valamely szereplőjének, a regény, elbeszélés stb. alakjának hangját halljuk-e. (vö. Herczeg Gy.: A közlés sajátos formái Tömörkény és Móra stílusában. Nyr. 1954. 203—10). Ez a homályosság nehezíti a rendszerezést, tehát bosszantja a stíluskutatót, de legkevésbé sem csökkenti az olvasmány esztétikai hatását, sem a szólás stilisztikai értékét.

A vázolt különbségeket nem tekintve, Móra szólásainak határozott és egyöntetű stilisztikai szerepük, illetőleg hatásuk van.

Ez pedig, úgy vélem, abból származik, hogy ezek a szólások nyelvi funkciójuk szerint szinonimák. Ahogy az idézett meghatározás is utalt rá, ugyanazt a fogalmat jelölik meg, mint az eredeti értelemben használt más szavak, de képi formában, tehát stilisztikai többletértékkel (vö. Benkő László: Képszerűség és lexikográfia. MNy. 1968. 426—34).

Végso soron nem másról van itt szó, mint arról az önkéntelen vagy tudatos stílusformáló, stílussteremtő módról, amellyel az író (beszélő) a rendelkezésére álló nyelvi nyersanyagkészletből kiválasztja a számára adott esetben legmegfelelőbb kifejező eszközöket (vö. Ullmann: Választás és kifejező érték. Szegedi Tanárk. Főisk. Tud.Közl. 1963. 159—66).

Szépirodalmi művekről lévén szó, a választás indítéka nem lehet más, mint a fokozott esztétikai érték, a nagyobb hangulati hatás elérése, illetőleg erre törekvés. De hadd igazolják mindezt maguk a szólások; legalábbis néhány szemelvényvel!

A szólásokat egybevettem O. Nagy szólásgyűjteményével (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966) A változatokat és az értelmezéseket innen közlöm. (Rövidítések: Én = Ének a búzamezőkről 1929; Ar = Aranykoporsó 1943.)

„... őt is abban a bordában szótták, amiben a másik embert...” Én. I: 122; Egy bordában szótták őket (= egyformák, egyik sem jobb a másiknál) Nagy: 98.

„Rendbe hozok én mindent, okos disznó mély gyökeret ránt.” Én. I: 88; Eszes disznó mély gyökeret ránt (olyan ember gúnyolódása, aki képességeit meghaladó vállalkozásba fogott. Nagy: 143.

„Ahelyött, hogy tyúkkal-kaláccsal kecsögnél neki, úgy tőszöl, vele, mintha féketőmadzag volna.” Én. I: 106; Úgy tesz vele mintha főkötőmadzag volna (= nő férfival) durván bánik, nem kedves hozzá (táj). Nagy: 219.

„Mátyás belátta, hogy rossz fűre lépett, mikor Ferencet gyanúba vette a tanító-kisasszonnyal s mindjárt jobban adta a füstöt a pipája.” Én. I: 128; Rossz fűre lép = b) hibát követ el, c) helytelenül okoskodik. Nagy: 224.

„... lehet még ebből gállickó.” (Móra többször használt, kedvelt kifejezése, pl. Vál. 76, 101, 103); Ebből sem lesz gállickó = nem fog ez sikerülni. Nagy: 230.

„Hallod-e te, hát mióta hiszöd, hogy te hajtod a Göncöl szekerit?” Én. I: 106; Kevély, mintha ő hajtja (azt hiszi, ő hajtja) a Göncöl szekerét = nagyon önhitt, elbizakodott (nép.). Nagy: 242.

„... bizony már ők olyan elült verebek, akiknek hajnalban is napáldozat van.” Én. I: 110; (vleg) = halálhoz közeledő öreg emberek.

„Nincs semmi hiba se, csak azért kapkodja a szomszéd a fejét a hám elül, mert nagyon szemérmes...” Én. I: 130; (vleg) = azért húzódozik a házasságtól.

„Igen, szüle mindent elkövetett, hogy a fiatalok közül valamelyik kitörje a járomszöveget...” Én. 2: 84; (vleg) = valamilyen viszályt, ellentétet támasszon.

„Hadd lássa a Ferenc barátja, hogy ő se olyan ember ám, aki kifelejtené a káposztából a szalonnát.” Én. 2: 106; Nem olyan ember, aki kifelejtené a káposztából a szalonnát = van magához való esze, nem esett a feje lágýára (táj). Nagy: 333.

„... nem hagynám olyan szabadjára az uramat. Kertöletlen kertnek hamar mögysződik a virágját.” Én. 2: 82; (vleg) = alkalom szüli a tolvajt.

„... nincs szebb a szép békességnél, de hát az is törvénye ám az életnek, hogy kés, kanál ne legyen csördülés nélkül.” Én. 2: 80; Tál, kalán nem esik csördülés nélkül (= házasságban óhatatlan az összezördülés). SzegSz.

„Mátyás okos ember volt, volt a szavának keze-lába, de hát az okos embert is csak megveri a jégeső, ha házon kívül éri.” Én. 2: 8; Se keze, se lába = b) formátlan. Nagy: 359.

„... néha majd felvetette a két gyerek a házat, de a két fiattal csak nem akart megindulni a kocsí. Én. I: 120; (vleg) = a fiatalok nem mutatnak hajlandóságot egymás iránt.

„... kétszer is látta Ferencet az iskolába bemenni... Hát nyilván itt a kolomp, itt kell keresni az ökröt.” Én. I: 124; Hol a kolompot meglelik, ott keresik az ökröt is = akit vmely kisebb véteken rajta csíptek, azt nagyobb bűn elkövetésében is gyanúsítják. Nagy: 376.

„... az se baj, ha várakozni kell rá egy kicsit, hiszen úgy szokás mondani, hogy a hamarkodó kutya vak kölyköt vet.” Én. 2: 3; Heves kutya vak kölykeit hányja = elhamarkodott munkának nem szokott jó eredménye lenni. Nagy: 409.

„Fiatal, hadd próbáljon, majd mire az ő feje tetején is összeér már a nap a holddal, akkor ő is rájön, hogy járt utat a járatlanért nem érdemes elhagyni.” Én. 2: 16; Feljött már nála is a holdvilág = megkopaszodott (táj.) Nagy: 287.

„Nézd, fiam, neked is csak kettő az orrod luka, mint a szegény ember malacának.” Én. I: 106; Neki is csak kettő az orra lyuka (mint a szegény ember malacának) = ő sem különb másnál, neki sincs joga ahhoz, hogy mást lenézzen. Nagy: 520.

„Az asszony úgy jó, ha hallgat, de ha nagyon hallgat, akkor beütött az ördög a határba.” Én. I: 108; Beütött az ördög a határba = baj történt. Nagy: 529.

„Most veszi észre, hogy hosszabb a péntek, mint a szombat, kilóg az alsószoknyája a felső alul.” Én. I: 102; ua. Nagy: 551.

„Mátyás ezen fölfortyant, hogy mit hányja-veti magát Ferenc, mint a polturás malac a garasos kötélén, mikor ő is csak avas szalonnán nevelődött fel, nem pástétomon...” Én. 2: 32; Alaptalanul; hetvenkedik, nevetséges !göggel! hányja-veti magát. Nagy: 462.

„Ezt szüle mondta... mint a világi életben sokat látott nőszemély, amikor már megért mind sajtja, mind tőrója...” Én. I: 110; = Van már magához való esze, benőtt a feje lágýa (táj). Nagy: 588.

„Úgy szokták azt mondani, hogy suba subával, guba gubával. Nagyon egy pár lönnétek tük a Ferencel.” Én. 1: 109; = b) Szegényhez szegény, gazdaghoz gazdag élet-társ való. Nagy: 243.

„Mátyásban megállt az ütő.” Én. I. 53; = A szava is eláll a megdöbbenéstől. Nagy: 705.

„Szegény ember vízzel főz, bottal ránt.” Én. 1: 129; = Nálunk is vízben főznek, mi is csak egyszerű szegény emberek vagyunk. Nagy: 727.

Olykor a szólás önmagáért beszél, vagyis mintegy elsődlegesen, átvitt értelem nélkül (is) fejezi ki az elmondandót; ilyenek főleg a szóláshasonlatok:

„Akkor a szegény ember gyereke hajnaltól estig nem csinálna egyebet, csak csérogna, mint a kergetett jérce.” Én. 1: 29

„Mióta az a poronty kikelt, azóta Mátyás kétfelé él, mint a nyakavágott légy...” Én. 2: 80.

„Nem peckeskedett, hanem összekushadt, mint olaja végére ért lámpabél lángja.” Én. 2: 200.

„... szokás az ilyesmi, vele jár a fiatalsággal, mint esküdttel a nadrág...” Én. 1: 35.

„Nincs az az oldalszalonna, amelyik meg ne szünne, és nincs az a fájdalom, amelyik el ne fogyna...” Én. 2: 67.

„Mátyás erre már rég rájött, mint ahogy a cigány is észbekapott, mikor már fölakasztották...” Én. 2: 53.

Igazságtalanság volna Mórával szemben, ha nem vennénk figyelembe, hogy a szólások nála nem korlátozódnak a népi jellegű szövegekre; íme az Aranykoporsóból néhány példa:

„... nem ér annyit az életem, mint egy halottmosogató rabnőnek.” Ar. 84.

„Föláldozott, mint Agamemnon Iphigeniát...” Ar. 86.

„Samosi Asclepiades szívéből is úgy áradt az erekbe a keserűség, mint a mirrhába mártott szívacsból, mikor ezeket a disztichonokat írta?” Ar. 261.

Viszont a római császári környezetbe is be-belopakodik egy-egy alföldi búzamezei kép:

„Tricongius kopasz feje is felrémett előtte, mint egy bibircsós tök.” Ar. 2: 198.

„A rhetor is azok közé tartozott, akik úgy érezték, hogy a barbár hordák az ő kezükből ütötték ki a pecsenyét.” Ar. 52.

„... úgy kellett kivégezteni, szöveget verettem a halántékába. Akkor kiáltotta azt, hogy mentől jobban szétverik a szikrát, annál több tűz lesz belőle.” Ar. 118.

A felsorakoztatott, csupán szemelgető, de hihetőleg gyönyörködtető morzsák számát lehetne szaporítani, sőt megsokszorozni, akár a szókra, akár a szólásokra gondolunk. De semmiképpen sem lehet kitérni az elől a természetesen feltörő kérdés elől, vajon megállapítható-e mindezekből valamiféle általános érvényű tétel, s lehet-e a példák segítségével Móra hangjának „aranyát” kellőképpen értékelni, súlyát, színét pontosan meghatározni.

Ha az úgynevezett hétköznapi nyelvhasználat alapvető sajátossága a fesztelenség és közvetlenség, a kifejező eszközöknek minden keresettség-től mentes spontánsága (vö. Riesel i. h.), akkor — mint már előbb utaltam rá — Móra írásait ebbe a hétköznapi stílus kategóriába kell besorolni.

Csakhogy a nyelvi hétköznapiság nem feltétlenül és nem kizárólag jelent színvonalcsökkenést. A kötetlenség, a természetes könnyedség nem azonos a felületességgel, a pongyolással. Azt hiszem, éppen itt van Móra Ferenc (és

nagyon sok igazi művész) előadásmódjának egyik titka: az egyszerűséget, a közvetlenséget esztétikai igényességgel, választékos ízléssel tudja párosítani. Vagy még inkább: finomra csiszolt, ezért könnyed folyású beszédével az egyszerűség látszatát tudja kelteni. Vagyis — amint az irodalomtörténeti értékelés is megállapította róla — „írásai stílusában egy nagyon tiszta, világos, intellektuális társalgási nyelv művészi változata valósult meg, amely a legfinomabb célzások és legapróbb érzelmi árnyalások kifejezésére is alkalmas” (A m. irod. tört. 6 [1966.]: 640).

Ez a képesség a művészien mesélő tehetségű emberek sajátja. Azoké, akik könnyed folyású, természetes áradású beszédükkel el tudják bűvölni hallgatójukat, olvasójukat. (Nem egyedülálló ebben Móra Ferenc; elmondható ez, el is mondták Jókairól, Mikszáthról, Móriczról, Veres Péterről stb., nem is említve a világirodalom sok nagy elbeszélőjét Homérosztól Erich Kästnerig.)

Ennek a mesélő készségnek művészi megvalósulásában látom Móra stílusművészetének legnagyobb értékét; ezért csillog ma is oly fényesen és tisztán hangjának aránya.

Benkő László

II.

Jegyzetek Móra nyelvéről*

Móra Ferenc 1897 őszén iratkozott be a pesti egyetemre: természetrajz és földrajz szakos tanár akart lenni. Bizonyára a scientia amabilisnak, a szeretnivaló tudománynak: a növénytanak tanára, Mágócsy-Dietz Sándor ösztönözte harmadéves tanítványát, hogy gyűjtse össze szülőföldjének népi növényneveit. Így jelent meg 1900. január 15-én Móra egyetlen írása a Magyar Nyelvőrben Népies növénynevek a Kiskunság flórájában (Nyr. 29: 16–20) címmel. Már a bevezetője elárulja, hogy írója nem annyira a botanika, mint inkább a nyelvművelés szolgálatát tartotta fő céljának. Bugát Pál sikerületlen műszavait helyettesítené szívesen a népnyelvi nevekkel: „A legújabb nemzedék már nem ösmeri a *rövröp*-öt és a *karnyú*-t, a *cibak*-ot és a *csüngbüng*-öt, csak mulatság okáért emlegeti a *párduc-teve-nyakorján*-t, és csak elvétve talál *ciklász*-t, *geurnusszakár*-t (Hippuris) és *nyulgá*-t (Erucastrum). Éppen úgy fölösleges bizonyítgatnom azt is, milyen üdvös dolog ezeket a mondva csinált szavakat olyan nevekkel helyettesíteni, melyeket a nép eleven beszédéből lehetünk el” (7: 254). Noha az Alföld növényvilága szegényesebb a hegyvidékinél, s a puszták visszaszorulásával, a pásztorok megfogyatkozásával egyre

* Az idézés módja azonos a Vajda László: Móra Ferenc írásai (Szeged, 1970.) címmel megjelent bibliográfiában alkalmazott rövidítéssel; az első számjegy az összegyűjtött művek kötetére, a kettőspont utáni pedig lapszámára utal. A kötetek azonosító számai: 1. Véreim. — Parasztjaim. 1958.; 2. Sokféle. — Egy cár, akit várnak. 1958.; 3. Napok, holdak, elmúlt csillagok. — Elkallódott riportok. 1958.; 4. Beszélgetés a ferde toronnyal. — Túl a palánkon. 1959.; 5. Georgikon. — Nádi hegedű. 1959.; 6. A vadember és családja. — Göröngykeresés. 1960.; 7. A fele sem tudomány. — Utazás a földalatti Magyarországon. 1960.; 8. Négy apának egy leánya. (A festő halála.) — Hannibál föltámasztása. 1960.; 9. Szilánkok. 1961.; 10. Aranykoporsó. 1961.; 11. [A] Daru utcától a Móra Ferenc utcáig. 1962.; 12. Szegedi tulipán[t]os láda. 1964.; 13. Memento. 1967.; 14. Ének a búzamezőkről. 1978.

csökken a nép növényismerete, Móra növényrendszertani alapon veszi sorra a félegyházi határban megismert gyomnövényeket, vadvirágokat. Azzal fejezi be, hogy szemléjéből, a nép adta növénynevekből fény vetődik az elnevezők gondolkodásmódjára, lelki világára is.

Növénytan egy regényben

Móra növényismerete szépirodalmi munkásságában is kamatozott: életművében újra meg újra fölbukkannak kedvelt vadvirágainak nevei. Simoncsics Pál a Négy apának egy leánya című regényből kielemezte Móra sajátos virágjelképrendszerét (Botanika egy regényben. A biológia tanítása, 1970. 170—5). A címszereplő Angyélka kertjének sokféle virága nem csupán hangulatos kerete a szerelmi színjátéknak, hanem a jellemfestés rejtetten ható eszköze is. Angyélka érzelmi változásait a virágok színe is jelzi. Szeme a *lennvirág* kékjéből olykor *búzavirágkékké* vált: világosból sötétbe (8: 208). A mályvafélék családjába tartozó *szépasszonytenyere* meg egészen különös szerepet kap: a Móra levelezésében (Móra Ferenc levelesládája. 1961. 160) és másik regényében, az Aranykoporsóban is fölbukkanó, személyes élményen alapuló motívummal szövődik egybe: a szépasszony tenyerébe ültetett csókocskák érzelmes emlékével (8: 59, 184; 10: 336).

A virágnév másutt az emberi megítélés csalókaságát, a látszatok hatalmát jelképezi, az emberi hiúság egyetemes törvényszerűségeire vet világot. A fürdőhely előkelő méltóságos asszonya nagy becsben tartja a mezei virágot, melyet *Andalúzia csillaga* néven nyújt át neki a gavallér író. Amikor ugyanezt séta közben a dülőút mentén megpillantják, Móra a népi nevét mondja, nehogy kiderüljön azonossága az ő csokrával: „*Ökörfarkkórónak* hívják.” „Nos, olyan is ez, mint a neve — fordul nevetve a méltóságos asszony a lemenő nap felé. — Hallatlan, milyen otromba neveket tudnak kitalálni a virágaiknak ezek a parasztok” (6: 429).

Kedves virágneveihez Rapaics Rajmund könyvének (A magyarság virágai) ismertetése kapcsán Móra újból visszatért. Ennek végén válaszolt olvasójának, aki számon kérte tőle, mi az a *pipitér*, amelyet annyit emleget legkedvesebb virágaként. „*Kamillavirág* meg *székfűvirág* a hétköznapi neve. Nem valami világeleje virág, éppen azért hívom pipitérnek, ahogy az apámtól tanultam, hogy ezzel is szebb legyen” (7: 173). Személynévvé is tette az író ezt a neki oly kedves virágnevet a Rab ember fiai című ifjúsági regényében: a Toldi Bencéjére emlékeztető figurának, a Szitáry-fiúkat pártfogoló öreg székelynek adta ezt a nevet. Másutt azt írta: „Két pulikutya a legtitkosabb álmod, azzal az élet-hivatással, hogy hozzájuk tartozó háromholdas földemnek (egy hold búzavirágnak, egy hold pipacsnak, egy hold pipitérnek) csak a sarkáig kísérik el csaholva az idegent” (5: 224. Vö. még 5: 187, 11: 163).

A nyelvi ismeretterjesztő

„Valahányszor nyelvtudós olvas fel a Dugonics Társaságban, mindig avval biztatom, hogy könnyű dolga lesz, mert csupa szakembernek fog előadást tartani. Ti két dolog van e világi életben, amihez minden ember ért: a fogászat meg a nyelvészet. Mindenki tud receptet a fogfájás ellen, meg mindenki bele-

beszél a nyelvészeti kérdésekbe. Élő bizonyoságnak itt vagyok én magam, aki soha a tájékán se jártam semmiféle nyelvtudománynak, mégis nyelvészeti kérdést adok föl előljáróba” (12 : 190). Igaz, hogy mindez csak évődő bevezetés a kedélyes piarista tanárnak, Fehér Ipolynak nyelvi tréfájához, hogy a magyarban milyen nemű a *medve* szó; a helyes válasz pedig: hímnemű, mert télen meg van *der medve*. Ám az előbbi vallomás más vonatkozásban fontos. Bár az nem teljes igazság, hogy az író nem foglalkozott nyelvtudománnyal, hiszen tőle tudjuk, hogy nyelvészeti alapvizsgát tett Négyesy Lászlónál (7 : 194), annál igazabb az állítás másik fele: Móra egész életműve át van szöve a nyelv kérdéseivel. Ez, íróról lévén szó, nem is különös; a mesterség kérdéskörébe tartozik a nyelv titkainak, érdekességeinek latolgatása, boncolgatása. Mórának ebben is a sokoldalúsága a jellemző. A nyelvészeti ismeretterjesztésnek Kosztolányi mellett korában a legtermékenyebb és leghatásosabb művelője volt.

Régészeti kutatásai révén kalandozott el a magyar őstörténetbe, s ennek kapcsán népszerűsítette a *bolgár* népnév etimológiájáról Gancso Trenoff 1930-ban megjelent könyvének fejtegetéseit. Eszerint a bolgar annyi volna, mint *volgar*, azaz 'volgai ember' (4 : 411).

Az első világháború idején tudósaink (Klemm Antal, Kunos Ignác, Munkácsy Bernát, Vikár Béla) hadifogolytáborokban mordvin, votják, tatár, grúz stb. nyelvi gyűjtést végeztek. Móra a Szegedi Napló 1916. január 5-i számában Atyánkfiak címmel hírfejtésben adott erről tájékoztatást. Később is figyelemmel kísért minden közleményt a nyelvrokonság kérdéséről, még az időről időre fölbukkanó képtelen rokonítások (skót, munda-maori stb.) kuriózumait is. „Usuk-pusuk, avagy atyafiak föltekintése” címmel a szokott két-ségeskedő, gunyoros módszerével föl is találta olvasóinak e nyelvészeti csodabogarakat (7 : 125).

Emlegette a kun miatyánkot, idézte is első sorát (11 : 307). Bizonyára még gyermekkori emlékeiből, mert szinte egyidejűleg éppen ő tette föl a Népünk és Nyelvünk hasábjain a kérdést: „Élnek-e még az Alföldön olyan öreg emberek, akik tudják a kun nyelvű miatyánkot? Kik ezek, hol laknak, kitől tanulták, és hogyan hangzik ezen imádságnak általuk tudott szövege?” (NNy. 1929. 200.) Éppen az ő kérdése nyomán bontakozott ki a kun nyelvtörédekekről gazdag adatközlés (NNy. 1930. 79, 155, 307; 1931. 172; 1935. 106; 1936. 186. Vö. MNy. 1947. 63. — Mándoky István: A kun miatyánk. Szolnok megyei múzeumi évkönyv. 1973. 117–23).

„Magyarok szelidítése” címmel Móra tárcát írt Mária Terézia németesítő törekvéseinek kudarcáról azzal a mesei tanulsággal, hogy vér nem válik vízzé (6 : 283). Megismertette olvasóit Horvát István legkacagtatóbb délibábos etimológiáival (7 : 127), Réthy András meg Paics Mózes hazai világnyelvkísérleteivel, az eszperantó magyar őseivel (2 : 99). Főlemlegette a jottisták meg az ipszilonisták küzdelmeit (7 : 101). Nagyon tetszett neki Dugonics szófejtése: a *fejedelem* onnan kapta a nevét, mert *megfeji* a népeket (7 : 80). Lengyel János magyar—olasz szótárából tudta meg, hogy a *bakonya* — magyar szó; az 'árusok utcáját' jelenti. Az *abafi* meg nem Jósika regényének a címe, hanem földit jelent (4 : 12). Szívesen évelődött szokatlan tájszavakon is: a *kófic* tájanként a legkülönfélébb dolgokat jelenti; így azután nem tudott megnyugtató szakvéleménnyel szolgálni Balassa Arminnak, a neves ügyvédnek, vajon becsületsértő kifejezés-e? (2 : 122.) Tájszótár nélkül, mondja, ki meri vállalni, hogy Kolozsvárott belekóstol a *jülep*-be, Szilágyosmlyón meg egy kis *juh fark-*

kal delectálja magát? Holott az előbbi csak málnaszörpöt, az utóbbi édes fehér-szőlőt jelent (4: 310).

Zamatosan címmel a káromkodásokkal foglalkozott. A *kutyafáját, istenfáját* kifejezéseket növénytani alapon fejtegette. „A kutyafa egy orvosi cserje, botanikus nevén *rhamnus frangula*, soha azt ember magyar parasztnak a szájából nem hallotta, se egyetlen klasszikusban meg nem találni. A magyar ember az *istenfáját* szokta emlegetni, s ez ellen nem lehet senkinek kifogása, mert az még az ázsiai magyar istennek a fája. Különben olyan sem fű, sem fa növény, ürömfajta, minden falusi kertben van, magam is szeretem a szagát, sőt emlegetni is emlegetem, ha a sora jön” (6: 26. Vö. 7: 168). Ugyanitt föl sorol néhány tréfás káromkodást is: „Háztartási alkalmazottakkal szemben igen hatásosan alkalmazható a *bútorraktár* és az *interparlamentális konnferencia*! Nagymosás idején igen jó a *mézes mártogatta, mákos terregette*!, és csak végső szükség idején folyamodik az ember ahhoz, hogy *tarrka kutyta tarrka, kacskarringón kutytorodott farrka*! Én olyankor állítom vele helyre a tekintélyt a házban, mikor az íróasztalomon rendet csinálnak. A lányomat azzal szoktam fegyelmezni, hogy *arraerreirriorourru*! (Ezt Jókaitól tanultam, az pedig tudvalóleg igen értett hozzá.) Egy kis dialektuskülönbséggel még az öreg nagyságát is meg lehet szelidíteni. Annak azt kell mondani, hogy *harraherrehirrihorrohurru*! Ha az unokám beleiszik a tintába, nem ismervén még annak részegítő hatását, arra azt kiáltom rá, hogy *plum-pudding*! Ennek legalább angolos zamata van...” (6: 26–27.). Az *interparlamentáris konferencia* Homokországban is alkalmas elriasztó Ósikával szemben (5: 17).

Amikor a korona példátlan elértéktelenedése után, 1925-ben, új pénz bevezetését tervezték, a *pengő* indítványozója, Török László gépészmérnök Mórát is megkérte javaslatának támogatására. Az író Pengő című tárcájában e kérésnek úgy tett eleget, hogy egyúttal elcsevegett a különféle pénznevekről is (2: 158). 1926-ban, a méterrendszer bevezetésének (1876.) fél évszázados fordulóján meg Jubileum címmel a régi és az új mértéknevekről (7: 24).

Többször emlegeti a *krák*-ot, ezt a mitikus tengeri szörnyet (7: 184, 545; 13: 598), amelynek hiedelme végigvezet a világirodalmon meg az egyetemes népköltészetben, és Ady A nagy cethalhoz című versének is képzettörténeti háttérét adja (Scheiber Sándor: Folklor és tárgytörténet. 1977. 2: 410).

Írásaiból kiderül, hogy rendszeresen olvasta, forgatta a nyelvészeti irodalmat (főként Kertész Manónak és két szegedi barátjának, Csefkó Gyulának meg Horger Antalnak könyveit), s nem akart okosabbnak látszani náluk. Mégis megjárta. Mert Kardos Albert levélben kérte rajta számon, amit Horger nyomán adott elő a *szemtelen* etimológiájáról; Mészöly Gedeon meg az utcán állította meg, hogy fölhívja figyelmét az ő frissen megjelent cáfolatára (MNy. 1931. 24). Móra tanácstalan lett. „Meg is néztem. S olvasom benne nagy elképedéssel, hogy nem a *szemtelen* lett a *szenttelen*-ből, hanem ezt gyártották amabból a 17. században. Jelentéstanilag téves Horger magyarázata, ha hangtanilag megokolt is. Ejnye, a kiskésit neki! Hiszen Kardos Albert meg leginkább azzal vett le engem a lábamról, hogy hangtanilag képtelenség a Horger szófejtése, amiért ő engem tesz felelőssé! Már most mit szóljon ehhez az ember? Van annyi szemem, hogy nem szólok semmit” (7: 124).

Nem mindig volt igaza. Még 1908-ban „Az *accusativus cum infinitivo* használata Caesarnál, Sallustiusnál és Tacitusnál” című akadémiai kiadvánnyal együtt a tudni nem érdemes dolgok tudományába sorolta azt a vitát is, amelyet Horger Antal és Lehr Albert folytatott Petőfi Szeptember végén című

verse egy szavának mondattani szerepéről: „Még ifjú szívemben a lángsugarú nyár” (MNy. 1907. 287, 377). „Ebben nem az a szép, amit mindenki ért, hanem az, amit nem lehet tudni: hogy a szív-e az ifjú, vagy a lángsugarú nyár az ifjú a szívben? Ezen vitatkozik két igazán érdemes, derék tudós másfél hónapig, tizenöt sűrűn nyomtatott oldalon keresztül. A polémia azzal végződik, hogy nem lehet ugyan bizonyosan tudni, mit gondolt Petőfi, de azért elismerés illeti azokat, akik erre a rejtett kincsre fölhívták a nemzet figyelmét” (9: 221).

El is játszik Móra a szavakkal. A rendeletet, amely szerint a hivatalnokok maguk tartoznak tintáról, tollról gondoskodni, mert ezentúl nem kapnak, Megtintátalanítás című cikkében teszi nevetségessé. Idézi a gyermeki nyelvtörőt: miért *káposztástalanítottátok* el a tiszta tényért? „Hát ennek az elmés időtöltésnek egyenes folytatása a tisztviselők megtintátalanítása és megtolltalanítása” (13: 407). Móra tudta, hogy a félegyházi és a szegedi népnyelvben egyaránt az ősi alak *nincsetlen* (vö. Nyr. 1971. 367); a *nincstelen* csak a nyomdászok jóvoltából szorította ki. Ő maga is így írta; ha nem így találjuk írásaiban (akár Tömörkény kötetében is), a szedők és szerkesztők beavatkozásának következménye. Ennek a mintájára alkotta meg nagy hatású vezércikkének címét is: *Fajvédetlenek*. A rendszer haszonélvezőivel, a fajvédőkkel, „fajvédettekkel” szemben a fajvédetlenek: a gazdasági válság idején, 1930-ban, még nagyobb nyomorúságba jutott nincsetlenek, falusi szegények (13: 647).

Ugyanígy képi az *eszes fosztóképzős* alakját: *ne eszetlenkődj* (14: 195), sőt a gomb nélküli, tehát gombtalan ing is *gombatlan* (14: 228).

Szintén kesernyés szójátékkal él, amikor a maga szegénységéről vall, nyolc évvel előbb, 1922-ben, az inflációs nyomorúságban, amely a fizetésből élőket sújtotta leginkább. „A festő halála” című regényének keletkezését mondja el, s a végén, hogy mennyit fizetett érte a kiadó. „Annyit kaptam érte, hogy tíz évvel ezelőtt vettem volna rajta egy utcát, öt évvel ezelőtt vehettem volna egy házat. A nyáron vehettem volna egy disznót. Most már csak fél disznót vehetek — az *életet* is beleszámítva” (11: 239). A szellemes kétértelműség megfejtéséhez tudni kell, hogy a hízott disznó élsúlyban több, mint leölve. Az *élet* itt egyszerre jelenti Móra saját életét, családjáét, amelynek főntartásához „A festő halála”-ból vett fél disznó is hozzásegített, s az állatból elszállt életet, amellyel többet fizetett az eladónak, holott kevesebbet — leölt fél disznót — kapott érte.

Vannak azonban jobb kedvű nyelvi tréfái is. Gyakran emlegette a *kostól származó dohányzacskót* (11: 170), ahogy Jókai szemérmes eufémizmusával a *kostökczacskót* nevezte (vö. Móra Ferenc levelesládája, 176). A Guadalquivir partján, Cordobától nem messze emelkedő mór sasfészek, az Almodovar, nyilván nemcsak őt, hanem minden magyart arra késztet, hogy *Almodóvár*-ra honosítsa (4: 305). Elmondja az ismert tréfát: mikor a német *fáért* kiabál, akkor nem fejsze után kapkod a magyar, hanem vödör után; viszont amikor a magyar *vízet* emleget, a német *hájat* akar kaszálni (5: 249). A gimnáziumban Zólyomi tanár úr őt is megtréfálta, amikor ezt a mondatot akarta vele lefordíttatni: *Sámson mentében fojtotta meg az oroszlánt*. Menőfélben vagy mentébe öltözötten? Sámson ment-e, vagy az oroszlán? (5: 267.) De az író is megtréfálta Habi, a Georgikon főhőse. Kutyájának, Dollárnak nemcsak a neve különös, hanem a természete is: nem hajlandó, úgymond, csak *rágott ételt* enni, „a fene cifrázza ki a nyeldöklőjét”. „Hát aztán ki rágja meg neki az ételt? — csodálkozom el őszintén. — Hát ú maga — feleli Habi némi lenézéssel” (5: 14).

Lányának, Pankának udvarlójától tanulta el a szerelmesek betűrejtvényét: ő küldözgette levelezőlapon, rózsaszirmon, szalvétán az *m* betűket. Egyetlen *m* = egyetlenem (5: 186). Első regényében is fölhasználta ezt Móra, mondván, hogy ez az egyetlen betűrejtvény, melyet ő talált ki (8: 242). Melyik állítását higgyük el?

Egész életében, írói, könyvtárigazgatói munkájában is az újságírói gyakorlatban megszokott, hosszában kettévágott, keskeny lapokra, kutyanyelvre írt. „Így hívják tolvajnyelven a kéziratpapírt, vagy azért, mert az írás kutyamunka, vagy azért, mert lefetyelés” — szólt játékos etimológiája (8: 149—50).

Néha erőltetettnek hat Móra szójátéka. Pali bégnek *mély belátása volt*, ha mély kútba nézett (1: 51). De az már megint szellemes, ahogy az egymást ijesztgető török bég meg a magyar szellér járt. A híd karfáján falatozó magyar bicskaheggyel bökött a kíváncsi török felé: „azt mondta, *kukk*, a bégj meg azt mondta, *nyekk*, és úgy fordult bele a hídról a Tiszába . . .” (1: 53.) A bég süvegjével a fejében fenyegetőző magyar meg azzal zavarja el a törököt Szegedről, hogy szaladjatok, mert ha nem, én kergetlek, s akkor *hol ti lesztek elől, hol én hátul* (1: 54).

A nyelvművelő

Nyelvművelési kérdésekbe ritkán keveredett. Olvasóinak levelei azonban olykor akarata ellenére állásfoglalásra készítették. Nyelvtanóra című írását így kezdte: „Nem szívesen fogok bele, mert nem szeretem, ha laikusok nyelvészkednek, nem véve ki magamat sem. Azaz hogy addig rendben van a dolog, sőt örülni is kell neki, míg az ember csak tudni szeretne valamit, de nem akar tanítani tudatlan létire” (7: 113). Rámutat a nyelvfejlődés folytonosságára, s ebből következően az óvatosságra egy-egy nyelvi jelenség hibáztatásában, okoskodó szómagyarázatokban. Jó érzékkel fejtegeti Nyelvrontás című tárcájában, hogy nem minden változás romlás; a nyelvhelyesség viszonylagos, történeti: „Mi nem beszélhetünk úgy, ahogy a Halotti Beszéd korában beszéltek, s Árpád nem *konstatálhatta* a szeri országgyűlésen a honfoglalás százszázalékos sikerét, se Török Bálint nem mondhatta Izabella királyasszonynak, hogy *kár a benzínért*. Én ugyan most se mondom egyiket se, de nem háborodok föl rajta, ha másról hallom. Olyan kórságok ezek, amelyek el fognak múlni a korrallal, ha nem felelnek meg a magyar gondolatjárásnak. Ha pedig megfelelnek, akkor mért ne bocsátanánk meg nekik? A nyelv örök mozgásban levő folyama kilöki magából, ami a természetével ellenkezik, ami pedig megfelel neki, azt addig gömbölygeti, formálgatja, hogy utoljára lekopik róla minden idegenség. Ez persze nem azt jelenti, hogy bízunk rá mindent magára a vízre. Ha az átokhínár úgy elszaporodik benne, mint ahogy most meglepette a nyelvünket, akkor bizony irtani kell addig, amíg lehet” (7: 197—8). Ennek az idézetnek máig helytálló igaza mellett az is érdekessége, hogy a példaként használt friss szót Móra cikkével egyidejűleg jegyezte föl — mint a régebbi *kár a gőzért* új változatát — Dénes Szilárd (Nyr. 1932. 26). A Nyelvőrnek ez a száma a januári és márciusi összevont szám; Móra cikke március 20-án jelent meg. Föltehető tehát, hogy a Nyelvőr közleménye ihlette.

Ebben az írásában Móra három, máig gyakran emlegetett kérdésben mégis állást foglalt. Egy fontoskodó olvasója már korábban a szemére vetette, hogy az ő „híres kiskun magyarsága” is megszépültösködött már: azt írta, hogy „a

költőt az egész vidék *uralta*". Móra válaszában (Ijedős embereknek) előbb vallott írói nyelvéről: „Hát hogy híres-e, nem-e, azt nem tudom, hanem az bizonyos, hogy én sohase híreszteltem. Nem találok benne különös érdemet, hogy magyar író létemre tudok magyarul, s ha van benne érdem, az sem az enyém, hanem az anyámé, apámé, akik beszélni tanítottak. Hogy a Daru utcában jobban tudtak magyarul, mint a Burgban, az valószínű, s ha én nem kerültem volna el a Daru utcából, akkor bizonyára tisztább maradt volna a magyarságom is, mint amilyen most. De hát sokfelé hányódtam-vetődtem, iskolákat is jártam, úri népek közt is megfordultam olykor, könyvek közt is járatos vagyok, természetes, hogy ez mind nyomot hagyott a Daru utcai nyelven, jót is, rosszat is. Az én nyelvtisztaságomnak, ha veleszületett szeplője kevesebb is, a ráhullott szemetje éppen annyi lehet, mint a másik emberének” (7: 84). Másutt is azt vallotta: „a magyar nyelvem is Félegyháza adta” (11: 383). A kifogásolt kifejezésre utóbb is visszatért, s kifejtette véleményét az *ural* és az *uralkodik* jelentéséről. Ő a történeti jelentést alkalmazta írásaiban; az *ural* — úgymond — éppen az ellenkezője az *uralkodik* jelentésének: „Ural annyit tesz, mint úrnak tartani, úrnak elismerni valakit” (7: 193). De nem tartja helytelennek, ha az újabb nyelvfejlődés eredményeképpen mások *uralkodik* jelentésben használják (7: 195).

Ellenben a másik két kérdésben határozottan foglal állást. Egyértelműen rosszallja az *úgy tűnik* kifejezést: „A magyarnak eddig *föltűnt* valami, most már föl se tűnik, hogy az igeikő eltűnt, pedig anélkül a *tűn*-nek nem biztos az értelme” (7: 118). Hibáztatja a *kadarka* megcsonkított nevét, a *kadar*-t is: „Legföljebb tiz esztendeje lehet, hogy először elnevettem magam rajta valami pesti kocsmá ét- vagy it-lapján” (uo.). Az *ét*- vagy *it-lap* megint Mórára oly jellemző gúny: ilyen csonkult, korcs szó a *kadar* is. „Valami jámbor bortermelő vagy bormérő úgy gondolhatta, hogy a *kadarka* kicsinyítés, s mivel nem akarta lekicsinyíttetni a borát, kinevezte *kadar*-nak” (uo.).

Spanyolországi útja után, a bikaviadal műszókincsének ismertetése során már ő hívja föl a figyelmet a máig szokásos hibás szóhasználatra: *toreádor* nincs, csak a Carmen magyar szövegében (4: 326).

A nyelvújítás különbségei

A nyelvújításnak nemcsak furcsa növényneveit, hanem nyakatekert állatneveit is főlemlegette: *kucsmás farkagonc* (7: 8) (majomfajta); *párducteve nyakorján* (7: 8) (zsiráf); *cingolány* (7: 394) (bogárfajta); *imádkozó sáska* (4: 82); *betűző szű* (5: 45); *fejlábúak, haslábúak* (5: 27); *körjeggyű ardóc* (4: 192) stb.

De elismeri, hogy Bugát Pál számos alkotása meggyökeresedett, hasznosnak bizonyult. Ilyen a *rovar* is: „Száz év se telt még el azóta, s már rég nem ütközik meg rajta senki, éppen úgy, mint ahogy nem érzik az idetlenség az *elnök*-ön. (Én ugyan most is sajnálom, hogy a vicepraesesből *alelölülő* nem lett . . .)” (7: 117, 232.) Az *alelölülő*-t másutt is gyakran emlegette (8: 352); egy helyütt mint „a legszebb magyar szót” (12: 521).

Sajátos műfajában, a művelődéstörténeti csevegésben, Barczafalvi Szabó Dávid szócsinálmányait mosolyogtatja meg olvasóival (*bizottalom* = bizottság; *belörmész* = testőr; *zuzoros* = január; *enyheges* = február s így tovább) (7: 80, 9: 417). Másutt is szintén csak mint érdekességeket emlegeti a nyelv-

újítás furcsaságait: *csüngbüng* (7: 232) (zenit); *emlény* (3: 335) (emlék); *henyedolmány* (2: 117; 5: 26) (hálóköntös); *intézet* (7: 261) (intézmény, vállalkozás); *légtünettan* (6: 451) (meteorológia); *neszme* (11: 240) (eszme); *országászati észlészet* (12: 448) (politika; de hozzá is teszi: „Nyilván azért, mert minden van benne, csak ész nincs”); *szipa* (2: 314), *szivola* (13: 563) (cigaretta); *tandalóra* (2: 7) (énekóra); *távirgány* (2: 117), *zomotor* (2: 122; 13: 354). Ez utóbbiról elmondja, hogy helynév volt, és Ipolyi nyomán Jókai csinált belőle ’szomorú tor’ értelmű „ősmagyar” szót. Szómagyarázatában Bölöny József azt állította, hogy a húszas években így hívták a Turáni Szövetség gyűlését (13: 731).

A németből gyártott tükörszavakat is pellengérré tűzte. A *tegygyertya* ugyanolyan félrefordítás eredménye, mint a *tollkés*. „*Milly* volt a neve annak az angol gyárosnak, aki a gyertyát megreformálta. A Millyből csináltak a dunántúli svábok *Milch*-et, s ez tejesedett el a magyar fordításban. A bicskából pedig úgy lett *tollkés*, hogy a *Federmesser féder*-ét nem *rúgó*-nak, hanem *toll*-nak fordították magyarra” (7: 115).

Nem mindig öncélúan gúnyolja ki ezeket a divatjamúlt szavakat, hanem időszerűsíti bírálatát napjainak eleven gyakorlatára.

A közigazgatási stílus

„Én bizony nem nevetek. Először azért, mert az öregeket nem illik kinevetni. Másodszer azért, mert ha nekem nyelvészeti nevetnékem van, akkor én mindig a magyar állam hivatalos lapján mulatom ki magamat. Rendeletet ugyan még sohase olvastam el benne, mert azt úgyse értem meg, de a kinevezéseket mindig megnézem . . .” (7: 80). Itt találta ezt a munkaköri megnevezést: *egyéb altiszt*. Aki nem ilyen vagy amolyan altiszt, az *egyéb altiszt*. Így szerepel a kinevezési okmányában is. Móra — a maga kesernyés módján — eltréfálkodik a gondolattal. Bizonyos Mityók Mátyásnak, akinek *egyéb altisztként* való kinevezését olvasta a minap, nagyra menendő fia születik. S majdan, ha századik születésnapján ünneplik, „az ihletett ajkú szónok” így emlegeti: „Hősünk apja *egyéb altiszt* volt, szegény, de becsületes ember . . .” „Szinte hallom, hogy fog ezen derülni az ünneplő közönség. A szónoknak percekig kell várni, míg beszédét folytathatja, és kimagyarázhatja, hogy ő nem felelős azokért az időkért, amikor a magyar állam hivatalos nyelvét arról lehetett megismerni, hogy nem lehetett megérteni” (7: 81).

Az értelmetlen, de nagyképű szavak jelképpé növesztett mintájaként gyakran emlegette Móra a *herepfedény*-t. Ezt a szót nem ő találta ki. A Szegedi Napló 1903. június 28-i számában éppen ő írta meg (A kis herepfedény), hogy a Martiny testvérek városban szereplő műlovardájának falragaszain olvashatták először e szót a szegediek, s tűnődhetek értelmén. Utóbb rájöttek, hogy éppenséggel semmi értelme nincs, ügyes üzleti fogás csupán; egyetlen célja, hogy magára vonja a népek figyelmét (5: 296). Móra írásaiban ettől kezdve szerepel a *herepfedény* mint a nagyzolás, népbolondítás és szemfényvesztés jelképe (5: 205; 13: 187, 342).

Am a hivatalos nyelv értelmetlenségét az író ennél szívfájdítóbb példán is bemutatta. Bizonyos Mihály a szegedi határbeli Átokházán (a mai Ásotthalmon) hivatalos fölszólítást kapott. Ezzel állított be az íróhoz: „Itt van, nézze mög, ezt tötték velem. Hát ezt érdemöltem én a magyar állomtól?” (1: 268.)

„Teljes léleknyugalommal néztem meg az írást. Sablonos hivatali nyomtatvány volt, amellyel Mihály fölszólítatik, hogy magyar állampolgárságát hat hét alatt igazolja, különben folyamatba tétetik az eljárás a föltételeesen megadott italmérési engedély megvonása iránt” (uo.).

Az író nem veszi észre — nem akarja észrevenni — az ijedelem okát. A hatalom okvetetlenkedését, hogy az átokházi paraszt állampolgárságát firtatja, szokásos ellenzéki (kedvelt szavával, melyet az ellenforradalom szókincséből gúnyosan-öngúnnyal vállalt magára: *destruktív*) modorában most is megfricskázza. Amikor Doberdóra elvitték Mihályt, úgymond, nem kérték az állampolgársági bizonyítványát; az adóhivatalból sem küldik ki, hogy állampolgárság nélkül nem fogadják el a pénzét!

Mihály keserősége így bukik ki belőle: „Hát én tisztöljem azt a törvényt, amelyik engöm folyamatba akar mártani, mikor én semmit se vétöttem?” (1: 269.)

Az író — az olvasóban keltendő hatás fokozása végett — még mindig úgy tesz, mintha nem értené. Mihály így értelmezi a pecsételés írást: „Hát benne van az írásban, láthassa! Hogy engöm hat hét múlva folyamatba tőznek. Engömet, aki a légynek se vétöttem soha! Forduljon el a csillagos ég a halála óráján is attul, aki ilyesmikkel tőzsi csúffá a szögény embört! Inkább fogom az asszonyt mög a két gyereket, oszt magam jószántából nekimögyök velük a Tiszának, de azt nem engedöm senki istenfianak, hogy engöm folyamatba mártogasson” (uo.).

Ma már talán túlzásnak érezzük, ahogyan Móra ezt az anekdotának induló esetet értelmezi: „Nem volt énnékem csöpp nevetethnékem se, míg Mihály hányta a füstöt meg a szikrát. Arra a gyötrelmemre gondoltam, amely négy hétig marta ezt az együgyű embert. Az éjszakákra, amelyeken álmában vízbe mártogatták a csendőrök, és mikor fölébredt, olyan vizesen, hogy nem volt a testén tenyérszáraz, nem tudott többet elaludni az éber rettegetől. Ó, tudom én azt még gyerekkoromból, hazulról, hogy elállt a házunk szívverése hetekre, ha a bakter pecsételés írást adott be az ablakon. Pedig az csak adócédula volt, nem folyamatba mártogatás” (1: 269—70). Megmagyarázza Mihálynak a hivatalos fordulat értelmét. Paraszti hősnének józan eszével fogalmaztatja meg a maga véleményét is: „Az van benne? — ámuld el Mihály. — Így mög lehet érteni, de hát akkor mért nem így írják?” (Uo.)

Móra az okot nem pusztán nyelvkérdésnek látja a gondolatban Mihálynak szánt válaszában. „Vállalt vontam. Én se tudhatok mindent. Bölcs emberek csinálják a törvényeket. Hátha azok azt tartják, hogy baj lenne abból, ha Átokházán is megértenék a törvényt” (uo.).

Másutt azt mondja: „megértem a kisebb unokámnak, Möttyőnek a beszédét is, ami nem könnyű dolog, és majdnem megértem törvényeink szövegezését, ami már nehezebb dolog” (11: 382—3). 1909-ben rendeletekből és egyetemi jogi jegyzetből idéz érthetetlen és zavaros szövegrészeket, s megkérdi: miért nem vizsgáztatják meg az egyetemi tanárokat magyar nyelvből? (9: 277.) Egyéb írásaiban is pellengérré állítja a tudományos zsargont (9: 178). Másutt meg a díszdiplomák rossz helyesírására tesz gunyoros célzást (12: 452). Többször emlegeti a félműveltek félreértett, nagyzólo kifejezéseit. A tudálékos szegedi városatya, Sári János szavajárását, a *zsenialitási eszmeerőt* (1: 34; 9: 509; 12: 393) s ennek regénybe átmentett változatát, a *kapicitális eszmete-tehetséget* (8: 53); a *rugalmas* lovat (8: 53; 9: 508); a *ténykörülményt* (2: 204; 14: 39, 351). Nagyon megtetszhetett neki, mert sok helyütt meg-

ismétli a rejtélyesen ható jövendölést: *abszurdum az óvilágnak!* (1: 140; 8: 286; 9: 495.) Cselédlányuk száján az *abszolút* a fenével egyenlő (*ögyön mög az abszolút*) (6: 180).

Gyerekkorában megijesztette a szó szerint értett hirdetés: csak *jó házból való gyerek* kell könyvkereskedő inasnak (11: 51), mert az ő házuk bizony rosszacska volt. Azt is szóvátette: „Hogy miért *belterület* a város, és miért *kületerület* a tanya, azt nem lehet tudni, de alighanem azért, hogy a paraszt ne értse” (5: 15). Divatszavakat is följegyzett, mint pl. az első világháború alatt az 'értelmiség' jelentésű *fej munkás*-t (5: 27).

Kifigurázta a kézről kézre vándorló frázisokat. Klauzál Gáborról mindenütt azt olvasta, hogy „a megyei közélet emlőin növekedett”. Végére járt, s 1853-ban találta meg a közhely forrását (3: 359).

Ezt a „fennkölt stílt” ő maga is fölhasználta mint stílusfogást, enyhe gúnyként, hangulatkeltésként. „Arról persze még akkor semmit se tudtam, hogy minden államnak *támasza és talpköve* az adó . . .” — írja (1: 9), s itt Berzsenyi emelkedett, ünnepi kifejezése, melyet ő az erkölccsel egyenlősített, a szegényembereknek a kiszolgáltatottságát hivatott keserű gúnnyal jelezni. A mondat így folytatódik: „s hogy annak a malackának, amit karácsonyra vágunk, az volt a hivatása, hogy fél oldal szalonnjával fölntartsa az államot”. De ugyanabban a tárcában szintén Berzsenyi magasztos szavai így profanizálódnak: „Lacika a legrongyosabb szabó volt, aki valaha e világon foltokat vetett *a romlásnak indult* nadrágokra és kabátokra” (1: 10). A közigazgatási stílus itteni alkalmazása szintén gunyoros: Lacika szabó atilláján a piros gomb csak *l'art pour l'art* „nyert alkalmazást” (1: 10).

A „Történelmi tanulmány” is igyekszik utánozni a „tudományos stílus” fennkölségét: „Ezen oknyomozó történelmi tanulmányomban tehát mindekelőtt azon ténykörülmények mikéntjére derítendek fényt, amelyek közt a helyi szájhagyomány szerint Szegedről a törökök kiűzve lettek . . .” (1: 51.)

Bár az író a diplomácia alakoskodásának és szavakkal álcázott, fondorlatos szándékainak leleplezésére alkalmazta a világjáró anekdotát a német filozófusnak meg az apátfalvi felszemű csizmadiának kétféleképpen értelmezett jelbeszédéről, értendő ez a hivatali nyelv fonákságaira is. Az uralkodó osztály éppenúgy nem tudott szót érteni a néppel, mégha látszatra egyazon nyelven beszélt is, ahogyan a tudós meg a csizmadia is másképpen értelmezte ugyanazokat a jeleket (5: 250).

Van másik változata is annak, hogy valamely kifejezésen mást ért, aki mondja, és mást, aki hallja. Móra az eufemizmusnak, a *virágnyelven* való szó-lásnak, a megvesztegetésre fölhívó célzásnak is egyszerre nyelvi és társadalmi arculatát mutatja meg. A *korruptió*, a *panama*, a *baksis*, mondja enyhe gúny-nyal, csupa idegen szó; a magyarnak nincs is szava ezekre a gonosz fogal-makra; a *vesztegetés* és a *kenés* magyar műszó ugyan, de ezekben nincs semmi kivetnivaló (1: 85). Még kevésbé abban, ha az ügyesbajos dolgaiban járó felet *a torony alatt* — a szegedi városházán — arra szólítják föl: ha igazságot akar, máskor *hazulról gyűjtsék kend!* Csak sokadik sikertelen dolga után világosítja meg a tanyai magyar elméjét a városházi hajdú: „mert ha kend nem hazulrul gyün, akkor kend üres kézzel gyün; de ha kend hazulrul gyün, mán csak nem gyün el anélkül, hogy vagy egy pulykát ne fogna a hóna alá, vagy egy malac-kát ne gurítana maga előtt, vagy egy-két kötés dohányt ne gombolna a köd-mön alá, aszerint, hogy kinél keresi kend az igazságát” (1: 88).

Az iskola nyelve

Az ifjúság még kevésbé érti a mesterkélt szavakat, a fölösleges, tudni nem érdemes dolgok neveit. Nemcsak a Kalcinált szóda közismert története (9: 247, 11: 138) szól erről, hanem a tanyai vizsgán az olvasásba belemelegedő Buborék Tallas Andriska esete is. Pedig magyarul olvas, csak éppen nem érti szegényke, mi az a *fennkölt lelkesedés*, amellyel Mátyást királlyá választották. Olvas a jámbor *fennkölt leldekesést*, *felkönt lelkesedést*, *fölkent leselkedést*, csak arra a pátosszal kimódolt kifejezésre nem áll rá a szája, amely a tankönyvíró fennkölt irályát dicséri (1: 197). Hasonló hozzá a másik is: „Alig pergett le ezer év az idők rokkáján . . .” A kis Pétör nem értette ugyan, de azért *az idők rókája* igen tetszett neki (6: 493).

Részben ártatlan tréfálkozás, amit Móra a tanyai elemi iskola nyelvtan (*nyelvtand!* Vö. 1: 199) tanításának haszttalanságáról ír, részben megszívlelendő bírálat. A tanító úr időhatározó mondatot kíván. „Nagyon meleg van” — Hüvelycsik Palkó ezzel valóban meghatározta az időt (1: 199). Az előbb említett Pétör meg így: „Kutya hideg van odakint” (6: 495). Egri Verka már történelmi tanulságokkal elegyíti az időmeghatározást: „Nemsokára az összes törököket kiverjük az országból” (1: 199). Ezúttal nem az a fontos, hogy Móra ezeket nem maga hallotta, látta, hanem Juhász Gyula makói riportjából emelte és formálta át (Juhász Gyula Összes Művei 7: 116), hanem az, hogy közvetítéssel is a valóságból merített, s ebből szűrte le tanulságait. Ugyanabban a szellemben, ahogyan más írásaiban is szót emelt a lélek nélkül való, gépies nyelvtanítás ellen. Elrettentő képet fest a mondatelemzés iskolai élményeiről, de üdvözli Nemesné M. Márta Nyelvtanmesék és víg nyelvtanórák címmel megjelent módszertani könyvét (7: 33). *Möppföbövő* című tárcájában azt bírálta, hogy az elemi iskola az ajakhangok megkülönböztetésére is rá akarja szorítani a gyerekeket. „Én pedig nem haragszom a tanár úrra, és nem keresek krétát, hanem a kultuszminiszter urat kérdezem, hogy fel tudná-e sorolni hirtelenében az ajakhangokat és ínycsókákat? Mert én nem tudnám, és azt hiszem, a nyájas olvasók, akik többé-kevésbé tudnak már egyet-mást az élethől, ezt szintén nem tudják. Hát miért kelljen akkor tudni Jankának, Sanyinak és Palinak? Akiknek igazság szerint abból kellene állani az egész tudományuknak, hogy piros legyen az orcájuk, és erős a lábuk, és gömbölyű a karjuk, és jól fujtasson a kis tüdejük, és nyílt legyen az eszecsékjük, és vidámak az álmaik” (5: 167).

A *herepedény*-hez hasonló szóval az iskolában is találkozunk. A gyerekek felelés közben folyton valami *engamóról* beszélnek. A kérdésre, hogy mi is az, vízfolyásként szól a felelet: „Az *engamó*, amelybe a mérleg súlyát kell beakasztanunk. Az olyan mérlegeken, melyeken az *engamó* mozgatható . . .” (9: 306.) Végül kiderül, hogy a tankönyvben a kétkarú mérleget bemutató ábrán látható egy *n* betűvel jelzett *gamó*, amelyikbe a mérőkörtét bele kell akasztani. A gyerekek csak szajkózták, de egyik sem értette. „Lám, milyen szép az, mikor az életnek tanulunk!” (9: 307.)

Panka olvasókönyvében találta ezt a verset: *De büszkeség kapá meg | a lánykát s vad negéd*. Hogy mit értett *vad negéd*-en a homályba vesztett költő, nem derült ki, pedig Pankának rajzot kellett volna készítenie a verséhez (11: 272). A *vad negéd* utóbb alakot öltött: a házhoz járó erőszakos koldust ruházták föl a titokzatos névvel.

Az Ének a búzamezőkről egyik szereplője, Rókus, hasztalan írja a hadifogságból leveleit, nem kaphat választ, mert rendre elhagyja a címét, a kelte-zést. Móra önmagát is belerajzolta a regénybe: „Az igazgató úr nem csudálkozott azon, hogy a szomorú rab nem írta meg, hogy hol raboskodik. Több ilyen levelet is látott már, amelyikből kimaradt a dátum. A szomorú rabokat senki se tanította meg levelet írni gyerekkorukban, mert a nyelvkönyvben előbbre való az alany meg az állítmány, ami helyes is, mert hogy tudná a trágnyát kihányani az a béres, akinek fogalma sincs a birtokos jelzőről, vagy micsoda kenyeret dagasztana az a menyecske, aki hírét se hallotta az állítmánykiegészítő alanyesetnek?” (14: 265.)

Van túlzás Mórának a nyelvtanítás elleni berzenkedéseiben, de tagadhatatlan, hogy a maga korában több volt benne az igazság, a valóságtól elrugaszkodott oktatástan jogos bírálata.

Névtani megjegyzések

Talán a legtöbbször és legterjedelmesebben a névtan különféle kérdéseivel foglalkozott. Mindenekelőtt a saját vezetéknevével. Mindig *vezetéknevet* írt, soha nem a német tükörszót, a *családnevet*. Horger nyomán többször is magyarázta saját nevét: *Maurus* > *Mór* > *Móra* (4: 110). El nem mulasztaná, hogy hozzátegyje: az *-a* kicsinyítő képző, tehát a neve annyit jelent, mint Mőrocska. „Vagy destruktívul, akinek így jobban tetszik: *Móricka*” (11: 406). Nevének olasz (4: 109, 6: 243) és spanyol (11: 403) megfelelőit is idézgeti. Keresztnevének becéző változatai is érdekesek. Az édesanyja kiskorában *Fercsikének* hívta (11: 13). A képzeletbeli jelenetben, amelyben elhunyt édesanyját idézi meg, azonban érdekes kettősséget látunk: Bárány bácsinak őt úgy emlegeti az anyja: *Feri* fiam (5: 82). A paraszti szemérem kívánta ezt így: a szeretet jelei nem a piacra valók.

Felesége fiatalon *Ferkókának*, *Ferikének* hívta (5: 95). Fonáksága csak akkor világlott ki, amikor az unokát szólították így, s ő egy pillanatig magára vette (5: 229).

A névhasználat nagyzolásra is alkalmat ad. Az éléskamra zárjába bele-tört kulcs ügyében a lakatosért el kell küldeni Jolán szobalányt — írja, azután zárójelben hozzáteszi: „Mári ugyan ő, és szolgáló, de ha már belekerül az újságba, mégiscsak előkelőbb így” (1: 33). Változata: „Házam úrnője minden este előretolja egy órával a mutatót, hogy Trude reggel ehhez igazítsa a fölke-lést. (Trude nem Alsó-Stájerből került hozzánk, hanem Alsótanyáról, és nem is Trudének hívják, hanem Máriának, de ha már ilyen előkelő helyen esik róla szó, hát miért ne uradzanánk vele egy kicsit?)” (5: 225.)

Ismeretterjesztő névfejtéssel is foglalkozott: Attila és társai nevének etimológiáit tárgyalta (4: 422).

Érdekesen elmélkedik az irodalmi névadásról. Fontos ez, mondja, mert a jellemek alakításában hozzájuk igazodik az író. „Ha a hőst Jakabnak hív-ják, akkor egész más karaktert kell neki szabni, mintha Rajmund a neve, s egy közönséges Ferencsel lehetetlen olyan dolgokat végeztetni, mint egy Ottóval” (8: 109). Ezt utóbb bizonyítottnak is állítja be, mondván, hogy regényhőse, Rudolf, legfőbb sikerét a nevének köszönhette. „Ha Tódornak vagy Sámuel-nek, vagy egyszerűen Józsefnek hívták volna, valószínűleg sok minden másképp fordul e történetben” (8: 286).

Móra élvezte a népek az idegen neveket kicsavaró, népetimológias szójátékait. Ferdinándból *Ferde nád* (1: 80), Rotschildból *Lócsild* (7: 490), Szerényi báróból *Sztirinya* (1: 109), Herman Ottóból *Hermány Október* (11: 157), Polczner Jenőből *Holcer Jani* (11: 157), Hindenburgból *Hindenburkus* (14: 201), Pulszky konzulból *Pulcki konz úr* (14: 266, 321) lett. A gyermeknyelvi népetimológia hasonló: unokája száján a Nemzeti Tanács Nemzeti *Tamássa* értelmesegett (11: 80). A szavajárásai nevek jellemző fajtája a félegyházi kereskedő: őt Móra következetesen *Mütetszik* boltosnak emlegette (6: 489, 9: 226). A félegyházi néphumor mutatkozik meg a ragadványnévben: *Kétszer Szabónak* hívták, akinek a neve is, a foglalkozása is szabó.

Kedvetelten — ez Tömörkény szava, de Móra is szerette (14: 41) — emlegette a cirkalmas, ragadványnévvel bővült tanyai neveket: *Szépenlépő Szerencsés Fekete György* (1: 177), *Csöngős Balogh Etel* (7: 430), *Szuszogó Kása Jakab* (7: 295), *Luklábú Vecseryés Lőrinc* (6: 417), *Penecilus Börcsök Illés* (6: 420), *Pútyi Császár Rókus* (7: 521) stb.

Bírálta a Horthy-korszak névmagyarosító hajszeját: erőszakolását esztelenségnek minősítette. „Azt mondták, a magyar nevet meg kell érdekelni, s az szempontnak mindenesetre tiszteletre méltó volt, de ki kellett volna egészíteni. Azzal, hogy ha pedig jó magyar nevű lop, rabol, gyilkol, pénzét hamisít, panamázik, attól el kell venni a meggyalázott jó magyar nevet...” (7: 222.) A szegény napszámos Szikora Pál csak úgy kaphatta meg a kiérdemelt kitüntetést, ha elébb magyar nevet vesz föl. Miután ő nem tudott választani, adtak neki: *Basahidi Pál* lett belőle. Ezzel a névvel azután köznevetség lett a falujában, el kellett költöznie Szegedre, szolgálatot keresni. „Három esztendeje keresi az én segítségemmel, de még együtt se találtuk meg, s úgy lehet, most már nem is sokáig keressük, mert szépnevű Basahidi Pálnak most már a fél tüdeje is fogytán van. Ha meghagyják Szikorának, tán tovább tartott volna” (7: 226).

A nemesi eredetet fémjelző *y*-ra féltékenyen vigyázott az úri rend. Mártony Lajcsitól is ezért tagadták meg; paraszt ivadék, nincs jussa az ipszilonhoz. Holott neve végén az *y* éppen nem nemesi, hanem nagyon is népi eredetű: a paraszt mindig *Mártony*-nak mondta a Mártont, ahogy „a legnagyobb magyar folklorista” Kálmány Lajosnak írta magát, holott keresztlevelében Kálmán állott. (Természetesen nem *kálmáni*-nak ejtendő, hanem *ny*-nyel a végén!) Többször idézte Móra a hajdani félegyházi iskolamester emlékét: ő idegen betűnek tartotta az ipszilont, nem is tanította meg rá az ifjú kiskunokat, mert — úgymond — igazi honfi nem él vele (7: 228; 11: 17; 14: 184). „Ennél fogva az ő keze alól kikerült nemzedék még mint nemzetörök is így köszöntötték egymást negyvennyolcban: *Hogi vagi, Nagi?*” (7: 228.)

A látható nyelv

Az írásjelek, a központosítás használatában Móra nem árul el annyi tudatosságot, mint általában. Árulkodó jelnek tartom, hogy a pontosvesszőt alig-alig használja, holott terjedelmes és jól tagolódó fősorolásaiban sokszor lett volna alkalma rá. Általában megmaradt a pont és a vessző alkalmazásánál. Műveinek írásképe, elsősorban tárcáiban, a zárójelkelet gyakori és jellemző használatától vált sajtósággá. Ha ez az írásjel nem annyira jellegzetes is Mórára, mint a kettőspont Fábry Zoltánra, a három pont Kovai Lőrincre, a kötőjel

Juhász Ferencre, alkalmazásában csak Mikszáthéval rokon. Keletkezése szintén az élőbeszéddel, a színpadi utasításban „félre” mondott szavakkal függ össze. Rendeltetése, hogy Móra jellegzetes iróniáját — gúnyát és öngúnyát — úgy foglalja keretbe, hogy látszatra lefokozza, „zárójelek közé teszi”; valójában azonban éppen ellenkezőleg: kiemeli.

Példát megint „sortes vergilianae” módjára, szinte bárhol fölütve könyveit, bőven vehetünk.

A tetrakontaoktaédernek negyvennyolc oldala van. Az első gúnyos vágás még a zárójelen kívül van: „tehát nagyszerű városatya lenne belőle.” Itt következik a zárójelbe tett szövegrész, amely a második szúrást tartalmazza: „(Hirtelenében nem jut eszembe sokoldalúbb foglalkozás, de úgy látom, a városatyák csakugyan mindenhez hozzászólnak. Bizonyára azért, mert mindenhez értenek)” (1: 24). Adó nélkül Dorozmán senki sem akart Mátyás király elé kerülni, mégha bíróság járt is vele: „(Ez volt az utolsó eset Magyarországon, mikor senki se akart hivatalt vállalni)” (1: 45). Ugyanennek az ötletnek másik változata szerint senki sem ajánlkozott követnek Mária Terézia elé: „(Ez a leghihetetlenebb az egész történetben, ugye?)” (1: 82.) A mérges Hóbajárt basa udvaroncái ijedten izegtek-mozogtak: „(Mert akkor is csak úgy volt az, hogy ha a nagy uraknak viszketett, a cselédjei is vakaródtak)” (1: 67). Mátyás Gyevidből — azaz Algyőről — úgy rugtatott ki, hogy alakja kíséretével együtt porba vezett. Zárójelben: „(A por nem is változott azóta se)” (1: 79). A város lúdijából hetente egy tollat kapott a jegyző: „(Hogy félreértés ne legyen a dologból: nem írásra utalták ki a tollat, hanem pipapucolásra)” (1: 80). A kisbíró is ismerjük már: Szépenlépő Hevér Mátyásnak hívták; ő vállalkozott végül, hogy Mária Terézia előtt képviseli a szegedieket: a neve is minősítette a diplomata pályára: „(A szépen lépésen már azóta is sok diplomata-karriér alapult)” (1: 83).

A *széksértés* szót nemigen ismeri már a húszas évek nemzedéke. Miért nem? Móra zárójelben adja keserűen gúnyos magyarázatát: „(Azért, mert most csupa illedelemtudó, egymást megbecsülő emberek vannak a világon, akik mindig bársonnyal simogatják egymást, és soha gorombaságokkal nem traktálódznak)” (1: 90). Török Nagy Pál szőlőcsész volt az utolsó kiskun, aki kenyéren-vízen tartotta még meg a negyvennapos nagy böjtöt: „(Igaz, hogy ha még egy kicsit regenerálódunk, akkor nagy számmal lesznek olyan kiskunok is, akik csak vízen böjtölnek)” (1: 101). Egy oldalvágás a kurzust kiszolgáló tanügyi férfiakkal: a tanyai gyerek iskolást játszik. „Ő a tanító, a pipacsok a gyerekek, a napraforgó a tanfelügyelő. (Van humor a gyerekekben)” (1: 257). Az író legszebb kitüntetései, mondja, az olvasóktól kapott elismerő levelek. Ehhez fogható érdemrendet nem kaphat sem az indiai alkirálytól, sem a Magyar Tudományos Akadémiától. Zárójelben: „(Azért párosítom őket így, mert éppen egyforma messzire esnek tőlem)” (5: 261). Ifjú Ferenc az egyetértését egyszer így fejezte ki: Tényleg. „Tényleg — felel Ferenc azzal a szóval, amely nála mindig valami komoly kontempláció eredménye. (Államférfiaknál nem mindig az)” (6: 110). Mária Terézia még fejből felelt magyarul a nála tisztelgő magyar nemesnek, „mert még akkor nem céduláról beszéltek magyarul a magyar királyok. (Ugyan később arról se igen beszéltek. Az utódoknak nem ért meg egy ország egy-két szót a tulajdon nyelvéen)” (6: 285). Három dolog van a világon, amelynek az eredete egészen világos. „A bolha fűrészporból lesz, a béka iszapból, és a háború Isten akaratából. (A két első tantélt már kiskoromban hallottam a Daru utcai természetvizsgálóktól, az utolsóira

magam jöttem rá korunk nagy embereinek memoárjaiból. Egyetlenegy se vállalja, hogy ő akarta volna a háborút, pedig mind szavahihető ember; tehát akkor csak a jó Isten akarta)” (11 : 439).

A példák korlátlanul szaporíthatók. Látnivaló belőlük, hogy a zárójeles vagdalkozások túlnyomórészt társadalmi és politikai viszonyokat vesznek célba, közelebből a húszas éveknek, az ellenforradalmi korszaknak a viszásságait. Olyannyira, hogy ezek a célzások hovatovább már hatástalanokká válnak a mai olvasó számára. Amennyire növelték hajdan és talán még az idősebb nemzedékekhez tartozó mai olvasókban is Móra írásainak élvezetét, olyannyira válnak napról napra érthetlenebbé, és előbb-utóbb az íráskorok tehertételévé. Bármilyen sajnálatos ez, kénytelenek vagyunk elismerni, hogy ezek az utalások — és Móra sok más, nem zárójelben előadott társadalombíráló, kesernyésen nevetető megjegyzései — az életmű romlékony részei lettek. Pedig nagyon kár értük! De ki érti ma már, hacsak nem különlegesen jártas a húszas évek belpolitikai viszonyaiban, az iménti egyik idézetben a regenerálódásra való utalást? A keresztény-nemzeti kurzus fajvédő közhelyeire a magyarság „faji” újjászületéséről, miközben a valóságban a legmagyarabb réteg, a parasztság — Móra ezt vallja „fajtájának” — éhezett és nyomorgott. A Mikor én telkesgazda voltam című önéletrajzi írásában elmondja, hogy apjától kis darab földet kapott, amelyen maga gazdálkodhatott. „Bukfencet vetettem volna örömben, ha idejekorán eszembe nem jut, hogy a kisgazdák nem szoktak bukfencet hányni (még akkor nem kerültek be a parlamentbe)” (11 : 40). Ma már csak külön magyarázattal érti meg a legtöbb olvasó, hogy itt a *kisgazda* szónak is gúnyos értelme van: a két vakondtúrás közti „birtok” tulajdonosait — köztük az 1920. évi földreformkor egy-két holdas, életképtelen gazdaságot kapott szegényparasztokat is — kisgazdának nevezték, s hogy az ilyen néven az országházba került parasztpolitikusok csak úgy maradhattak meg a hatalom árnyékában, ha megalkudtak, megtagadták véreiket, elárulták érdekeiket, köpönyeget fordítottak, „bukfencet hánytak”. Ám ez a bukfencezés pár év múltán a hatalomból való kicsöppenést is jelentette. Móra erre is talált többször emlegetett jelképes kifejezést: „Azóta meggyőződtem róla, hogy előbb-utóbb minden politikus belebukfencezik a pernyésgödörbe, s minél később esik bele, annál nagyobb puffan” (1 : 48). A pernyésgödört még sokszor emlegeti hasonló értelemben.

Móra Mártonnak, az író apjának fejfáját Fekete Hajnal Pál csinálta: jeles fejfafaragó. Zárójelben: „De csak azóta, mióta a valutánk annyira az ördögé lett, hogy a szegény embernek való pénzt hamisítani se érdemes. Azelőtt leginkább bankócsinálással foglalkozott Pál, amiért többször is meglakta Illavát. Nem is nagyon zúgolódott, mikor odavitték, mert ott mindig tanult valamit, amivel tökéletesíthette magát a mesterségben” (11 : 97). Ez a tárcsa (Az édesapám fejfái) 1925. december 20-án jelent meg. Ezekben a napokban pattant ki a hírhedt frankhamisítási botrány, amely a Horthy-rendszer haszonélvezőinek erkölcsi csődjét bizonyította ország-világ előtt. S ugyanekkor érte el tetőfokát a pénz, a korona fölhígulása, elértéktelenedése. Erre a kettőre utal Móra a két zárójel közt. De ugyanebben az írásában szól arról, hogy apjának galamb helyett sasra sikerült díszítésű fejfáját villám hasította ketté. „Körülbelül ugyanabban az időben történt ez, amikor az igazi kétfejű sas is megütötte a ménkűt. Nem is tudom, hogy ilyenformán nem Fekete Hajnal Pál volt-e az oka az egész összeomlásnak. (Csak azt tudom, hogy ő is tiltakozni fog ellene, ha megírja memoárjait)” (11 : 98). Ezt megint nem érti, nem élvezheti szellemes iróniáját,

aki nem tudja, hogy a húszas évek első felében hány és hány közéleti szereplő igyekezett emlékirataiban mosakodni: mentegetni magát 1918 előtti bármi csekélyke haladó szaváért, tettéért, nehogy őt is a forradalmak „szálláscsinálójának” minősítsék, s kegyvesztett legyen a hatalmon levők szemében. Móra, aki sohasem tagadta meg az őszirózsás forradalomban vállalt szerepét, országosan is, helyben is sok közéleti figurát ismert: rájuk célzott in parenthesis.

Móra varázsa

Máig ható vonzásának tehát alighanem nyelvének páratlan tisztasága, közvetlensége a titka. Mészöly Gedeon már 1930-ban azt tartotta: Móra „a legmagyarabb szavú írónk” (NNy. 1930. 47). Ruffy Péter kérdésére — ki a legszebben író magyar elbeszélő? — Bárcki Géza is Mórát nevezte meg (Magyar Nemzet, 1975. nov. 10.). Az Ének a búzamezőkről új kiadásának borítékján, a fülszövegben, egy másutt nem olvasható vallomásban Bárcki elárulja, hogy Gombocz Zoltán ugyanezt tartotta. Bárcki posztumusz írásában így méltatja Móra stílusát:

„Ami Mórában számomra kezdettől fogva lebilincselő volt, ez gyönyörű, színes, gazdag áradású magyar nyelve”; „S e nyelv minden írásához hozzám: tud megtévesztően, de mindig hitelesen népies lenni, és tud rendkívül választékos és szivárványosan színes irodalmi szinten mozogni”; „De mindig természetes, mindig életközelen marad, sohasem papirosízű. Igaz, hogy néhány öröklött, szigorú nyelvtani szabályunkat olykor áttöri, de ezzel csak közvetlenségét emeli.”

Quod erat demonstrandum.

Péter László

III.

Móra Ferenc írásművészetének mai megítélése*

1.

Egyetlen írónak, így Móra Ferencnek a stílusa sem közelíthető és magyarázható meg a többi, stílust meghatározó tényező (az író személyisége, a történelmi és irodalomtörténeti kor, a társadalmi környezet, a műnemek és műfajok stb.) igényei, akár parancsai, alakító-módosító befolyása nélkül. Természetesen lehetséges — talán kívánatos is — lenne egy Móra-írói szótár elkészítése, a Móra-életmű, a Móra-corpus nyelvi anyagának s a lehetőségek szerint stilisztikai eljárásainak számbavétele, ám minden ilyen leírás és statisztika végül mégis jórészt elvonatkoztatott, időtlen, az élő írótól és az élő kortól elszakított, holt anyagnak bizonyulna.

* Szerkesztőségünk tájékozódni kívánt afelől, hogyan vélekedik Móra sajátos stílusáról a mai igényes olvasó. A kérdéseinkre (miben látják Móra stílusának erényeit; korszerűnek tartják-e ma is az írásművészetnek ezt a jellegzetes típusát; mi a véleményük az író nyelvének és a nyelvi eszménynek a viszonyáról; kiknek ajánlják elsősorban olvasmányul a műveit) kapott válaszokból közöljük az alábbiakat.

Móra (iménti értelmű) stílusának erényeit mindenekelőtt abban látom, hogy szerves része és XX. századi korszerű változata egy magyar (sőt, ha akarom, világirodalmi) történelmi, irodalomtörténeti és ízlésbeli stílárifolytonosságnak. Űgy modern, hogy egyben ősi is, úgy mai (az 1920-as – 30-as éveké, és a legmáibb máé), hogy egyben a múlt minden korszakáé is. Mint egy szép népdal, népballada, vallásos népi ének vagy imádság, népmese, népi tréfa, móka vagy sirató. Népközelsége képviseli stílusának erényeit, ha a „népközelség” kifejezés nem adna okot annyi félreértésre és félremagyarázásra. Amikor ez a stílus a műirodalom eszközüvé és kifejezésformájává lett, a későbbi irodalomtudománytól az anekdotikus stílus nevet kapta. Ez a stílus a mesék, tréfák, ősi elbeszélés gyűjtemények, aztán közép- és újkori törtériák, sőt a legendák, példázatok, adomák stílusa is. Legfőbb jellemzője a beszéd-szerűség, az épkézláb, füle-farka-van történet s valami csattanószerű befejezés. Majd mindenkor fellelhető benne a szelidebb vagy vaskosabb, harsányabb vagy könnyesebb humor valamilyen formája és a szépségen, jóságon, tisztaságon való elérzékenyülés.

A társadalmak fejlődésének, különösen pedig a királyi, fejedelmi udvarok vagy más kulturális központok kialakulásával az anekdotikus stílus helyébe fokozatosan más, előkelőbbnek, irodalmibbnak s főleg modernebbnek, később polgárosultabbnak érzett stílusok léptek, — bár a marginális és irodalomalatti területekre szorult irodalomban (mert az is irodalom!) mindmáig uralkodó maradt. A modern magyar elbeszélés (Fáy András, Kisfaludy Károly) — a magyar feudális-patriarkális társadalmi képlet és ízlés szívóssága következtében érthető módon — szintén ezzel az örökséggel indult útjára. Igaz, ez a (már módosult és magyaros jelleget kapott) anekdotikus stílus a romantikus, a didaktikus-irányzatos, a történelmi, majd a (társadalmilag vagy lélektanilag) analitikus, általában pedig a polgári szemléletű, illetőleg az izmusoktól megtermékenyített (vagy eltorzított) elbeszélő műfajok stílusában erős versenytársakra talált — az irodalmi kritika értékrendjében határozottan alul is maradt —, mégis ugyanakkor az anekdotikus örökség, jól alkalmazkodva a tartalmak, funkciók, igények, ízlések változásához, továbbra is (egészen máig) fő jellemzője és vonzóereje maradt az olvasmányirodalomnak. Jókain, Vas Gerebenen és Mikszáthon át ezzel a „kitorölhetetlen jeggyel” (character indelibilis) s meglepő rugalmassággal és alakuló készséggel lépett át a XX. századba, s ott Mörícson (s részben Krúdyn), Gárdonyin, Petelein, Tömörkényen át Móráig, Nyírőig, Tamásiig — meg Veres Péterig, Szabó Pálig, a fiatal Sántáig stb. Az erdélyieket azonban a táji, emberi, történelmi, etnológiai és szellemi környezet annyira determinálta, hogy az ő stílusuk végül is külön világgá formálódott, bár — ezt fontos már itt hangsúlyozni — a humor természetében, a nyelvi játékosságban, a népközeli humánumban minden magyar író közül Móra Ferenc áll a legközelebb hozzájuk. Ő a legerdélyibb magyarországi „népi” író.

Amikor Mikszáth és Krúdy átveszi a stafétát Jókaitól, ők és kortársaik megutódaik egyben a magyar anekdotikus stílus új, életképes, modern válfajait is alakítják ki. Kialakítják részben az örökség egyes elemeinek leválasztásával, részben újak beépítésével. Mikszáth — az első novellák idilli világát és Arany János-i balladaiságát nem tekintve — a kiábrándult irónia és az inkább nevető, mint bíráló szatíra felé vág utat; Krúdy a már-már karkai kavargású álom és a romantika felé hajózik; Gárdonyi egy lírai töltésű idill és patriarkális nosztalgia irányában formálja a maga útját, Möricz gyakran az anekdotikus

stílus vállára rakja forrongó, gyötrelmes modern társadalmi és nemzeti mondanivalóit — amiből nem kevés diszharmonia és funkcionális ellentmondás támad (ami persze az irodalomban nem művészi sikerületlenség) . . . Móra, így jutunk el hozzá, leválasztja az idillt és a hagyományos „népiességet” — noha legtöbb alakja a nép köréből való s maga is a nép körében éli le egész életét —, s kialakítja a szenvedő, megtépázott, a sikerért, a szűkre mért boldogságért ezerszeresen megküzdő és megfizető k ö n n y e s - d e r ű s e m b e r s é g modern diszharmonikus harmóniáját. „Véreiből, parasztjaiból” áll jórészt ez a világ, de hiányzik belőle minden vasárnapias népszínműszerűség, minden — akárha realista szinten álló — idill; hiányzik Móricz hiperbolizmusa, Szabó Dezsi lármás tragikuma és Krúdy impresszionisztikus ködvilága vagy Kosztolányi fegyelmezett értelmi eleganciája, de még az erdélyiek meséje és mitológija is . . . Mi van hát benne? Ősi hit a nép tisztaságában, rousseau-i romlatlanságában, „eppur si muove” jövőjében, van benne természetes „compassio”, azaz: együtt szenvedés vele, sorsának megosztása-átélése, aggodás szellemi értékeinek sorsa miatt, derű, látva-hallva annak átlátszó ravaszkodását, balkezes gyakorlatiasságát és az úri körmönfontossággal kísérletező beszédformát; és tehetetlen bánat a hétköznapi, szürke, homoki tragédiák miatt. És szeretet, szeretet . . .

Hogy ez nem stílus? De még mennyire az! A stílus is hordja ezt az etikát, humánumot, nemzet-, társadalom- és történelemfilozófiát, népközelséget és írói magatartást. Mindennek eredménye az, hogy Móránál az anekdotikus stílus megőrzi mindazt az értékét, mely évezredekken át a legegységesebb elbeszélőstílussá tette, de lehántotta róla, kiolvasztotta belőle mindazt, amit mint túlhaladottat a sajátos magyar társadalmi, politikai és művelődési mozgás-fejlődés épített bele, s helyükbe a legmodernebb stílusokból ojtott át néhány olyan rügyet, ültetett át olyan meghatározó genetikai kódot, melyek által Móra stílusa hagyományos lett anélkül, hogy konzervatív lett volna, s modern anélkül, hogy elszakadt volna szülő-, nevelő- és befogadó anyjától: a néptől. E modernség néhány szembeötlő jegye: a nép nyelvével való könnyed élés a legmagasabb műveltségi szinten is, „szótértés” a társadalmi, anyagi, szellemi élet, kedély- és jellemvilág minden területén és minden fokozatán, a szubjektív rezdületeknek, az együttérzésnek, együttélésnek, együttörülésnek, -szenvedésnek és vágyódásnak legfinomabb árnyalataiban való kifejezése stb.

2. Móra Ferenc stílusa, mint a valódi művészet minden alkotása, mindig aktuális, mindig k o r s z e r ű, hiszen — a tudománnyal ellentétben — a művészetben semmi sem avul el, ami valódi érték. Ennek értelmében azt kellene mondanom, hogy teljes mértékben k ö v e t e n d ő n e k tartom Móra stílusát. Ám a művészet egy másik alapvető törvénye az: senki v a l ó d i n a g y m ű v é s z t n e m l e h e t k ö v e t n i, hiszen a mű is, alkotója is egyszeri, egyedi. Ne „kövesse” hát senki Móra Ferenc stílusát, hanem — ha a nyelvnek valóban igazi, nagy művésze — az ő eredményeit is integrálva lépjen tovább (még ha nem is feljebb) a maga külön, utánozhatatlan, követhetetlen útján.

Ezzel kapcsolatos a korszerűség kérdése. Ám ha az imént az íróművészek jöttek elsősorban számításba, ezúttal a b e f o g a d ó k ö z ö s s é g kérdése vetődik fel társadalmi, történelmi, lélektani, izlés- és divatbeli meghatározott ságával és meghatározó erejével. A művészi érték nem változik, mindig korszerű, — de a befogadók (olvasók, hallgatók, nézők) közösségének befogadó hajlama, képessége és lehetősége, szelektáló igénye annál inkább és egyre sűrűb-

ben. Kétségtelen, hogy napjaink közönségének társadalmi, kollektív érvényű befogadó mechanizmusa más, mint ezelőtt 50–60 esztendővel, Móra Ferenc korában. A lét meghatározza a tudatot, a mai (40–50 éven aluli) olvasó tudatában az a nép (s az a nemzet), mellyel s melynek nyelvével Móra Ferenc oly szépséges emberség színe alatt azonosult, már nem létezik, a vele kapcsolatos világ-, nép-, életábrázolást, az azonosulást kísérő érzelmi viselkedést így az említett olvasóközönség könnyen regényesnek, fiktívnek vagy érzelmesnek, a mesébe fordítottnak, azaz nem valóságosnak, nem igaznak érez h e t i, ez pedig a művet — mint igazságot — hiteltelenítheti (a magam példájából tudom: az én életrsorsomat a fiatalság egyszerűen nem hiszi el, kitalációnak minősíti), s minden ilyen lelki-esztétikai mozdulat a befogadás teljességének, őszinteségének rovására megy. Nem lepődöm meg azon, hogy Móra életművéből egyre inkább a gyermekvilágban — tehát egy mesére, csodára, kalandra, furfangosságra és tiszta jóságra „felkészült” világban — játszódókat szedik elő. (Ifjúsági és gyermekirodalmi kiadványaink is Móra Ferenc nevét vette fel!) Pedig azok a „gyermek- és ifjúsági történetek” egyrészt legalább annyira a felnőtteknek is szólnak, másrészt valójában a Móra-életműnek csak elenyésző hányadát teszik ki . . . Mindez azonban elkerülhetetlen: Móra népe lassan éppúgy már csak irodalmi-művészi hitelű lesz, mint a Szigeti veszedelem Zrínyije, Vörösmarty párducos Árpádja, Petőfi és Jókai szabadsághősei, Mikszáth és Gárdonyi hol idilli, hol balladás népi alakjai, Móricz szegény embere, sőt erre a sorsra jutnak Tamásinak eredetileg is a mesével rokon világból pattant bűbajos figurái stb. . . . Móra esetében mint legfontosabb stílussteremtő tényező: az azonosuló könnyes humor társadalmi bázisa lazult vagy szűnt meg. Az ő társadalmisága, mely a tehetetlen kiszolgáltatottság szülte humánumban gyökeredett, később vagy kieleződött, vagy a szatíra, esetleg a tragikum színeibe öltözött, de nem lett ritka az öntelt nagyralátás, a kiábrándult, elidegenedett anyagiasság „kaparj kurta” cinizmusa sem.

3. Móra és a nyelvi eszmény . . . Nem értem világosan a kérdést, így válaszom is meglehetősen köntörfalazó s bizonyára homályos lesz. Nem tudom legelsősorban, hogy mi az „a nyelvi eszmény”. Én úgy vélem: minden kornak, életkornak, társadalmi és műveltségi rétegnek van egy nyelvi eszménye, ám méltánytalanság lenne bármely nyelvművészt is egy más környezet és befogadó közönség nyelvi eszményével szembesíteni. Petőfi például botránykő volt Vörösmarty korának s közönségének nyelvi eszménye számára, ahogy Ady is az volt az Aranyé számára. Másrészt a beszéd (a nyelv) egyben művészet is, s ez utóbbiban éri el amaz lehetőségei csúcsát. A beszéd s nyelv azonban változik, így változnia kell a nyelv művészetének is. Ebből a szempontból minden író — Móra is — korhoz kötött, a mai fiatalabb nemzedék nem találhatja elég modernnek, az ő nyelvi-(művészeti) eszménye kifejezőjének. Még továbbmenve: mivel a nyelvi (és stílári) nevelésben a történetiség elve — kényszerítő körülmények folytán — szinte teljesen elhalványodik, a mai ifjúság (de általában az új olvasók tábora) még azt sem tudhatja: a maga korában „volt-e jelentősége Móra stílusának a nyelvi eszmény szempontjából”? Vagyis hogy Móra korszerű, modern volt-e (nyelvi, stílári tekintetben) legalább saját korában. És ha az volt, mivel szemben, minek a folytatásaként vagy ellentétjeként jött létre ez a nyelv és stílus? A történeti elv elhanyagolása következtében kétségtelen, hogy Móra nyelvébe, mint „eszménybe”, ma már akaratlanul beleszűrődik, belegyűrűzik valami folklorisztikus (s részben történeti)

mindennapi-fölöttiség, szinte ünnepiesség, amit csak a szépség ünnepnapjain veszünk elő — mint más ünnepen egy Kölcssey-értekezést, egy Kossuth-beszédet, egy Arany-balladát, egy Ady-verset . . .

4. Az a kérdés, hogy „az olvasók melyik rétegének számára tartom Móra műveit a legalkalmasabbnak a nyelvi-stílusbeli élmények szerzése szempontjából?” — megint csak zavarba ejt, sőt némi aggodalommal tölt el. A kérdés ugyanis könnyen azt involválhatja, hogy Móra Ferenc nem az egyetemes magyarság írója, hanem valamiképpen a konzervatív ízlésű tömegeké, legfeljebb — némi elnézéssel a minősítés iránt — Gárdonyi és Veres Péter közé eső népi (azaz „népi”) író, involválhatja mindenképpen, hogy Móra alkalmasabb olvasmány az olvasók egyik, mint egy másik rétege számára. Ez természetesen a valóságban is így van (minden író esetében!), de az „alkalmasabb” olvasók csoportját nem nevezném „réteg”-nek, mert ez a szó egyre inkább társadalmi kategóriát jelent (az „osztály”-nak szemérmesebb kifejezése), márpedig a Móra Ferencel kapcsolatos nyelvi és stílusbeli — tehát egyfajta esztétikai — élmény megteremtése, létrejötte ma már aligha függhet társadalmilag kategorizálható rétegekhez való tartozástól. Ahogy — mondjuk — a zenei élmény megszerzésének lehetősége ma már minden „rendű és rangú” ember számára nyitva áll, ugyanúgy érvényes ez a nyelvi művészet esetében is. Azt persze magától értetődőnek kell tekintenünk, hogy Móra nyelvi és stílusvilága közelebb áll a régi paraszti életformát átélő nemzedékhez, a paraszti környezetből jött s városivá-értelmiségivé vált vagy egyáltalán a valamilyen tekintetben Mórával rokon utódok és kortársak számára, mint a paraszti sorsot csak hírből ismerők számára. Ámde ez igaz Illyés, Nyíró, Tamási, Veres Péter, Szabó Pál, Erdélyi József, Sinka István, de még Simon István vagy Váci Mihály stb. esetére is. Esztétikai (benne nyelvi, stílári) hozamuk valódi értékét, jelentőségét azonban mégsem egyik vagy másik társadalmi réteg ízléséhez való közelebb állásuk, hanem az egyetemes nyelvi és stílári értékek világában elfoglalt helyük jelöli ki. Legalkalmasabban tehát az az olvasó „réteg” fog kapni nyelvi, stílári élményt Móra Ferenc olvasásától, amelyik esztétikailag elég művelt, a befogadói dialógusban elég érzékeny a nyelvi-stílusbeli szépségek felismerésére és átélésére. Ez a réteg össze kell hogy essen azokkal az olvasókkal, akik nyelvi-stílári élményt szereznek Balassitól és Pázmánytól, Csokonaitól és Mikesztől, Vörösmartytól, Petőfitől, Aranytól éppúgy, mint Keménytől, Mikszáthtól, Móricztól, Kosztolányitól, Weöres Sándortól és Német Lászlótól stb. Nem eshetnek össze ezek az olvasók persze azokkal a sznobokkal, akik senkit sem tartanak olvasásra érdemesnek, aki nem zavaros-kuszált, kiagyalt s esetleges szókapcsolatokból „építkező”, mindenképpen meghökkenteni akaró stílusával „modern”, s elutasítják, aki ellenkezőleg egy történeti fejlődés egyik történelmi pontján állva — ma is érthető, befogadható, ma is megmosolyogtatóan vagy megríkatóan ember, művész — és örök.

Aztán számolni kell azzal a nem kis számú csoporttal is, amelyik egyik írónktól sem szerez nyelvi-stílusbeli élményt. (Elítélni persze nem kell őket ezért, foci-meccsre is milliók nem járnak, meg hangversenyre sem, még a „Repülj, pává”-ban sem szerepelt mindenki.) Ilyenek is vannak sokan, sokkal többen, mint az érzékeny lelkűek-fülűek, anélkül persze, hogy ennél fogva valamilyen „réteget” alkotnának.

Martinkó András

2.

Móra Ferenc stílusa kor, hely és helyzet meghatározta egyéni stílus. Egy koré, élethelyzeté és egy tájé. A századforduló Szegedi Naplójáé. Ezért tört ki olyan későn annak keretei közül, Szegedről és a Naplóból a fővárosi lapokba. Lényegében tárcastílus. Ebben a műfajban a leghelyénvalóbb, legtermészetesebb. Azután még anekdotikus elbeszélésben, tárcanovellában is természetesen hat csevegő hangneme, a nagyobb lélegzetű regény objektíválást parancsoló stílusával már kevésbé fér össze. Tulajdonképpen lírikus szubjektív írói alkat letörölhetetlen bélyegét viseli magán. Aki hozzá még jó időn át elkötelezte magát a gyermekirodalomnak, valamint az újságírásnak. S ezeknek a prózának megvan a maguk nehezen levetkezhető típusbélyegük, amely az objektivitást, a komponálás fegyelmét parancsoló prózai műfajokban modorosságként hat.

Nyelvi szempontból szókincsben gazdag, érzékletes szemléletességű, „költői” próza ez, s némi szecesszionista keresettségei ellenére valami hamvas puhaság jellemzi. Legtisztább stílusváltozataiban Kosztolányi színes rajzolataiéhoz hasonló, ha ezeket puritánabb nyelv, szigorúbb szerkezet, élesebb körvonalak avatják klasszikusan „prózává”.

A Szegedi Napló a magyar próza nem kisebb mestereinek iskolája, mint Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Tömörkény István. Az élőnyelviség, a táji psziché, a szegedi tanyai ember szemlélődve szót szóba öltő közlésmódja. Nekik azonban alkatuknál, életpályájuknál fogva sikerült ezt az élőnyelviséget, hangnemet objektív tárgyi stílussá fejleszteniök, objektiválniök. Móra Ferenc az időhiányt okolja, a könyvtárosi, múzeumigazgatói, régészi, szerkesztői tevékenységet, hogy nem volt képes a regény megkívánta tipikus próza irodalmi kiteljesítésére, kiérlelésére. Ha szemügyre vesszük ilyen szempontból három nagyobb szabású regénykísérletét, a Négy apának egy leánya, az Aranykoporsó és az Ének a búzamezőkről közül ez utóbbiban jelentkezhetik csupán homogén előadástílként, a másik kettőben ez a táji, anekdotázó stílus léptenyomon k i ü t k ö z i k, a tematikus alap gondolatot inkább megtörve, semmint szolgálva.

Ha a maga cicomátlanságában akarjuk élvezni ezt a hamvas természetességű gördülékenységet, akkor olyan alkalmi írásait kell kezünkbe vennünk, amelyekben közvetlen természetességgel valóban a m a g a nyelvén beszél: a Napok, holdak, elmúlt csillagok alkalmi írásait, megemlékezéseit, amelyekben hatalmas kultúrája, bölcs életfilozófiája egész előadásmódjában leplezetlenül és töretlenül jut kifejezésre. Mélyen rokonaként a magyar paraszt érzelmi és gondolatvilágának — de egy abból mégis csak kiszakadt, kiemelkedett értelmiségi közléstílusaként.

Baránszky Jób László

3.

Főként tanárként és egykori tanulóként szeretnék szólni Móráról.

1. Móra-mesék, -történetkéek, -jelenetek: gyerekkorom kedves és meleg dolgai. Stílusra persze akkor külön nem figyeltem, de hogy Móráé nem lehetett ellenemre, az biztos, mert például mindmáig megjegyeztem egy második

(nem Móra!) olvasmány részletét — éppen furcsa, mesterkéltné, nem életszerű megfogalmazása miatt.

A későbbiekben, a gimnázium idején — talán el is felejtettem Mórát, alig tanultunk róla, olvasni sem hiszem, hogy kellett volna. (Bár, jut is eszembe, hogy néhányunk közt kézről kézre járt az Aranykoporsó, egészen hát mégsem felejtettem el.) Ilyesféle képünk alakult ki Móra Ferencről: Mikszáth, Móríc mellett írónk volt ő is, de nem volt igazi, sem a kritikai realizmus művészetében, sem a nép hű ábrázolásában meg sem közelítette őket.

Az egyetemen lényegében hasonló képet, és hasonlóan keveset kaptam róla. Itt nyelvhasználatára is kitérhettünk, mert ez maradt meg bennem: tartották őt egykor — furcsa módon — valamiféle szép, tiszta stílus képviselőjének is, pedig hát szokott ő szavaival is, mondatai csavarintásával is erőltetetten népieskedni, népiesnek vélten kedélyeskedni és gyermekdedeskedni. Épp ez riasztott el, annyira, hogy utána se jártam.

Aztán tanár lettem, tanítottam. Általános iskolásokat, később külföldieket. És közben felfedeztem magamnak azt a Mórát, akit szeretni kell. És szeretni nyelvét is: tisztán, egyszerűen, de a lélek és az élet olyan mély és kusza dolgairól, hogy erről — így: kevesek adottsága. Ilyen érzékenyen megélni — s szinte bárkivel megéreztetni tudni: nyelvművészet a Móránál (minden eddig hallottak-tanultak ellenére)! — És ekkor már utánajártam, olvastam, s a mai napig is elő-elővett olvasmányom Móra, leginkább a Georgikon, Nádihegedű, — de a Körtemuzsika is.

2. Édesanyám, aki alsó tagozatos tanítónő, gyakran, éveken át mondta, és másoktól is hallom, hogy Móra: biztos hatású tananyag. Még a „rossz” (nem érdeklődő, érzelmekben szegény, buta, fegyelmezetlen) gyerekekben, osztályokban is meg tud indítani Móra valamit. — Nem valószínű, hogy ez így lehetne, ha nyelvileg távol állna a kisdíákoktól. Igaz, néhány elbeszélése a tankönyvekben „átdolgozott” olvasmány, de igaz az is, hogy a Kincskereső kisködmön kedvenc kötelező (kedvenc — és kötelező!) olvasmányuk.

Nagyobb diákokkal, felső tagozatosokkal, saját magam is tapasztaltam az előbb elmondottakat. Abban az általános iskolában, ahol tanítottam, komoly problémánk volt a fegyelmezés. És e gyerekhadnál is: mentsváram volt Móra. Azalatt, addig — figyeltek, nemigen kezdték el se egymást, se a padot rugdosni stb. Voltak osztályok, ahol igazi órákat is lehetett tartani. Ezekben gyakran — minden írónál? — adtam olyan feladatot, hogy írják le az olvasmányt úgy, ahogy *ma*, *ők* mesélnék el. Micsoda különbség volt például Jókai írása s az ő szövegek között! Mikszáthot meg szinte át se tudták írni. És érdekes: Móránál az ő fogalmazásuk is *mórás* volt. (Ismeretlenebb, furcsább szavai elmaradtak persze, illetve azokat, amelyekről beszéltünk is, — érdekességként nyilván — néha felhasználták.)

Több éve tanítok magyar szakos külföldi egyetemi hallgatókat magyar nyelvre. A haladóbb csoportokat szoktam kérni, jobban lehet így a nyelvi lehetőségekkel, árnyalatokkal dolgozni. Időnként sorra kerül Móra is. Korábbi tapasztalataim miatt is előveszem, de vannak Móra-írások a külföldi hallgatóknak készült Szöveggyűjteményben is. A feladatunk az, hogy a *m a i m a g y a r k ö z - é s i r o d a l m i n y e l v e t t a n í t s u k n e k i k . S e z t l e h e t M ó r a - s z ö v e g e t n e m c s i n á l n i !* — Minden — s főként a nem mai — íróhoz kell persze itt-ott történelmi, néprajzi, földrajzi magyarázat is; meg minden íráshoz, a maiakhoz is, hozzá tartozó elemzési feladat: melyik kifejezés

(stb.) milyen stílusrétegben állja meg a helyét, milyen hangnemben van otthon (mivel helyettesíthetnénk, ha más lenne a hangnem). Természetesen ilyen feladatok elvégzésére is gondolva mondhatom azt, hogy lehet, jól lehet Mórával mai nyelvünket tanítani. — És sok mindent meg lehet figyelgetni, éreztetni nyelvi alkotásaiból, teremtéseiből is; nyelvi teremtő készsége és képessége példa. Ennek felismertetése segít a mai új, félig új, vagy egyszeri nyelvi formák — és általában a nyelvi mozgás — megértésében.

Móra stílusa korszerű-e, követendő-e?

Szellemében, lényegében: feltétlenül. Gazdag, sok árnyalatú mondani-való pontos, világos, érzékletes, egyéni megjelenítése — ez ne lenne ideál? Amennyire ma mégis távol vagyunk tőle, az főként az idő hozta természetes távolság. De az, hogy akar is, és tud is úgy írni, hogy ami az övé, az az olvasóé is lehessen: ez ne lenne a mi törekvésünk is?!

I. Gallasy Magdolna

4.

Móra gyermekkoromban is kedves olvasmányom volt. Az maradt iskolás éveimen keresztül, és még ma is az, amikor már saját lányomnak olvashatom a Kincskereső kisködmön történeteit, s bevallom, nemcsak az ő örömére. Még most is megkapnak Móra „igazságszolgáltató tárgyai”, a hol lágyan simuló, hol fullasztóan szorító kisködmön, az üvegszemével barátságosan, majd csúfondárosan néző égbelátó.

A Mórával kapcsolatos legkedvesebb élményben azonban tanítás közben volt részem. Nyaranta két hetet a külföldön élő magyarok gyermekeinek tanításával töltök a Balatonnál. Itt minden évben megkíséreljük a legnehezebbet, hogy nyaralás közben játszva, s mégis eredményesen tanítsunk nyelvet. Legutóbb különösen nehéz dolgom volt, mert magyarul jól beszélő csoportot kaptam, a használt tankönyvek anyaga könnyű volt ezeknek a gyerekeknek, a rendelkezésre álló népmesék — nyelvük miatt — tanításra nem voltak alkalmasak. Néhány történetet és diafilmet hamar feldolgoztunk, s én törhettem a fejem, hogy mivel kössek le nyolc érdeklődő, értelmes gyereket.

Ekkor jött segítségemre Móra. Akkoriban jelent meg a Titulász bankója című kötet, melynek elején a magyarság eredetmondája olvasható. Ennek különösen megörültem. Hiszen ez alatt a két hét alatt a nyelvtanítás mellett főleg az a célunk, hogy ezeket a gyerekeket valamilyen módon hozzákapcsoljuk a magyarok nagy családjához, s tudatosítsuk bennünk, hogy ők ide tartoznak. Így elérhetjük azt is, hogy egész évben, otthon is foglalkozzanak a magyar nyelvvel, irodalommal, történelemmel.

Ehhez igen jó anyagnak bizonyult a csodaszarvas regéje, Hunor és Magyar története, a magyarok hazakeresése. Ezek olvasása közben egészen kedves délelőtti olvasóköri alakult ki tanítványaimból Móra körül. Szavai könnyen magyarázhatók voltak, mondatai jól érthetők, stílusa tiszta és világos. És milyen jó volt látni a csillogó gyermekszemeket, amint izgalommal lesték az eseményeket! Elmerültek egy számukra ismeretlen, csodálatos világban, amiről otthon bizonyára sohasem hallhattak. Egy egészen új világ elevenedett meg előttük, s minden olyan valóságossá vált, mint az én gyerekkorom Móra-olvasmányaiiban az emberként viselkedő csizma, a ködmön, az égbelátó és a beszélő kövek.

Azt hiszem, ez a különös megszemélyesítőképeség, láttató erő és átélésre ösztönzés a titka annak a hatásnak, amit Móra annak idején nálam, és most tanítványaimnál is ki tudott váltani. Ahogy nagyon jellemzően írja saját magáról a *Kincskereső* kisködmönben: „... mert én akkoriban még a kukorica-csutkáról is azt hittem, hogy valaki, és az ajtókilinccsel is úgy el tudtam beszélgetni, mint a mozsártörővel. Nekem a világon minden élt, és én mindig egészen tisztán megértettem még azt is, hogy mit ketyeg az óra, és mit gondol magában az oroszlán, aki oda van festve az óra számlapjára” (Bp., 1958. Móra, 36).

Szende Virág

Sinka István: Zab Mihály varnyudi szélben

(Gondolatok Sinka István nyelvéről és stílusáról verselemzés közben)

Nemrégben, 1977-ben ünnepeltük Sinka István születésének 80. évfordulóját, s ez évben tíz esztendeje annak, hogy eltemettük a „fekete bojtárt”. A halála óta eltelt tíz évben, főleg a születési évfordulóra, számos emlékező-értékelő írás jelent meg a költőről, hogy csak néhányat említsünk közülük, például: Bakó Endre: Adalékok Sinka István pályakezdéséhez (Alföld 1974. 8. sz. 39–46); Czine Mihály: Sinka válogatott verseiről (Forrás 1977. 9. sz. 26–7); Görömbei András: Sinka István balladái (It. 1972. 2. sz. 288–304); Uő.: Sinka István dalai (Forrás 1977. 9. sz. 20–5); Lator László: Közös fájdalom énekesek (Forrás 1977. 9. sz. 27–8); Pomogáts Béla: Vád és panasz (Sinka István költészete a harmincas években) (Forrás 1977. 9. sz. 14–9); Varga Rózsa: Mágia, népi mítosz és szürrealisztikus formák Sinka István költészetében (ItK. 1969. 4. sz. 422–34); Uő.: Sinka István dalai (It. 1970. 4. sz. 805–16); Az élet rövid volt, csak az út volt hosszú — Sinka István levelei — Közli: Köteles Pál (Alföld 1976. 9. sz. 37–53). E tíz éven belül jelent meg Sinkától a Szigetek könyve, 1972-ben, verseiből egy válogatás 1977-ben, s napvilágot látott a várt Sinka-monográfia (Görömbei András: Sinka István. Bp., 1977.).

Az új verseskötet keresettségé, az értékelések, a viták sokasodása s például az Egyetemi Színpadon tartott Sinka-est jelzi, hogy Sinka István kezdi elfoglalni az őt megillető helyet a magyar irodalomban, úgy, ahogy Veres Péter „jövendölte”: „Abban a nem túlnagy névsorban, amely a magyar irodalomban Janus Pannoniussal kezdődik, Balassi Bálinttal folytatódik s amelyben már keveset számít, hogy ki volt a gróf, a nemesúr, s ki a paraszt, vagy ki a polgár, ki a munkás, ott lesz Sinka István is, s míg magyarok élnek írnak és beszélnek a földön.”¹ Hogy ez bebizonyosodjék, a balladák, a dalok, a novellák körültekintő elemzésére van szükség. Több, e témakörbe tartozó tanulmány látott már napvilágot, de számukat tovább kell növelni, hogy aztán a részecskékből reális kép álljon össze az életműről, az alkotóról. Az ilyen dolgozatok sorába tartozna ez az elemzés, amelyben mindenekelőtt Sinka István nyelvére kívánjuk irányítani a figyelmet, mégpedig a címben megjelölt vers stilisztikai elemzése alapján.

Sinka egyik jellegzetes balladatípusának középpontjában társadalmi, szociális kérdések állnak. (Például: Fügedi halálára, A Göncöl utasa, Dióéren költöztettek . . ., Hazátlan Sallai, Zab Mihály varnyudi szélben stb.) Közös e balladákban, hogy „Úgy mondanak el egy eseményt, vagy akár egész élet-

¹ Veres Péter: Sinka István 70 éves. Kortárs 1967. 12. sz. 1897–906.

történetet, hogy annak tragikum a társadalmi igazságtalanságból ered”² Továbbá az, hogy ezek a költemények az adott közösség és a költő által jól ismert személyekről, történetekről szólnak, pontosan megjelölve a történet helyét, idejét, a hős nevét. E balladákban sohasem az esemény részletezése a fontos, hanem annak atmoszféráját, hangulati tartalmát érzékelteti Sinka, a szokványos történetekből egyedi atmoszférát teremtve. E költői módszer egyik példája lehet a választott vers, amelynek teljes szövege a következő:

Volt jó pajtásom Zab Mihály,
varnyudi szél hangjainál
tűnődik. Vágy nem élteni.
Lábnyomán laboda nő,
s kopik ő, kopnak évei.
Neki is az a végzete,
hogy szélbe száll el az élete.

Száll élete, mint a felhő,
romlik, mint pusztuló erdő.
Ezelőtt tizennyolc évvel
ismertem meg. Akkor vitte
asszonyát csengős szekérrel.
Ezt csak emlékképpen írom —
ha elolvassa, ne sírjon.

Azóta év, hó s napra-nap
telik, csak a bánat marad.
Csillaga már lemenőben.
Sorsa végtelen magyar sors,
s porrá ázik száz esőben.
Porrá ázik, mint a szúnyog,
mely csak félig élve dunnyog . . .

Varnyudi szél hangjainál,
tűnődhet bizony Zab Mihály!
Körötte sár van, csend az élet,
— zörgései elnémultak
lakodalmi szekereinek.
Nyomát az uraság ökre
betaposta már örökre.

A vers Zab Mihályról, a költő volt jó pajtásáról fest portrét. A négy strófából megtudjuk, hogy Zab Mihály valószínűleg pásztorember volt, fiatalon megházasodott, s valamiféle uraság szolgálatában dolgozott. Lassan elkoptatta az élet, a vers írásának idejére már vágyait is elvesztette.

Első olvasásra nyilvánvaló Zab Mihály társadalmi tragédiája: a szegény pásztorember kiszolgáltatottsága az uraságnak. Ez, a XX. századi magyar társadalom halálos betegsége egyetlen konkrét sorban megjelenítve szükség-szerűen önmagában is tragédia. Ám, ha Sinka csupán vagy elsősorban ezt az

² Görömbei András: Sinka István. Bp., 1977. 84.

ellentétet akarta volna ábrázolni, az nem balladát, hanem sokkal inkább valamilyen lázadóbb, harcosabb hangvételű költeményt eredményezett volna. Ezeket az ellentéteket azonban éppen csak megemlíti Sinka. Az igazi balladai konfliktus a hős önmagával való meghasonlásában rejlik.

A költő két időpontban mutatja be Zab Mihályt: az egyik tizennyolc évvel a vers megírása előtt, amikor csengős szekéren vitte haza asszonyát, amikor a költő megismerte őket. És a vers születésével egyidőben. A tizennyolc év előtti állapotra egyetlen mondat utal: „... Akkor vitte | asszonyát csengős szekérrrel.” A *csengős szekér*-ről már most elmondhatjuk, hogy ez a vers egyik kulcskifejezése. Ennek a szekérnek a képe egy fiatal, életerős legényt elevenít meg, aki erővel és vágyakkal teli elindul, hogy otthont teremtsen magának és asszonyának. Zab Mihálynak ezzel az énjével ellentétes a későbbi, tizennyolc év utáni állapota, amikor semmiféle „vágy nem élteti”. S ebben rejlik az igazi, a belső konfliktus. Hősünk önmaga ifjú egyéniségét, teljesebb emberi élet utáni igényét, vágyát, az életért való küzdelmet adta föl. Pedig tizennyolc éve még bízott önmagában, az életben, oly annyira, hogy hetykén csengős szekérrre merte ültetni asszonyát. Ezen a meghasonlott lelken keresztül érzékeljük a társadalmi tragédiát. Ez által, vagyis, hogy a költő a társadalmi tragédiát a szubjektumra való hatásában mutatja be, elmélyül a szociális mondanivaló.

A vers összesen huszonnyolc sorból és a címből áll. E huszonnyolc sor négy, jól elkülönülő szerkezeti egységre bomlik. Az első tizenkét sor az alaphelyzetet vázolja föl, Zab Mihály jelen idejű, azaz a vers írásával egyidejű állapotát mutatja be. Ezután egy kétsoros közbevetés jön: „Ezt csak emlékképpen írom — | ha elolvassa ne sírjon.” A következő tizenkét sor, a harmadik szerkezeti egység kifejti a konfliktust, élesebbé teszi a fokozatosan megtört, már-már apátiába került ember képét. Újra megjelenik a lakodalmi szekér, de itt már elnémultak a zörgései, s velük együtt Zab Mihály vágyai is. Az utolsó két sor ismét új egység, amely egy új tartalmi fordulattal lezárja a verset. Itt Sinka az uraságot teszi felelőssé Zab Mihály tragikus sorsáért, úgy, hogy hőst nem menti ugyan fel, de érezteti, hogy Zab Mihály ilyen viszonyok között képtelen cselekedni. Tragédiájának oka tehát: saját tehetetlensége és elnyomott volta, amelyen meg sem kísérel változtatni.

A költemény kulcssorai szerkezeti szempontból: „Vágy nem élteti.”, „Akkor vitte | asszonyát csengős szekérrrel.”, „— zörgései elnémultak | lakodalmi szekérének.”. A kiemelt mondatok közül leglényegesebb az első. A másik kettő ugyanannak a képnek tartalmilag ellentétes megjelenítése. A második mondat mind az elsővel, mind a harmadikkal ellentétben áll. Így az első és a harmadik mondat lényegében ugyanazt fogalmazza meg, szavakba öntve Zab Mihály vágytalan „betaposott” életét. A záró rész a kezdő képet ismétli meg, csak hogy közben a bennünk felidézett érzelmek sokkal intenzívebbé válnak és motiváltabbakká válnak, mint amilyenek a vers elején voltak. Ezt a szerkesztésmódot önmagába való visszatérésnek nevezhetjük, azzal a megszerítással, hogy az ismétlésben — miközben a jelrendszer jelképrendszerré mélyül — ugyanaz a gondolat magasabb művészi fokon jelentkezik.

Annak ellenére, hogy az egyes szerkezeti részek jól elkülönülnek, a vers mégis egységes. Az egységet egyrészt a tartalmi egymásbaölelődés, a gondolatok szerves kapcsolata biztosítja, másrészt, ettől elválaszthatatlanul, a költemény szövegszövése. A ballada ugyanis olyan nagy szövegegységekre bomlik, amelyek szorosabb összetartozását a szövegrészek grammatikai vagy különö-

sen erős gondolati egysége eredményezi. Az első ilyen, nagy tömbből faragott szövegrész az első hét sor: „Volt jó pajtásom Zab Mihály, | varnyudi szél hangjainál | tűnődik. Vágy nem élteti. | Lábnyomán laboda nő, | s kopik ő, kopnak évei. | Neki is az a végzete, | hogy szélbe száll el az élete.” Egységét a végig azonos alany teremti meg. Ám a szövegfűzés a hetedik sor után sem törik meg, hiszen a következő mondat alánya az eddigi alany birtoka: Zab Mihály *élete*. S ez marad az alany a második strófa első két sorában is: „Száll élete, mint a felhő, | romlik, mint puszta erdő.” Majd újabb váltás következik: az első mondatok alánya, azaz Zab Mihály lesz a tárgy: „Ezelőtt tizenyolc évvel | ismertem meg.” Ezután ismét a hős az alany: „Akkor vitte | asszonyát csengős szekérral.” A szövegfűzés folyamatosságát nem szakítja meg tulajdonképpen az itt jövő közbevetés sem, — „Ezt csak emlékképpen írom — | ha elolvassa, ne sirjon.” —, mert az egész előző mondatra visszautaló *ezt* mutatónévmás továbbra is biztosítja az egységet. Mindehhez ugyanilyen szervesen kapcsolódik az *azóta* időhatározószó, amely átlendíti a verset a versidőbe és megindítja a harmadik strófát: „Azóta év hó s napra-nap | telik, csak a bánat marad.” A következőkben megint jelen van Zab Mihály, mint birtokos, az *ő csillagá*-ról és az *ő sorsá*-ról van szó: „Csillaga már lemenőben. | Sorsa végtelen magyar sors, | s porrá ázik száz esőben. | Porrá ázik, mint a szúnyog, | mely csak félig élve dunnyog . . .” Itt látszólag megszakad a folyamatosság, közbeszól az író: „Varnyudi szél hangjainál, | tűnődhet bizony Zab Mihály!” De ez a közbevetés is szorosan kapcsolódik a korábban elmondottakhoz, pontosabban abból következik: akinek ilyen az élete, van min tűnődnie. S az is benne van, hogy mindez már hiábavaló. Az eddigieknél tárgyilagossabb, hűvösebb a hangnem. A *bizony*-ban van együttérzés is, de benne van Zab Mihály felelőssége is, azért, hogy így alakult a sorsa. A költő nemcsak sajnálja hősét, hanem tehetetlenségéért nagyon finoman ugyan, de hibáztatja is. Az utolsó sorokban újra Zab Mihály, illetve életének jelképe, a lakodalmi szekér a birtokos: „Körötte sár van, csend az élet, | — zörgései elnémultak | lakodalmi szekérének. | Nyomát az uraság ökre | betaposta már örökre.”

A grammatikai folyamatosság tehát egyik jellemző sajátossága e balladának. A gondolatlánc, a szövegszövés mellett ezt figyelhetjük meg a vers művészi eszközein, mindenekelőtt a szóképek láncolatán keresztül is.

Ha a vers képiségének, szépségének a titkát akarjuk megközelíteni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül már a vers címét sem. Különös ez a cím. Sinkának nem elegendő ennyi: Zab Mihály, hanem még egy helyhatározót is hozzákapcsol a névhez. Úgy látszik, már most fontos, hogy nem egyszerűen a varnyudi mezőn jelenik meg a hős, hanem a varnyudi szélben.

A költemény első sora: „Volt jó pajtásom Zab Mihály”. Ez a *volt jó pajtás* jelzős szerkezet kissé szokatlan Sinkánál. A *volt*-ból arra következtethetünk, hogy Zab Mihály már nem jó pajtása a költőnek, hogy elszakadtak egymástól. A *pajtás* viszont éppen ellenkezőleg, azt érezteti, hogy jó barátok, bizalmas ismerősök, sorstársak voltak. S éppen ez a leheletfinom ellenpontozás adja meg a soron belül az egyensúlyt, a harmóniát.

A második és harmadik sorban megismétlődik a címbeli *varnyudi szél* jelzős szerkezet, ám itt már *hangjai* vannak a szélnek, s ez a főnévi metafora az ember által is érzékelhetővé teszi a szelet. Ezután már nem csodálkozunk azon, hogy a hős beszélget a széllal, pontosabban *tűnődik* mellette. Ez a kissé választékos ige, értelmező szótárunk tanúsága alapján egyrészt azt fejezi ki, hogy valaki elmerülten, hosszan gondolkozik, ábrándozik, töpreng valamin,

másrészt, hogy habozik vagy elgondolkodva tanakodik magában. A versbe jobban illik az első jelentés, bár a szóban és a verskörnyezetben a második is benne van. Az is szokatlan és emiatt hatásos, hogy itt még nem tudjuk meg, min töpreng, miért tűnődik Zab Mihály. Az első mondat különösségét feloldja, kíváncsiságunkat kielégíti a következő, mindössze három szóból álló mondat, a „Vágy nem élteti”. A már említett ellenpontozás ezúttal a mondatok között jelentkezik. Ez a rövidke mondat éppen egyszerűsége, tömörsége miatt hatásos. Az előzőekből azt várnánk, hogy elbeszéli a költő, min tűnődik Zab Mihály, ehelyett azonban ez az egyszerű megállapítás jön. A várakozás és a bekövetkezés ellentéte adta feszültség nagyon finom belső izzást ad a költeménynek. Ez a leheletnyi ellentét és a három szó egy mélységes emberi tragédia formája. A tartalom pedig Zab Mihály, egy ember, aki eddig alany volt a versben, s itt passzív tárgygyá változott, akit most már semmi sem éltet, aki vágyak nélkül éli életét. S mindez igazság és valóság.

A feszültséget, a visszafogottságot „mesélés” követi. Ez a mesélés azonban sajátos, sinkai. Nincs mese, nincs történet, csak egy-két szó, rövid utalás, amelyből viszont éveket, hosszú történéssorokat lehet felgöngyöltetni. „Lábanyomán laboda nő” — ez a negyedik sor. A cselekvő, az egész ember helyett csak lábának nyoma jelenik meg, nem is egyszerűen a lába, tehát az egész helyett valamely része, hanem a lábának cselekedeteivel, a lépésekkel kapcsolatos következmény. A *lábanyomán* ismert, köznyelvi birtokosjelzős összetétel. Ám itt a versben költői trópus is, érzékletes metonímia, azon belül szinekdoché. „Lábanyomán laboda nő” — hangzik az első versszak negyedik sora. A finom alliteráció, a mély hangok monotonája, lefelé menő, ereszkedő dallama megkapó. S ahogy elgondolkodunk e kép s e hangsor jelentésén, először az jut eszünkbe, hogy a laboda nem különösen értékes növény. A képről felidéződik bennünk az aranyat lépő, gyöngyöt nevető leány meséje, akinek, ha leveszi cipőjét, lábanyomán arany terem, s ezáltal másokat boldoggá tud tenni. Így még beszédesebb a kép, még jobban kiérzik belőle az értelmetlen, az eredménytelen élet jelképe. A hiábavaló, labodát termő élet következménye szükségszerűen az ember elkopása: „kopik ő, kopnak évei.” Maga Zab Mihály egyre erőtlenebbé válik, mint ahogy ezt a *kopik* poliszemikus ige kifejezi. S ahogy gyengül, öregszik Zab Mihály, úgy csökkennek, fogynak, azaz kopnak évei. Ez, a tartalmi szempontból gondolatritmus, nyelvtani szempontból pedig párhuzamos szerkesztésmód szintén nagyon egyszerű, de hatásos stilisztikai eszköz. Ősi szerkesztésmód ez. Sinka is minden bizonynyal ösztönösen él vele, soraiban ugyanúgy helyén van, mint például a népdalokban.

Amíg az első versszak első öt sorában Zab Mihály élete egyre inkább „lefelé megy”, — ezt az irányt a szavak egymásutánja érzékelteti: szél → földön levő ember → az ember lába → a lábanyoma → laboda → elkopás —, addig az utolsó két sorban és a második versszak első két sorában „fölemelkedik”, élete beleolvad a természetbe, a világegyetembe. Ezen árnyalatnyi ellentét hatására a kép kitágul. A hasonlatok anyagát természeti jelenségek: *szél, felhő, erdő* adják. „Neki is az a végzete, / hogy szélbe száll el az élete.” — ezzel a két sorral fejeződik be az első strófa. Az *is* kötőszónak erős módosító, nyomatékosító szerep jut. Arra mutat, hogy Zab Mihály nincs egyedül, az a társadalmi réteg, amelybe ő tartozik, általában erre a sorsra ítéltetett. Jellemzőes, visszatérő megfogalmazása az elmúlásnak Sinkánál: az ember halála után a természet része lesz, beleolvad a földbe, az égbe, a szélbe.

A szélbe száll sziszegő alliterációja, a megérezkített lágy ringás, a szél — száll szójáték, amelyben érződik az *é—á* miatt a finom különbség a két szó között, de ugyanakkor a szél és a száll jelentéstani összetartozása is, megújított képet eredményez. Megújított, mert hiszen mindkét szó mindennapi, elemi szókincsünkbe tartozik, csakúgy az *élet* és a *végzet* is, ám ilyen összefüggésben új köntöst öltenek magukra e szavak, s új képet idéznek fel tudatunkban. Követni tudjuk a megszemélyesítés létrejöttét: száll a madár → múlik az idő → száll az élet, a keletkezett kép mégsem ilyen egyszerű. A megszemélyesítés hasonlatokban folytatódik: „Száll élete, mint a felhő | romlik, mint pusztuló erdő.” Itt ismét gondolatpárhuzammal van dolgunk: szélbe száll az élete — száll élete. A mozgás megismétlődik, ugyanazokkal a szavakkal, de az inverzió és a hasonlat még érzékletesebbé teszi a képet. Ez a kép is egyszerű, mint ahogy magától értetődő és természetes a parasztember számára a halál.

Zab Mihály élete azonban nemcsak hogy az eseményeket váltva eltelik, hanem romlik, mint „pusztuló erdő”. S ez az az erdő, amely már túlvan ifjúság felnőttkorán, amely már kiöregedett, elmúlásra ítéltetett. A fenti két hasonlat azért is hatásos, mert egyetlen emberi lény életét életfontosságú, elemi természeti jelenségekkel állítja párhuzamba, így is kiemelve az ember kicsinységét és nagyságát a világegyetemben. Az *ember* és a *felhő*, az *ember* és az *erdő*, az *ember* és a *szél* vissza-visszatérő szembeállítás ez a versben, de visszatérő összefüggés is.

A második versszak, leszámítva a már említett két sort, a hasonlatot, a költő közbevetése. E tárgyilagos szavak nemcsak a vers szerkezetét törik meg, hanem a költemény együttérző, szomorú alaphangulatát is. Különösen kirí a „csengős szekér”, főleg ennek jelzői része. Ez a vidám, játszi könnyedségű csilingelés a múltra, az elvesztett lehetőségekre emlékezteti Zab Mihályt.

A második versszak két utolsó sora: „Ezt csak emlékképpen írom — | ha elolvassa, ne sirjon.” — a költő egy újabb közbevetése, amelyben részvét, azonosulás és kívülről állás is van. Az *emlékképpen* alakjára nézve ragos módhatározó, valójában okhatározó. Szerepe az, hogy felidézze Zab Mihály emlékeit, s ezáltal enyhítse az emlékek miatt elkeseredett hős fájdalmát.

A harmadik szakasz visszatér a vers írásának idejébe, a jelenbe. Az előzményekkel, a múlttal az *azóta* időhatározószó köti össze. Az idő múlását egy szép, kicsinyítő irányú fokozás érzékelteti: | Azóta év, hó s napra-nap telik csak a bánat marad.” S erről eszünkbe jut Petrarca felejthetetlen fokozása: „Áldott a nap, a hó, az év s az évnék | ama szaka, órája, perce, . . .” Az idő múlása mozgás, lassú változás, szemben a Sinka-sor második felében megjelentetett *bánat* állandóságával. Ezt az ellentétet a két állítmány még jobban kifejti, a *telik* és a *marad* szembenállásával. A *telik* itt azt jelenti, hogy az idő múlik, egy későbbi időpont felé tart, halad, mozog, változik. A *marad* szintén poliszemikus ige, jelentése itt: továbbra is ott van, helyzetében, tulajdonságaiban nem történik változás, állandó.

A költemény következő sora: „Csillaga már lemenőben” ismét Zab Mihályra vonatkozik. Ebbe a sorba egy szólást épített be Sinka. Mint ahogy szólásaink, közmondásaink megőrizték, a csillag és az élet, a csillag és a halál szorosan összekapcsolódott. (*Csillaga van, szerencsés csillagzat alatt született, lehullott a csillaga* stb.). A versbeli kép szerint is minden embernek van egy csillaga, amely, ha lehull, véget ér az ember élete. A *lemenoében* folyamatos melléknévi igenév lassú változást érzékeltet, s azt, hogy a cselekvés nem fejeződött be egészen, de már hamarosan a végéhez ér. A versszak középső sora

már nem a csillagra, hanem Zab Mihályra vonatkozik, de a gondolatot egyben általános érvényűvé teszi a *magyar* és a *végtelen* jelző, s ez utóbbi azt is kifejezi, hogy a hős sorsa térben és időben is szakadatlan, vég nélküli állapot. Ahogy a költő fogalmazza: „Sorsa végtelen magyar sors”. Hatásos ebben a sorban a *sors* főnév megismétlése is. A *sorsa* először alany és az *élet* szinonimájaként van jelen, majd — ugyanazon a mondaton belül — állítmány.

A megfoghatatlan idő, a földről elérhetetlen csillag, a bánat és a sors elvont fogalmak, mind a végtelenség, a mindenség irányába viszik a verset, Zab Mihályt, a költőt és az olvasót. A tér-idő határok kitérnek, a szavak, a jelek jelképekké emelkednek, a bánattal teli emberi lélek — a nyomorúság ellenére — szárnyal. S ezután megint egy ellentétes kép következik: a végtelenbe való szárnyalás után a hétköznapi tárgyi világ aprólékos rajza: por, esőcseppek, szúnyog. Zab Mihály élete „Porra ázik, mint a szúnyog, | mely csak félig élve dunnyog . . .” Hogy Sinka István a természet jelenségeit mennyire hűen építette be költészetébe, arról ez a kép is meggyőz bennünket. Annyi a természetből távol élő ember számára is magától értetődő, hogy a nagy őszi esőzések az állatokat, a szúnyogot is eláztatják. Ám az már kevésbé, hogy is lesz por ezekből az elázott szúnyogokból. Valóság ez? „Nincs senki, aki úgy ismerné és annyi varázssal tudna énekelni méhekről, darazsakról, lepkékről, madarokról, favirágról, kankalinról, mint ő.”³ — írja Sinkáról kortársa és kritikusa, Gombos Gyula. S ezt bizonyítja e versbeli kép is. Igen. Az az ember, aki annyira együtt élt a természettel, mint a „fekete bojtár”, az idegek, az ösztönök, a puszták „sasszemű fia”, nem téved a természet megfigyelésében. Az olvasónak többnyire csak hosszabb nyomozás után sikerül kiderítenie, a következőt: Igaz ugyan, hogy a szúnyogot az őszi eső leveri, már-már elpusztítja, de az erőteljesebbje sok esetben kihúzza tavaszig, mégpedig a növények szárán lógva, félig élve dunnyogva. Tavasszal aztán, a napsütés és az újabb esőzések hatására az alig dunnyogó szúnyog szabályosan szétporlik, „porra ázik”. Amíg az előző képben Zab Mihály sorsát a csillag-kép örökítette meg, itt most az ember élete az agyonázott, sárbavert szúnyog vergődéséhez hasonló.

A negyedik versszak elején újra megjelenik a „varnyudi szél”: „Varnyudi szél hangjainál, / tűnődhet bizony Zab Mihály!” A szél itt is olyan, mint a vers kezdetén volt, viszont a költő hangja más. A *tűnődik* ige egyes szám harmadik személyben már volt a költemény elején, most megismétlődik, ám itt a *-het* képző miatt a szó jelentése kissé más: Zab Mihálynak szabad továbbra is tűnődnie, sőt a *bizony* módosító szócska azt sejteti, hogy van is min tűnődnie. A *bizony*-ban ugyanakkor az is benne van, hogy a költő nem vállal részt ebből a tűnődésből, hanem érezteti kívülállását is, ő szereti és sajnálja Zab Mihályt, de magatartásával azért nem ért egyet.

Az utolsó versszak harmadik sora — a költői közbevetés után — visszaviszi az olvasót a versidőbe: „Körötte sár van, csend az élet,” — ez Zab Mihály világa. A sár mindig nagy nyomorúságot jelentett Sinka értékrendjében, gyerek- és ifjúkorában sokat szenvedett az eső, a sár, a hideg miatt. Első bojtárkodásának egyik maradvány „élményé”-ről így ír önéletírásában: „Bizony sokat dideregtem akkortájt. Úgy el-elfáztam az örökös esőben, éjjel-nappal, hogy még az enniváló se kellett. Köhögtem szakadatlan és gyűlöltem gőzölgő vizes gúnyáimat. A lábom egész nap sárpapucsot hordott, lábujjaim kiáztak,

³ Gombos Gyula: Álom az országról. Bp., é. n. 29.

meggémberedtek. Olyanná váltam, mint veszett, csóré varnyú, akit elejtett az idő s nem törődik semmivel, csak a mezsgye gazza mellé bújhasson.”⁴ A versbeli *sár*-hoz az ilyen emlékek is hozzátartoznak. Ezekkel együtt válik itt a sár jelképpé, az elhagyatottság, a szegénység, a nyomor jelképévé. A „sár-élet” mozdulatlan, néma, nyugodt, eseménytelen, ahogy a versben is áll, „csend az élet”. Egyszerű metafora ez a kifejezés. Mégis újnak hat, mert a mindennapi életben nem szoktuk az életet és a csendet ilyen formában összekapcsolni. Annál is inkább hatásos ez a kép, mert utána, vele ellentétben, mozgás, zörgés, idéződik fel a versben, illetve egy már megszűnt, elnémult mozgás: „— zörgései elnémultak | lakodalmi szekérnek.” Mennyivel kellemetlenebb a *zörgés*, mint a korábbi csengős szekér hangja. A zörgés általában és itt is szaggatott érdes hang, s a szó hangalakja sem cseng kellemesen, a kemény *z* és *r* hangok miatt. De ez a zörej is megszűnik, a lakodalmi szekérnek már a zörgései is, egy szép igei metaforával mondva, *elnémultak*.

A szekér eltávolodott, térben és időben egyaránt: „Nyomát az uraság ökre / betajosta már örökre.” Valóban, az uraság szekere számtalanszor végighaladt a lakodalmi szekér által megtett úton, a szó szoros értelmében *betajosta* a csengős szekér nyomát. De az uraság ökrével való sok munka ez emlékeket, a lélekben élő nyomokat is betajosta, s velük együtt lassan letajosta Zab Mihályt is. S már nem a szekér tette ezt, hanem gazdája, a név nélküli, mindegy-hogy hívják, mindegyikegyforma uraság.

E ballada drámai epikumát tehát ez adja: A költő meglátja magányosan tűnődő barátját, és átgondolja annak sorsát, megismerkedésüktől a vers írásának idejéig. Kettős története van a balladának, egyik a költő, másik a hős lelkében játszódik. A cselekményes elemek fölött végig ott áll a versben „a tűnődő Zab Mihály, mintha a fájdalomtól gyökeret vert volna a lába.” Őt már nem rázza meg ez a dráma, hiszen benne valószínűleg már többször is lezajlott, nem úgy, mint az olvasóban.

A képezserkesztés, a szavak és a mondatok fűzése is ezt a belső drámaiságot, feszültséget igazolja. A költemény egyik legjellemzőbb sajátossága, az ellentétezés — mint láttuk — a vers minden rétegében nyomon követhető: a sorokon belül, a szavak egymás mellé állításában, a mondatok szerkesztésében, a képekben. A képek háttere, anyaga legtöbbször a mindennapi élet és a természet. A természet úgy fonódik össze a vers nyelvezetével, mint ahogy a parasztember élete a földdel. A természeti képek, bár önmagukban is megállják a helyüket, sohasem öncélúak, sohasem szorítják háttérbe az emberi szenvedések ábrázolását, megörökítését.

A költő személyes jelenléte a versben, többszöri közbevetése, a költemény szabad, dalszerű hullámozása, a természeti képek beágyazódása sajátos személyes íraiságot eredményez. E líraiság is fontos jellemzője Sinka társadalmi-szociális mondanivalót előtérbe állító balladáinak — de más költeményeinek is, csak úgy mint például a népköltészetre is oly jellemző szemléletesség, gazdag képzettársítás, frissesség, a fogalmazás epigrammatikus tömörsége, az ősi költészet elemi ereje.

E vonásokban rejlik elsősorban Sinka István költészetének nyelvi ereje. Ez a költői nyelv része annak a huszadik századi, nyugodtan mondhatjuk, nyelvi forradalomnak, amelyet a népi, a népből jött írók, költők hoztak iro-

⁴ Sinka István: A fekete bojtár vallomásai. 1—2. Bp., 1942—1944. 46.

dalmunkba 1919 és 1944 között, továbbvive Ady és Móricz programját. Ők voltak azok, akik tömegesen és tisztán emelték be az irodalomba a legszebb, legképeesebb tájnyelvi kifejezéseket, szó- és gondolatfűzéseket, azzal, hogy Magyarország különböző vidékeiről érkezve, Udvarhelyszéktől Tolnáig megörökítették szülőföldjük népének életét és nyelvét. Ahányan voltak, annyiféle ízzel, árnyalattal gazdagították a magyar szépirodalmi nyelvet s ezen keresztül a köznyelvet. Szabó Pál például a tiszta bihari tájnyelvet képviselte, Veres Péter a Hajdúságét, Erdei Ferenc Makó környékének, Illyés Gyula Tolna megyének, Darvas József a Viharsaroknak, Szabó Zoltán a Matyóföldnek a nyelvét őrizte meg számunkra.

Sinka István pedig a Nagyszalonta környéki táj, a Körösök, a Berettyó mesékben, balladákban gazdag világát örökítette meg, megőrizve az ott élő nép nyelvét, továbbfejlesztve a népköltészet képi világát. A legtisztább, a legromlatlanabb népnyelvet, az Arany balladák nyelvét szólaltatta meg újból az irodalomban, egyben megújítva a balladai műfajt, s ezt ötvözve a köznyelvel, élő, színes, szemléletes magyar nyelvet teremtett. Méltán érezzük sokszor, hogy úgy hat Sinka költészete, nyelve, mintha a népdalok előde lenne. Hiszen „ő nem a népköltészetet emeli be a magas irodalomba, mint Erdélyi vagy többé-kevésbé Petőfi, hanem a humuszt, a tájnak s a rajta való élésnek azt az ősi televényét, amiből az ősköltészet kivirágzott.”⁵ Ezt mutatja a választott vers is, amelyben a szófűzésen, képszerkesztésen kívül a ritmus, a zene is efféle ősalapotot tükröz; ahogy Czine Mihály összegezte: „Sinka . . . úgy szólalt meg ösztönösen, mintha virágéneket mondott volna. Ahogy a virágok nyílnak, ahogy a madarak énekelnek, a maguk természete szerint. Már Juhász Géza észrevette, milyen mély dallamok szakadtak így fel belőle, olykor a legősibb dallamok, az Ómagyar Mária siralom, a középkori fohászok és Bornemissza ráolvasásainak a kései testvéreinek tüntek. Németh László maga is megállapította: «Ady óta nem volt költőnk, akiben ilyen mély, távoli dallamok jártak vissza . . .» Vádolva a szegénységet, gyötrő világot és felmutatva a jövőre érdemes szegényembereket, a szegénységet, a szépségen keresztül.”⁶

Heltainé Nagy Erzsébet

⁵ Gombos Gyula: i. m. 29.

⁶ Czine Mihály: Sinka válogatott verseiről. Forrás 1977. 9. sz. 27.

A nyelvjárási szókincs változásáról

1. A nyelv legváltozékonyabb részlege a szókincs. A nyelvet érő hatások benne jelentkeznek leggyorsabban s legnyilvánvalóbban. Minden élő nyelv szókincese állandóan s egyidejűleg pusztul és gazdagodik. Főlölegessé vált tárgyak, eszközök, fogalmak visszaszorulásával együtt jár az őket jelölő szavak eltűnése, amiként az új dolgok, fogalmak jelentkezése is új szavak, kifejezések, jelentések létrejöttét föltételezi.

A nyelvjárási szókincs változásának a vizsgálata napjainkban különösen időszerű, és többrendbeli tanulsággal is jár. A hagyományos paraszti gazdálkodás és életforma eltűnése, a falu arculatának gyökeres megváltozása ugyanis eddig nem tapasztalt méretű és ütemű változásokat idéz elő a nyelvjárások szókincsében, másfelől a kommunikációs eszközök, elsősorban a televízió nagy hatása egyre gyorsuló ütemben közelíti a nyelvjárásokat a köznyelvhez. Ez a két, egymást támogató és a nyelvjárási szókincs köznyelvsülésének az irányába ható tényező olyan helyzetet teremtett, amely a nyelvjárási szókincs változásának — bizonyos értelemben — ideális vizsgálatát is lehetővé teszi (vö. Bárczi: I. OK. 6: 86). Azok a változások ugyanis, amelyek korábban több nemzedéken keresztül, ötven, száz vagy még több évig is tartottak, napjainkban egy-két évtizedre korlátozódnak. Így alkalmunk van arra, hogy ezeket a változásokat szinte születésük pillanatától kezdve végigkísérjük, közvetlen bepillantást nyerve a nyelv életébe.

2. A nyelvjárási szókincs — a köznyelv felől nézve — két részre osztható. Egyik, éspedig nagyobbik része megegyezik a köznyelvvvel. Másik, kisebbik része ismeretlen a köznyelvben. Ez utóbbi részleget alkotják a tájszavak. A tájszavakat hagyományosan három típusba szokás sorolni: *a*) valódi tájszavak (ezeknek nincs köznyelvi megfelelője, például *észér* 'mohó, önző, erőszakos (ember)', *b*) jelentésbeli és *c*) alaki tájszavak (jelentésükben, illetőleg alakjukban különböznek köznyelvi megfelelőjüktől, például az *agyar* nyelvjárási melléknévi 'irigy' jelentése és a *tyúk* nyelvjárási *tik* változata). Az alaki tájszavak kilógnak a sorból, mivel köztük és köznyelvi megfelelőik között csak igen ritkán van olyan nagy különbség, amely megértésüket lehetetlenné teszi. (A valódi és a jelentésbeli tájszavak köznyelvi alapon nem érthetők.) Tájszótárakba is éppen ezért csak azokat az alaki tájszavakat érdemes fölvenni, amelyeknek a fölismerése akadályokba ütközhet (a tájszavak osztályozására l. legújabban Balogh Lajos: *NytudÉrt.* 83. sz. 70—4; Péntek János: *NyÍrk.* 1972: 231—40; Imre Samu: *MNy.* 1975: 221—3). Ami az említett részlegek egymáshoz való viszonyát illeti: a nyelvjárások szókincsének a köznyelvvvel megegyező része mind relatív, mind abszolút értelemben egyre nő, tájszói részlege pedig csökken.

Fordítsuk figyelmünket a továbbiakban a nyelvjárási szókincs tájszórészlegére, e részleg változására. A nyelvjárási szókincs változásának — a vonatkozó szakirodalom s a nyelvjárásgyűjtők tapasztalatának az egybehangzó tanúvallomása szerint — három fő módja van: *A*) valódi tájszavak, illetőleg a jelentésbeli tájszavak nyelvjárási jelentései-

nek visszaszorulása és kihalása; B) köznyelvi szinonimák behatolása a tájszavak mellé, a tájszavak háttérbe szorulásának a tendenciájával; C) az alaki tájszavaknak a köznyelvi formákhoz való közeledése, kiegyenlítődése, fogyása. A három típus egyidejűleg él egymás mellett, különbség van azonban közöttük — a nyelvjárási szókincs tájszórészlege szempontjából vett — fontosságuk, valamint gyakoriságuk tekintetében. Legkevésbé azok a változások érintik a nyelvjárások tájszórészlegét, amelyek nem járnak valódi tájszavak visszaszorulásával. Ami pedig gyakoriságukat illeti: első helyen az alaki tájszavak kiegyenlítődése említendő, majd a valódi tájszavak visszaszorulása, végül — az előbbieknél lényegesen kisebb hatókörrel — a köznyelvi szinonimák jelentkezése. Lássuk közelebbről mindhárom típust!

3. A) Valódi tájszavak kihaltáról, visszaszorulásáról mindenki könnyen meggyőződhet, ha korábbi tájszóközlések anyagát kikérdezi abban a nyelvjárásban, amelyben az anyagot gyűjtötték. Több nehézséggel azonban szembe kell nézni. Idézzük Imre Samut: „A szókincs területén a változás megragadása még nehezebb, hisz az egyes szavaknak meglehetősen önálló életük van” (Nyr. 1962: 324), illetőleg „A szókincs területén . . . szintén volt bizonyos változás, haltak ki tájszavak. Ennek vizsgálatára azonban nem nagyon nyílik lehetőség, ugyanis hiányzik a megfelelő összehasonlítási alap . . . A nyelvjárásokban a szókincs területén bekövetkezett változásokat szintén eléggé nehéz konkrétan megragadni, annak ellenére, hogy a változás minden bizonnyal itt is igen jelentős” (ÁltNyelvTan. 8: 91, 100). Természetesen minél régebbi gyűjtésű tájszavakra van módunk kérdezni, annál kevesebbet ismernek mai adatközlőink. 1913-ban Zsirai Miklós a rábaközi Mihályiból tett közzé tájszógyűjteményt (MNY. 1913: 425–9, 464–6). 1972-ben kérdeztem ki ezt az — akkor 60 éves — anyagot s azt állapíthattam meg, hogy egyharmada kihalt, egyharmadára csak az idősebbek emlékeznek, s csupán egyharmada általánosan ismert és használatos ma is (részletesebben l. MNY. 1972: 479–82; vö. még Soproni Szemle 1974: 186–9). Érdemes volna efféle vizsgálatot a magyar nyelvterület több, sőt többi részén is végezni — ha megfelelő anyag rendelkezésünkre áll. Erre a célra — ha szerény kilátásokkal is — a Nyelvészeti Füzetek című sorozatban megjelent, azonos minta szerint készített nyelvjárási monográfiák tematikailag — mennyiségileg hasonló tájszóközlései alkalmasak is volnának. Sajnos, nincs elég belőlük, ezért segítségükkel nem vizsgálható valamennyi nyelvjárástípus. A Benkő Loránd és Lőrincze Lajos szerkesztette Magyar nyelvjárási bibliográfia (Bp., 1951). segítségével mindenki könnyen és gyorsan tájékozódhat, mely nyelvjárásokból közöltek 1817-től 1949-ig tájszavakat, azaz: hol lehet a szóban forgó vizsgálatot elvégezni. Nemcsak azért lenne ez a vizsgálat érdekes és hasznos, mert a nyelvjárási szókincs tájszórészlegének a változásáról kapnánk másuttan nem kapható konkrét, megbízható adatokat, hanem azért is, mert bizonyos nyelvészociológiai eredményekre juthatnánk. A nyelvjárásokat beszélő közösségek minden egységük ellenére sem homogén alakulatok, s a nyelvjárásokon belüli foglalkozás- és műveltségbeli, nemzedécki, nem és vallás szerinti különbségek megmutatkozhatnak a tájszavak ismeretében vagy nem ismeretében, illetőleg használatuk különbségeiben, eltérő gyakoriságában.

Vizsgálatunk arra adhatna pontos választ, hogy a nyelvjárási beszélők mely csoportja őrzi legjobban a tájszavakat s kik azok, akik élen járnak a köznyelviesülésben. Más szavakkal: milyen szociológiai tényezők szabják, határozzák meg a nyelvjárási beszélők nyelvi magatartását e tekintetben (vizsgálati szempontokra l. H. Wolfensberger kitűnő munkáját: Mundartwandel im 20. Jahrhundert. Frauenfeld, 1967. Beiträge zur schweizerdeutschen Mundartforschung. Band XIV. 217; l. még Imre Samu: ÁltNyelvTan. 8: 103). Ha sok újdonságot nem is, hasznos, szolid eredményeket a különböző nyelvjárásokban végzett felmérések összehasonlításától is várhatnánk. Megállapíthatnánk, hogy a magyar nyelvterület mely nyelvjárási mutatkoznak a vizsgálat idején szókészleti szempontból

archaikusnak, hagyományörzőnek, s melyekre jellemző inkább a változás. Úgy gondolom, ezen a területen — megfelelő tanári előkészítéssel, irányítással és közreműködéssel — a gimnáziumok magyar nyelvi szakkörei is végezhetnének eredményes munkát, a főiskolák és az egyetemek magyar szakos hallgatóiról nem is beszélve. Föltétlenül követésre méltó Zongor Ferencnek és tanítványainak, az alsósági (Vas megye) általános iskola (!) honismereti szakkörének a példája, akik Kresznerics „Sághon halott” s szótárában (Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal. I—II. Budán, 1831—32.) közzétett alsósági tájszavairól megállapították, melyek élnek ma is közülük, milyen jelentésben s melyek haltak ki (Nyr. 1967: 53—9). Érdemes volna természetesen régebbi tájszótáraink (SzamSz., OrmSz., CsángSz.) tájszóanyagát is megvizsgálni a szóban forgó módon.

A tájszavak visszaszorulását, eltűnését régebbi tájszóközlések nélkül, csupán a mai nyelvi szókincs vizsgálatával is igazolhatjuk. Feladatunk ebben az esetben az, hogy megállapítsuk a tájszavak használati kötöttségét: kik, milyen foglalkozású, korú, műveltségű, vallású, nemű beszélők s mikor, milyen körülmények között használják a köznyelvben ismeretlen szavakat. Ebből kiderül, mely tájszavak általános használatúak s melyek szorultak perifériára s miért. Ilyen jellegű vizsgálatra l. például Imre Samu: *ÁltNyelvTan.* 8: 100; Kovács Ferenc: *ÁltNyelvTan.* 8: 145—7; Szabó József: *MNy.* 1976: 111—2. 1976-ban befejeztem a kis „Mihályi tájszótár” (NytudÉrt. 103. sz.) szerkesztését. A szótárban leírt valódi tájszavak mintegy 10%-a kihaltnak tekinthető, mintegy 20%-a visszaszorulóban van, s ez azt jelenti, hogy az idősebb generáció elmúltával, tehát nem is sokára, a tájszavak harmada feledésbe merül (vö. még *MNy.* 1972: 479—82).

Meg kellene vizsgálnunk azt is, születnek-e manapság új tájszavak. (Tőszavakra gondolok. Nyelvjárási származékok ma is keletkeznek.) Minden bizonnyal igen, ha erősen korlátozott számban is, hiszen az új fogalmakat — az őket jelölő szavakkal együtt — szinte kizárólag a köznyelv közvetíti a nyelvjárások felé. Megfelelő felmérések hiányában azt sem tudjuk, milyen fogalmi körökben s milyen típusú új tájszavak születnek. Imre Samu véleménye szerint a faluban végbement gazdasági—társadalmi változásokat tükröző fogalomkörben „tájszó jellegű önálló alakulatokkal nem nagyon számolhatunk” (Nyr. 1962: 325, l. még uő.: *ALingu.* 1977: 37). Szabó József úgy vélekedik, hogy a „nép nyelvi leleménye, szóalkotó kedve, amely a köznyelvből bekerülő elnevezések mellé a nyelvjárásban szavakat teremtett... az utóbbi évtizedben sem kopott meg” (*MNy.* 1976: 113). Példaként — Nagykönyiből — az 50-es évek elején használatos vezetékes rádió tréfás—gúnyos *kefetartó*, a hangosbemondó *bádogembőr*, az inszeminátor *nyakkendő s bika* és a mesterséges megtermékenyítéssel született borjú *műborgyú* elnevezését említi (i. h.). A cserebogár pajorjának a Somogy megyei Bálványoson *bókamiskakukac* neve is van (Imre Samu in: *MNyAEIm.* 229). A rábaközi Mihályiból a vezetékes rádió tréfás-gúnyos *plétykaláda* elnevezését idézhetem, valamint a *kulló*-t, amelynek jelentése: 'kétkerekű, gumikerekeken gördülő, kézzel húzott (vagy tolt) kordé'. Ez utóbbi a 70-es évek elején az uborkatermesztés föllendülésével és az uborkának a leadóhelyre való szállításával terjedt el. A felsorolt nyelvjárási szavak — a *kulló* kivételével, amelynek nem ismerem az etimológiáját (talán a *kullógo* tréfás megrövidítése?) — összetételek azonban, nem tőszavak. Gondolhatunk arra, hogy esetleg belső szóteremtéssel, tehát hangutánzás-hangfestés útján is keletkeznek új szavak nyelvjárásainkban.

B) A tájszavak visszaszorulásának jól ismert módja az, amikor a köznyelvi szinonima a tájszó mellé befurakodva fokozatosan háttérbe szorítja azt. A köznyelvi szinonima megjelenése gyakran jelentéskülönüléshez vezet: a tájszó a hagyományos, régi változatot, tárgyat, munkamódot jelöli, a köznyelvi szó az újat, a korszerűt, a terjedőt. Ez meg is határozza jövőjüket, amely a nem nagyszámú kivételt nem tekintve a tájszó eltűnésével jár. Példák: *früstök: reggelő, firhang: függöny, hél: padlás, szelénce: orgona, rocska: fejő, plé: tepső* (Imre Samu: *MNy.* 1971: 142, *ÁltNyelvTan.* 8: 101—2), *fuszéklő:*

zokni, kapca: harisnya, stupli: dugó, langalló: lángos, smakkul: izlik, kalázi: üvegpohár, dékány: harangozó (Szabó József: Nagykónyi nyelvjárás: NytudÉrt. 83. sz. 567—8), átrész: cím, ápitus: útvágy, ámbitus: veranda, ázlog: kirakat, csipül: masinál, csimbók: cserebogár, észtergya: eresz, jakopogató: harkály, frislíng: südő, himpér: málna, réce: kacska (saját gyűjtésem, Mihályi), illetőleg tányérvirág, tányérróza, tányérbél, tányérbélvirág, tányérka, szotyola, uszu, puszu: napraforgó; kosz, rü, ri: aranka; mákhaj, mákhéj, mák-kütyü: mákgubó (Imre Samu: Nyr. 1962: 324).

C) A nyelvjárási hangtani jelenségek bomlásával párhuzamosan szorulnak vissza az alaki tájszavak. Az alaki tájszavak visszaszorulása és a nyelvjárási hangtani jelenségek bomlása egyazon jelenség két, egymást, föltételező megnyilvánulási formája. A hangtani jelenségek (például az *i*-zés, *ö*-zés, *l*-ezés) hordozói ugyanis a morfémák (szavak, szóelemek). A nyelvjárási alakok, jelenségek visszaszorulása általában a megfelelő köznyelvi alakok, jelenségek javára, illetőleg azok irányába történik. A visszaszoruló nyelvjárási alak nem mindig adja át helyét közvetlenül köznyelvi megfelelőjének. A kiegyenlítődés gyakran a köznyelvhez közeledő átmeneti alakok közbeiktatásával, átmeneti fokozatok segítségével vagy úgy történik, hogy a kis hatókörű nyelvjárási jelenség, a kevés tagot számláló nyelvjárási eltérés besorolódik a nagy hatókörű, általános nyelvjárási eltéréstípusba (a kérdés beható vizsgálatát l. Imre Samu: ÁltNyelvTan. 8: 85—104 és Szabó József: MNy. 1976: 112). Például a *hókköm* a *hóvelkujjam*-on keresztül válik *hüvelk*-, majd *hüvejkujjam*-má (további példákat l. az idézett tanulmányokban). Ezeket a változásokat azonban hangtani vizsgálatok, jelenségtanulmányok, illetőleg nyelvjárási monográfiák keretében célszerű és szokás leírni, nem a szókészlettanban.

Kiss Jenő

A tájszókészlet változása Sopronhorpácson és Sopronkövesden

1. A nyelvjárási szókincs változása, a tájszóanyag pusztulása ma már közhelynek számító tény. Bizonyítására saját anyanyelvjárásából ki-ki könnyen tudna példákat említeni. Szülőfalumban, Sopronkövesden is — gyermekkori nyelvi emlékeimmel ellentétben — napjainkban már szinte csak a *cserép*, a *székri* és a *vödör* járja a *sindöl*, a *föntálló* vagy a *csobán* helyett. A hasonló példa nyelvjárásainkban számtalan. Igen tanulságosak ezért azok a megfigyelések és vizsgálatok, amelyek a tájnyelvi szókészlet mai változására vonatkoznak. Effélékről számol be többek között Kovács István (MNyj. 2: 151—2) és Szabó József (MNy. 72: 111—3). Kovács példával mindenekelőtt Somoskőújfalu szókészletének nemzedékenkénti különbségeire hívja fel a figyelmet, Szabó pedig elsősorban a köznyelvi hatás eredményeit szemlélteti Nagykónyiból származó adataival.

A tájszavak pusztulásának megtétele azonban nem mindig annyira egyszerű, mint gondolnánk. A kérdés föltétlenül több és módszeresebb vizsgálatot érdemelne. De ennek mikéntjét mindmáig nem munkálta ki megfelelően a dialektológia. Egy lehetőséget azonban jelez Kiss Jenőnek az a tanulmánya, amelyben Zsirai Miklós mihályi tájszógyűjtésének vizsgálja meg 60 évvel későbbi nyelvjárási állapotából visszatekintve (MNy. 68: 479—82). Az én dolgozatom is Kiss Jenő ötlete és biztatása nyomán született. Alapjául Csapodi István tájszóközleményei és egyéb nyelvjárási tárgyú cikkei szolgáltak.

2. Csapodi István (1856—1912), a sokoldalú egyéniség, korának tudós személye aki számottevő nyelvészeti tevékenységet is kifejtett. Folyóiratunk korai évfolyamaiban több kisebb-nagyobb írásában foglalkozik szülőfalujának, a Sopron megyei Horpácsnak

és környékének nyelvjárásával (vö. F. G.: Nyr. 81: 255). Cikkei közül jó néhányban hivatkozik a nyugat-dunántúli népnyelv szókincsének érdekességeire, ötben pedig csak tájszavakat olvashatunk tőle. Háromban — Lövei P. vagy Lövei Páyer István álnéven — kizárólag horpácsi tájszavakat közöl (Nyr. 4: 181–2, 5: 269, 425), további kettőben viszont általában Sopron megyei köz- és szakszókat (Nyr. 25: 526, 27: 39).

3. Jelen közleményemnek az a célja, hogy bemutassa 80–100 évvel ezelőtt lejegyzett északnyugat-dunántúli tájszavak pillanatnyi ismeretét, egy-egy helyi nyelvjárás szó-készletében játszott mai szerepét. Ezért Csapodi tájszóanyagából kérdőfüzetet készítettem. Ebbe teljes egészében fölvettem az előbb említett öt szóközlést, sőt néhány Horpács környékéhez köthető tájszót Csapodi egyéb írásaiból is kicéduláztam. Így összesen 180 lexikális egységem gyűlt egybe. A kérdőívet Sopronhorpácson és Sopronkövesden kérdeztem ki. Azért két helyen, mert kíváncsi voltam, kitapintható-e eltérés egymáshoz ilyen közeli két község tájszókincsében. Az adatközlőket mindkét kutatóponton három nemzedékből válogattam: 50 év felettieket, 25 és 50 év közöttieket, 25 év alattiakat. Több mint 30 adatközlővel dolgoztam. Ügyeltem rá, hogy adatközlőim között nők és férfiak minél arányosabban szerepeljenek. A szociológiai szempontok érvényesítését ezúttal nélkülözhetetlennek véltem. Abból a feltevésből indultam ki, hogy a nemzedékek és a nemek közti nyelvi, nyelvjárásai különbségek valószínűleg a szókincs terén a legkézzelfoghatóbbak. A gyűjtéshez tehát eleve úgy láttam hozzá, hogy a mai tájszóismeretben és -használatban megragadhatók esetleg bizonyos területi és szociológiai sajátosságokat is. A gyűjtést a szokásos módszerek célszerű váltogatásával végeztem. Összegyűlt csaknem 3000 adatom. A kikérdezett személyek némelyike informátorom volt a község tájszavaira vonatkozó egyéb kérdésekben is.

4. Az alábbiakban főbb tapasztalataimat foglalom össze. A kérdőívben szereplő tájnyelvi lexikális egységeket csoportosítom, tipizálom. Az egyes alfejezeteket betűjellel különítem el. Ezek élén felsorolom a Csapodi-féle gyűjteményből az adott típusba tartozó lexémákat. A nyelvjárás adatokat itt Csapodi írásmódja szerint közlöm, a továbbiakban azonban egyszerűsíttem a helyesírást. Ez annyit jelent, hogy nem fogom jelölni a diftongusokat és a köznyelvvel megegyező részleges hasonulásokat. A lexikális egységeknek minden nélkülözhetetlen esetben megadom a jelentését is. A Csapoditól származó magyarázatokat jelentésjel nélkül, a magam fogalmazta értelmezéseket jelentésjelben adom meg. Az adatok felsorolását értékelés követi. Ebben szólok a két falu, a három nemzedék és a két nem tájszóismerete közötti jelentésbeli és hangalaki eltérésekről, illetve a tájszavak használatában megfigyelhető különbségekről. Ha szükségét érzem, egyéb megjegyzéseket is teszek. Esetenként attól sem riadok vissza, hogy közöljem néhány lexéma után — gondolatjelben — a gyűjtés során feltűnt valamely jellegzetes előfordulását.

Mindig külön gonddal veszem számba, melyek a két helyi nyelvjárásnak a már kihalt tájszavai, melyek vannak kihalóban, perifériára szorulóban, illetve melyek azok, amelyek még ma is szociális érvényűek. Azokat a tájszavakat tekintem kihaltaknak, amelyekre ma már egyetlen adatközlőm sem emlékszik még a legidősebbek közül sem. Azokat minősítem visszaszorulóknak, pusztulóknak, amelyeket az egyes nemzedékeknek a többsége, legalább az 51%-a vizsgálataim szerint nem ismer, és a kisebbség is legfőljebb csak egyre ritkábban használ. S végül azokat nevezem szociális érvényűnek, amelyeket a legfiatalabbak többsége is elfogadható jelentésmagyarázattal ismer, és kisebb-nagyobb gyakorisággal ma még szinte mindenki használ a két faluban.

Csapodi tájszógyűjteményében valódi, jelentésbeli és alaki tájszók, illetve szókapcsolatok, szószerkezetek, szólások, szóláshasonlatok és közmondások egyaránt előfordulnak. A tájszavak három típusa közötti különbségtéves azonban nem volt mindig könnyű,

s bizonyára nem is maradt megcáfolhatatlan. A nehézségekből csak hármat említék. Van olyan tájszó, amely a köznyelvi megfelelőjétől hangalak és jelentés tekintetében is eltér (vö. Balogh L.: NytudÉrt. 83. sz. 73). Ilyen esetben a tipizáláskor a jelentés szempontját részesítettem előnyben (pl. a *dómán-t*, *helés-t* és a *keszkenyő-t* nem az alaki tájszavak közé soroltam). Akadt olyan tájszavam, amelynek valamely jelentése a köz- és irodalmi nyelvben is él, de a vizsgált két helyi nyelvjárásban használata általánosabb, megszokottabb, nemegyszer más jelentésben is közismert (vö. Imre S.: FTsz. 11). Ilyenkor nem volt mit tennem (pl. a *riszál-t*, *sikál-t* és a *tör-t* a jelentésbeli tájszavak közé soroltam). De a legnagyobb gondot azok a szavak okozták, amelyek ma már annyira köznyelviék, hogy értelmező szótáraink tájnyelvi eredetükre vagy népnyelvi jellegükre még csak nem is utalnak: *bececs*, *bibis*, (*kusza*) helyesen: *kukta* (vö. MTsz. 1: 1243), *poczi*, *priés*, *sömör*, *szabad* (igeként toldalékolva), *topánka*. Ezeket csak a teljesség kedvéért soroltam fel. A továbbiakban nem foglalkozom velük.

A) Valódi tájszavak. — Ide 74 szót soroltam: *ágy-ciha* 'párna, dunyha alsó huzata', *akona* a hordó dugója, *áltollani* röstelleni, *arammáluó* sármány, *bálizs* faluról falura járó olasz kereskedő, *bicsak* bicska, kés, *boncs* Vinca minor (= télizöld meténg), *buda* hosszú, úrias posztókabát, *csatakos*, *déák* posztószűr, *dómán* díszesebb parasztkabát, *dunyha-ciha*, *eves*, *evesség*, *ezënten* nemsokára, *favágittuó*, *fosztos babuta* banka, *gánicza* 'sterc', *güdből* hizlalt ökör, *gurgatuó*, *gyövuótin* *Convolvulus arvensis* (= apró szulák), *hëgyëtt*, *hëgyibe*, *hengërbuócoz* bukfencez, *hi* gazdasági épületek tetőalja, *isterc*, *kalap-csizma* botos, *kalinkuó*, *kambaktër* 'kalauz', *káskét* napellenzős sapka, *kélázli* üvegphár, *kisafa* hámfá, *koráz* 'siet (az óra)', *kortalan* fiatal, *közfa* istállóban az állatokat elválasztó lengő rúd, *krispin* bő felöltő, *lájbi*, *lampos* a méhek viasz alkotmánya, melyben nincs méz, *langaluó*, *langolat* a kertek aljára vivő egyik út, *lebakfincosztam* 'lebukfenceztem', *lombúta* hinta, *mácsik* szögletesre vagdalt tészta, *majkuó* testhez álló női kabát, *mántli* díszítetlen paraszti kabát, *ókula*, *ókularé*, *ördög uódalá* *Carlina acaulis* (= szártalan bábakalács), *östörög*, *papsajt*, *penicilos* tollvágó kés, kétélű kés, *pias* fél csákány, *pirhanyul* 'érni, pirosodni kezd', *pityér* pacsirta, *pizsëlle* csibe, *rigli* tolózár, *ruha riézmin* sok ruhát szaggató, *sifli* a mézeskalács parasztosabb neve, *sisák* káka, sásféle, *száj szilë* ajak, *szakul*, *szalados* csfráztatott búzából készült édeskés étel, *szitykës-szutykos*, *szotylër* szíjgyártó, *szotyog* érett, puha gyümölcs leeséskor v. évéskor a nedvességtől ilyen hangot ad, *szüócsiny* szemölcs, *szülessig* takarmány, *tökös veriéb* tollatlan verébfű, *vacsoravesztüó*, *vakarc* összevakart tésztából süített utolsó kis kenyér, *vánkos-ciha*, *várbentálluós* labdajáték, *vérdung*, *zsiéter* fejfedény. — Megjegyzés: 1. A *déák* lexéma lokalizálása kétséges, hiszen 'szűr' jelentésben ezt az MTsz. (1: 388) Horgaspatakról adatozza. 2. A *pizsëlle* jelentését Szabó Géza szóbeli közlése erősítette meg bennem. 3. Az alábbi lexémák helyes nyelvjárási alakja a fentiekétől eltér: *arammálló*, *átoll*, *gyövuótin*, *hëgyibë*, *lebakfincoz*, *szócsin*, *zsëtër*.

A két falu valódi tájszavai jelentésükben lényegében nem különböznek egymástól. Két dolgot mégis megemlítek. Az egyik, hogy a kövesdiek szerint — Csapodi Horpácsról való adatától eltérően — az *akona* 'hordón a dugó helye' jelentésű. A másik, hogy a *hi* és a *pallás* között olyasféle jelentéskülönbséget, mint amit Csapodi magyarázata sejtet a *hi* szó kapcsán, egyik faluban sem erősítettek most meg.

Hangalaki különbség annál több van: Horpácson *ezënten* ~ *ezënte*, *kambaktër*, *ruharézmin*, *sifli* ~ *siflin*, *szotylër* ~ *szotylër* : Kövesden *ezënten*, *kambaktër* ~ *kamboktër*, *ruharézmin* ~ *ruharézmi*, *siflin*, *szotylër*. Vannak szavak, amelyeknek mindkét helyen két-két alakváltozata járja felváltva: *gánicza* ~ *gánco*, *isterc* ~ *sterc*, *kisafa* ~ *tisafa*, *rigli* ~ *ringli*, *szócsin* ~ *szócsiny*.

A vizsgált lexémák közül a *langolat* (a Ságvári utca régi neve), a *pias* és a *pirhanyul* csak Horpácson használatos. A *pias* helyett Kövesden a *rejthám* 'irtókapa', a *pirhanyul*

helyett pedig a *pirnyagosul* ismeretes. A *buda*, *kortalan*, *lëbakfincoz* csak Horpácson ismerős, az *akona* ma már csak Kövesden. A *sisák* Horpácson, a *gánco* és az *ördögódala* Kövesden látszott közismertebbeknek.

A nemzedékenkénti összehasonlítás több különbséget tár fel. A legidősebb, I. nemzedék néhány szót új jelentésben is használ: *bicsak* 'életlen, rossz kés', *fosztosbabuta* 'sovány, erőtlen gyerek', *göböl* 'elhízott, kövér ember', *hengërbócoz* 'henteregve, csúszva-mászva játszik', *szotyog* 'vizes v. bő cipőben mozog a láb', *tökösveréb* 'korához képest alacsony természetű', *vakarcs* 'utolsó gyerek a családban'. Előfordul, hogy a jelentés egyszerűsödik: *dómán* 'béléses, melegebb kabát', *mánli* 'viselő kabát'. A *kambaktër* új, 'csalafinta, hamis öregember' jelentése szinte teljesen kiszorította a régit. — Az I. nemzedék beszédében a *gánica* ~ *gánco*, *isterc* ~ *sterc*, *rigli* ~ *ringli* alakváltozatokként élnek egymás mellett.

A középső, II. nemzedék nyelvhasználata is teremtett jelentésváltozást: *baktër* 'vasúti v. éjjeliór', *billemácsik* 'nudli', *mácsik* 'metélt'. A *kambaktër* előbb említett jelentését viszont a többség nem ismeri. — A II. nemzedék a kétalakú lexémákat általában csak egyik alakjukban használja: *gánco*, *sterc*, *szócsin*, *tisafa*. A köznyelvi esemény azonban alkalmanként eredményez már hangalakváltozatokat: pl. *átoll* ~ *átall*, *szülessig* ~ *szüleség* stb. A *dunyhaciha*, *vánkosciha* helyett a *ciha* járja.

A legfiatalabb, III. nemzedék nyelvhasználata egy újabb jelentésváltozást tükröz: *vakarcs* 'kicsi, csöppség'. Az ismert lexémák korábbi jelentésváltozásai élnek. — A használt szavak egyike-másika köznyelvi hatás eredményeként gyakran mutat hangalaki ingadozást: pl. *evessig* ~ *evesség*, *gánco* ~ *gánca*, *hëgyibë* ~ *hëgyibe* stb.

Az eredeti jelentést véve alapul a kihalt valódi tájszavak: *ágyciha*, *arammálló*, *bálizs*, *dëák*, *kalapsizma*, *këlázli*, *penicilos*, *pizsëlle*, *szitykës-szutykos*, *vãrbentállós*, *vërdung* (mindkét faluban); *akona* (Horpácson); *buda*, *kortalan*, *lëbakfincoz* (Kövesden).

Visszaszorulóban vannak: az I. nemzedék körében: *boncs*, *kambaktër*, *krispin*, *szalados* (mindkét faluban); *buda*, *kortalan*, *lëbakfincoz* — *lëbakfincosztam a lajtërgyãru* — (Horpácson is); *akona* (Kövesden is); a II. nemzedék körében: *ezënten* — *ezënten ù lëssz a karãcsn is* —, *fosztosbabuta*, *közfa*, *lampos*, *ördögódala*, *pityër* — *szëgin embër fëdgygyit csak a pityrëk trágyãzzãk* —, *vacsoravesztõ* (mindkét faluban); *pirhanyul* (Horpácson); a III. nemzedék körében: *átoll*, *bicsak*, *dómán*, *dunyhaciha*, *gánco*, *göböl*, *kãskët*, *korãz*, *kisafa*, *lõmbãta*, *mãjkõ*, *mãntli*, *siflin*, *szakul*, *szatylër*, *szülessig*, *tökösveréb*, *vakarcs*, *vãnkosciha* (mindkét faluban); *langolat*, *piãs*, *sisák* (Horpácson).

Szociális érvényű maradt: *csatakos*, *eves* — *mëgevesüt a kollãncso* —, *evessig*, *javãgittõ*, *gurgatõ*, *gyõvõtìn*, *hëgyët* — a *szë'n hëgyët a silinga* —, *hëgyibë*, *hengërbócoz* — *de menynyit hengërbõcosztunk ott a gyõpõn* —, *hi* — *hi szãjo* 'padlásfeljáró' —, *kalinkõ*, *lãjbi*, *langulõ*, *mácsik*, *ókula*, *ókulãrë*, *õstörög*, *papsajt*, *rigli* ~ *ringli*, *ruharëzmin* ~ *ruharëzmi*, *sterc* ~ *isterc*, *szãjszilë*, *szotyog*, *szócsin*, *zsëtër*.

A nemek közötti különbségek kevésbé tűnnek fel, mint az előzőek. Az I. nemzedékből a férfiak szerint a *mácsik* egyszerűen 'szögletesre vagdalt tészta', két női informátorom szerint viszont eredetileg 'kézzel csipkedett tészta' jelentésű. Az *akonã*-t kizárólag férfi ismerte, a *szalados*-t a nők tudták jobban. A II. nemzedék körében a *gánco* tájszóról két férfi adatközlõm nem tudta, hogy az ugyanazt jelenti, mint a *sterc*. A III. nemzedékből a *tökösveréb* és a *szülessig* szót csak fiú ismerte, a *szakul*-t csak leány.

Ez a 74 lexéma természetesen csupán töredéke a vizsgált helyi nyelvjárások valódi tájszavainak. Ugyanakkor csak egy részük nyugat-dunántúli jellegzetesebben, szép számmal van köztük a nyelvterület nagyobb hányadán, sõt az alacsonyabb szintű köznyelvben is előforduló szó. Részint jövevények, részint belső keletkezésűek. A vizsgálatban szereplõ lexémáknak mintegy 33–34%-a jelenleg is közismert és több-kevesebb rendszerességgel használatos még a két helyi nyelvjárásban. A többi valódi tájszó háttérbe

szorulását, pusztulását vagy a szóval jelölt fogalom eltűnése, vagy valamely köznyelvi lexéma elterjedése idézte elő.

B) Jelentésbeli tájszavak. — Ide 29 szót soroltam: *ajak* áll, *azon* ugyanaz, *bálván kíp* szobor, ellentétben a szentképpel, *bálvány* 'ua.', *bilincs* ütés, esés következtében támadt seb, sérülés, *bozogány* 'a gyékény virágzata', *cémeszter* sekrestyés, *értellen* 'vmiben nehéz felfogású', *far-túl* bujtásra hagyott szőlővessző, *guba* tölgyfa gubacs, *gyujtó* gyufa, *helés* szép, tetszetős, kedves, *pereputty* cókák, *püőre* aki egy ingben van, *satu* 'sajtó, prés', *szunyik* 'bújócskában huny', *báb* a mézeskalács urasabb neve, *cipellő* női cipő, *elszab* elszakít, eltép, *főszegni* feltörni, felszántani, *kendő* törülköző, *keszkenyű* 'fejkendő', *mégnyillani* tavaszodni, *melles* hátul összeköthető, ujjatlan ruha, *régöl* 'mondogat, híresztel vmit', *riszál* 'nyiszál', *sikál* 'simára ken', *tüör* löszőr csatra kötve, mellyel madarat lehet fogni, *tussa* vastag része. — Megjegyzés: 1. A *bilincs*, *regöl*, *riszál*, *sikál* és a *tör* szónak közismert mindkét helyen köznyelvi jelentése is. 2. A *regöl* csak nyílt e-vel, a *satu* csak a-val él mindkét faluban.

A két település jelentésbeli tájszavaiban a jelentéskülönbség csak annyi, hogy Horpácson a *bálvánkíp* és a *bálvány* konkrétan azokat a fából készült, kb. ember nagyságú faragványokat, szoboralakokat jelentette, amelyek valamikor a kastélyparkból kivezető utak mentén álltak. — Hangalaki tekintetben három szembenállást figyeltem meg: Horpácson *bálvány* ~ *bálván*, *bozogány* ~ *buzogány* ~ *buzogán*, *szunyik* ~ *szuny*: Kövesden *bálván*, *buzogány* ~ *buzogán*, *szuny*. — A használat gyakoriságában a *bálván* és a *bálvánkíp* lexéma Horpácson — érthetően — sokkal előbbre járhatott, mint Kövesden.

Az I. nemzedék néhány szót a megadottól eltérő jelentésben ismer. A fenti jelentéssel ma a *pőre* 'meztelen' jelentése él csak együtt. A *guba* 'gubó', a *tus* 'tő, csutka' új jelentéstartalma mellett az eredetibb szinte teljesen eltűnt. — Az *l* a *főlszeg* igéből egyre ritkábban esik ki.

A II. nemzedék a *tus*-nak az új jelentését sem ismeri már, a *gubá*-t viszont csak az újabb jelentésében használja. A további jelentésváltozás kettő: *cipellő* 'kecses női bálci cipő', *pereputty* 'vkinek családi, rokoni köre és mindenféle személyes holmija'. — A II. nemzedék a *regül* változatot ismeri-ismergeti, nem a *regöl*-t.

A III. nemzedék a *főlszeg* igét csak 'feltör' jelentésben használja. A *cipellő*-t elsősorban 'gyerekcipő', a *kendő*-t pedig 'fejkendő' jelentésben ismeri. — A *buzogány* ~ *buzogán*, *helés* ~ *hejés*, *főlszeg* ~ *főlszeg*-féle hangalaki kettősségek a legfiatalabb korosztály beszédében mindennapiak.

A kihalt jelentésbeli tájszavak: *báb*, *satu*. — Visszaszorulóban vannak: az I. nemzedék körében: *guba*, *tör*; a II. nemzedék körében: *azon* — *azoj j^uót* —, *bálván*, *bálvánkíp*, *mégnyillik* — *maj mégnyillik ám a j^uó id^uő* —, *melles*, *tus* — *millem magas tussát hattatok* —; a III. nemzedék körében: *bilincs*, *gyujtó*, *kendő*, *regül*, *riszál*. — A többi szó vizsgálataim szerint — eredeti vagy csupán kissé módosult jelentésében — ma még szociális érvényű: *ajak*, *buzogány*, *cémeszter*, *értellen*, *partű*, *helés*, *pereputty*, *pőre*, *cipellő*, *elszab*, *főlszeg*, *keszkenyű*, *sikál*, *szuny*.

A nemek közötti különbségre mindössze két példát találtam. A *tör* szót a férfi, a *tus*-t női adatközlőim közül ismerték többben a legidősebb nemzedékből.

Ez a 29 lexéma ismét csak elenyésző hányada a két nyelvjárás jelentésbeli tájszavainak. Ezek között azonban kevesebb a nyelvterület nagyobb részén ismert, több a szűkebb területre korlátozódó. Akad olyan is néhány, amelynek az adott jelentésben nincs szótári feljegyzése sem. A vizsgált lexémáknak ennek ellenére csaknem az 50%-át ismeri és használja még a két falu nyelvközössége. A többi jelentésbeli tájszót [pusztítják már a köznyelvi formák.

C) Alaki tájszavak. — Ide 59 szót soroltam: *asztuó, asztom* azt tartom, *aziéris, borza* bodza, *bugyborik, csuszkorál, dölögtívűő (nap), ehēs, ek kuóruós* 'egykorú', *elgurgút, éség* is, *estiéli, firisz, firisz (viz), füöcsinyál* teherbe ejt, *föcske, gérádics, jánto* gyanta, *jász gyász, gyün, hammas (szédér)* hamvas, *hannám* hadd lám, *harka* harkály, *hátrálék* 'hátrálék', *hértelen, hetvin, hun, husajuó* húshagyó, *iftyur* ifjú úr, *ippe, kátoz, köll* (ragozva főnévi igenév mellett), *kesztē* kesztyű, *köv'écés, lómbál, májo, mángol, mángu* mángorló, *mēgehül, miérēm* miért nem, *mútátufogva* mióta, *nēm tom* nem tudom, *nepestig* napestig, egész nap, *nyiévem* nyelvem, *őjjē* dehogyisnem, *ög* üveg, *pajczi* kis csikó, *palac* palack, *pirítus* piritott kenyér, *pörsenis, sármáluó* sármány, *sohun, süög* süveg, *söpör, szenyel, térbetünyí, terē* teher, *toruóbányi, ugyis* különben is. — Megjegyzés: 1. A *pörsenis* ma egyszerűen a köznyelvi szó *i-zó* változatának látszik. Ám a két helyi nyelvjáráásban általánosan ismert egy tájnyelvi változat: a *pörsedik*. 2. Az *éség* jelentésére l. Imre S. i. m. 57. 3. A *harka* helyett a *fakopogató* a jellegzetes nyelvjárási szó. 4. A *pirítus* és a *hátrálék* mai szemmel gyanús adat, helyesen valószínűleg *piritus* és *hátrólík* lehetett. 5. Az alábbi lexémák mai nyelvjárási alakja: *firisz, grádics, iftyúr, köll, mángul, sármálló*.

A két falu alaki tájszavaiban jelentéskülönbség nincs, hangalaki annál több: Horpácson *dölögtövő ~ dölögtévő ~ dologetvő, föcsinyál ~ fölcsinál, gérádics ~ grádics, jánto ~ gyánto, hetjin ~ hetvin, mánguló, pajci, pirítós*: Kövesden: *dölögté ~ dologetvő, föcsinál ~ fölcsinál, garádics ~ grádics, gyánto, hetvin, mángu, paci, pirítus ~ pirítós*. A *hannám, hallám* és a *hanni* mindkét helyen váltakozva járja. A *kövécés* mellett ma a *kú* a gyakoribb. Olyan lexéma nem akadt, amelyiket csak az egyik faluban használnának.

Az alaki tájszavak körében kevésbé lehet jelentésváltozásról beszélni. Az I. nemzedék mindenesetre két szót a megadottnál tágabb jelentésben ismer: *iftyúr* 'nem fizikai munkát végző fiatalember', *paci* (gyerm.) 'ló'. — Az I. nemzedék beszédében efféle alakváltozatok figyelhetők meg: *firis ~ friss, gyánto ~ gyanta, mútátufogva ~ múta, ög ~ öveg, toróbál ~ tróbál ~ próbál*.

A II. nemzedék nyelvében az *asztom* egyszerűen 'alighanem' jelentésű, a *kátoz* pedig 'hangosan beszél' jelentésben is közismert. — Ez a korosztály az alakváltozatoknak igen nagy számát ismeri, s az alábbi esetekben többnyire már nem a nyelvjárásiabb hangalakhoz ragaszkodik: *asztó, borza, estiéli, hammas, hértelen, hetvin, kesztē, tróbál* stb.

A III. nemzedék az ismert alaki tájszavakban az eddigiekhez képest nem érez jelentésbeli különbséget. — A köznyelviessedés útján ez a generáció haladt a legelőbbre. A III. nemzedék nyelvében a *bugyborik ~ bugyborék, ehēs ~ éhes, firisz ~ fűrész, föcske ~ fęcske, köll ~ köll, májo ~ máj, pörsedik ~ pörsedék, térbetül ~ térdel-féle* kettősségek már gyakoriak.

A kihalt alaki tájszavak eredeti vagy alig megváltozott hangalakjukban: *éség, jász, harka, mérēm, nepestig, palac*. — Visszaszorulóban vannak: az I. nemzedék körében: *ékkórós, gérádics, jánto; dölögtövő ~ dölögtévő* (Horpácson) *~ dölögté* (Kövesden); a II. nemzedék körében: *firis, iftyúr, ög, sármálló, sohun, toróbál; mánguló* (Horpácson) *~ mángu* (Kövesden); a III. nemzedék körében: *borza, fölcsinál, hammas, hértelen, hetvin, kesztē, kövécés, lómbál, mángul, mútátufogva, nyévem, sög — hálósög, sögeilen —, terē; pirítós* (Horpácson) *~ pirítós* (Kövesden). — Szociális érvényű a többi alaki tájszó: *ajjē, asztó, asztom, azéris, bugyborik, csuszkorál, ehēs, elgurul, estiéli, firisz, föcske, gyün, hannám, hátrólík, hun, husajó, ippe, kátoz, köll (köllök, köllössz; köllöttem, köllötté stb.), májo, mēgehül, nēmtom, pörsedik, söpör, szenyel, térbetül, ugyis; pajczi* (Horpácson) *~ paci* (Kövesden).

A nemek szerinti különbségre két megjegyzést teszek. Az egyik, hogy a legarchaikusabbnak látszó adatokra nők emlékeztek mindkét faluban. A másik, hogy a legfiata-

labb adatközlőim közül a fiúk nagyobb arányban őrzik a nyelvjárásiasabb alakokat, mint a leányok.

E közé az 59 lexéma közé sokféle alaki tájszó került. Olyanok is, amelyek csupán egyetlen fonémában különböznek köznyelvi megfelelőjüktől; olyanok is, amelyekben a nyugati nyelvjárások ritkább hangtani törvényei érvényesülnek. Vannak közöttük hangtani és alaktani alaki tájszók egyaránt (vö. Balogh L. i. m. 71—2). A köznyelv hatásának általában ezek vannak a legjobban kitéve (vö. Szabó J. i. m. 112). A kikérdezett lexémák mintegy 47%-a ennek ellenére — kisebb-nagyobb mértékben nyelvjárásias alakjában — napjainkban még mindig általánosan ismert és többé-kevésbé rendszeresen használatos is a két helyi nyelvjárásban.

D) Szó értékű szókapcsolatok, szószerkezetek, frazeológiai egységek. — Ide 10 szólást, szóláshasonlatot, közmondást, tárgyias, határozós és jelzős szószerkezetet, illetve állandósult szókapcsolatot soroltam: *eleven kínés üög* higany; *falnak fülö van*; *farkasz guzsba ténnyi valaküt* úgy leültetni, hogy ne tudjon fölkelni; *fiszkaluódik mint a szaruó galamb*; *fujj bizont* mondd azt, isten bizony; *káskétos sipka* 'napellenzős sapka'; *nëm mindig papsajt*; *nïmetül van* nem igaz; *së izë së bizë, mind a nëmëskïeri istercnek*; *vót am má a zurak elött is* rossz ember, akit már törvény elé is idéztek. — Megjegyzés: 1. Néhány lexikológiai egységnek eltér a mai hangalakja: *a falnak is fülö van*; *eleven kïnësö*; *fiszkaluódik, mind a szaruógalamb*; *fuj bizont*; *vót am má az urak elött is*. 2. A *nëm mindig papsajt* újabban többnyire *nëm mindën papsajt*.

A *fuj bizont* csak Kövesden használatos, Horpácson nem ismerte senki. Az *eleven kïnësö* 'higany' jelentése ma már nem él, de a legidősebbek többsége emlékszik még a vele összefüggő *ullam* (~ *ollam*), *mind az eleven kïnësö* 'izgó-mozgó, életrevaló v. rosszakodó' szólásszerű állandósult szókapcsolatra. A *së izë, së bizë, mind a nëmëskïeri istercnek* helyett ma már csak a *së izë, së büzö* járja.

A szó értékű szókapcsolatok, szószerkezetek, frazeológiai egységek közül eredeti jelentésében kihalt: *eleven kïnësö*; *nïmetül van*; *së izë, së bizë, mind a nëmëskïeri istercnek* (mindkét faluban); *fuj bizont* (Horpácson). — Visszaszorulóban vannak: a II. nemzedék körében: *farkaszguzsba tész*; *vót am má az urak elött is*; a III. nemzedék körében: *káskétos sipka*; *nëm mindën papsajt* (mindkét faluban); *fuj bizont* (Kövesden is). — Szociális érvényű maradt: *a falnak is fülö van*; *fiszkaluódik, mind a szaruógalamb*.

A nemek közötti különbség mindössze annyiban nyilvánult meg, hogy a *farkaszguzsba tész* eredeti jelentését (vö. ÉKsz. 357—8) a II. nemzedékből csupán két férfi adatközlőm tudta pontosan. A nők egyszerűen 'megkötöz' jelentésben ismerték.

Ez a kis számú, 10 példából álló csoport igen változatos jellegű lexikológiai anyag. Területi elterjedtségüket illetően sem egységesek. Annak ellenére, hogy a kikérdezett kifejezéseknek mintegy a fele a köznyelvben sem ismeretlen, a két helyi nyelvjárásban csak 20%-ban fordulnak elő szociális érvénnyel. Ez arra mutat, mintha az efféle színe-sebb, képes kifejezések gyorsabban szorulnának vissza, halnának el a falu nyelvében, mint a tájszavak (vö. Kovács I. i. m. 151).

5. Ez a vizsgálat kevés ahhoz, hogy messzemenő következtetések alapjául szolgáljon. Ezért összegzés helyett néhány kiegészítő megjegyzést fűzök a mondottakhoz.

A dolgozat úgy próbálta meg bemutatni a tájszavak változását, hogy összehasonlított két különböző korból, de ugyanazon nyelvjárástípusból származó szóanyagot (vö. Kiss J. i. m. 480). Az egybevetésből az derült ki, hogy a tájszavak pusztulása — legalábbis az ismeret fokán — a vártnál lassúbb; egy-egy lexémának a peremszókészletből való kiavulása általában viszonylag hosszan tartó folyamat.

Egy másik tanulság, hogy a hasonló vizsgálatoknak nem szabad figyelmen kívül hagyniuk a tájszókészlet elemeit ért egyetlen változást sem. Így az alakváltozatok és a hangalaki ingadozások mellett vizsgálat tárgyává kell tenni a különböző jelentésváltozásokat (l. pl. *vakarcs, tökösvéréb*), a szórványos állandósult szókapcsolattá válást (pl. *rossz, mind az eleven kineső; kövér, mind a göből*), egyes származékoknak és összetételeknek az alapszói lexémánál nagyobb fokú aktivitását (pl. *ringliz, sógetlen; hálósóg*) stb. Ezek a jelenségek ugyanis meghosszabbíthatják bizonyos tájszavak feledésbe merülésének folyamatát.

Az ilyen módszerű vizsgálatból a tájszavak használati gyakoriságára természetesen alig lehet következtetni. Tudjuk, hogy egy-egy fogalom kifejezésére nyelvjáráseinkből sem hiányoznak a rokon értelmű szópárok (vö. Imre S.: MNy. 67: 142; Szabó J.: NytudÉrt. 83. sz. 566–9). E szópároknak ugyan mindkét tagja is lehet tájszó (pl. *közfa* ~ *strájsza*), ám újabban az egyik mind gyakrabban a köznyelvi (vagy relatív köznyelvi) szó (pl. *hi* ~ *pallás*). Kérdés, vajon a folyamatos beszédben mikor melyik lexéma aktivizálódik. Ezt végérvényesen csak szövegvizsgálatok mutathatnák ki.

A probléma illusztrálására mindenesetre kísérletet tettem. Összeválogattam több sopronkövesdi adatközlőtől való, együttesen kb. egy szerzői ívnyi szövegfelvételt. Ebben néztem meg a *hi* és a *pallás* szópár elemeinek gyakoriságát. Kiderült, hogy a *pallás* négy-szer fordult elő benne, a *hi* egyszer sem, holott a kérdőíves módszer szerint a *hi* szó még a fiatalok többsége körében is közismert. A tájszavak passzív ismerete és aktív használata tehát nem egy és ugyanaz. Úgy tűnik, az egyének aktív szókinéséből viszonylag könnyen átkerülhet a passzívba egyik vagy másik tájszó.

Sokszor hangoztatjuk: a tájszavak további gyűjtése és feldolgozása sürgető feladat. A tájszókészlet alaposabb ismeretét joggal várja el az etimológia és a nyelvtörténet egyaránt. Ezek igénylik ugyanis mind a szóalakváltozatok nyelvjárásközi összehasonlíthatóságát, mind az egy nyelvjáráson belüli szinkrón változatok egybevetését (vö. Bárczi G.: MNy. 63: 288; Benkó L.: Nyjtört. 49–50; Imre S.: MNyjR. 35; Kiss J.: NytudÉrt. 89. sz. 172–3). Ezért kétségtelenül jó volna, ha a nyelvterület minél több pontjáról készen állnának hasonló jellegű vizsgálatok (vö. Kiss J.: MNy. 68: 482).

De a tájszavak gyűjtését és a tájszókészlettel való rendszeresebb foglalkozást maga a dialektológia sem nélkülözheti. A nyelvjárássok teljesebb megismeréséhez ugyanis az eddiginél pontosabb szóföldrajzi és nyelvészociológiai kép is hozzátartozik. Jelenleg regionális szótáraink száma kevés, a különféle szógyűjtések sokszor esetlegesek, az MNyA. sem tartalmaz a nyelvjárási szókinésből túl gazdag anyagot (vö. Imre S.: i. h.; Márton Gy.: MNyj. 21: 4–13). Ezért újabb regionális szótárak, szókinésarchívumok, szociológiai szempontú szókészleti vizsgálatok még az ÚMTsz. elkészültét követően is szükségesek lesznek. Sőt itt van már az ideje, hogy a tájnyelvek lexikológiai kutatása is mihamarabb rangosabb helyet vívjon ki magának a magyar nyelvtudományban.

Bokor József

Szempontok a szlavóniai nyelvjárási mondattan megírásához

Szinkrón alapon, a leíró mondattan síkján tárgyalom a szlavóniai nyelvjárási mondatrendszerét, ragaszkodom a hallottakhoz, a gyűjtésemhez, és csak olykor — ha arra szükség mutatkozik — folyamodon a tárgyalás folyamán tudományos absztrakciókhoz. A szlavóniai nyelvjáráss bár egységes gyökerű, s ma sem különül el nyelv szerkezetében, mégis más-más regionális, ill. falubeli változatát beszélnek pl. a harasztiak, a lászalaiak, a kórógyiak, a rétfalusiak. Ezért tartottam szükségesnek minden mondat után feltüntetni

a falu kezdőbetűjét, ahonnan a mondat ered. A valóságban alig van olyan ember, aki tiszta köznyelven beszélne, ugyanez az eset a nyelvjárást beszélőknél is. Nem teljesen érintetlen a köznyelvtől, írott nyelvtől. A szlavóniai nyelvjárásban az ősbibb magyar nyelvemlékbéli, sőt szórvány szójegyzékbéli kor hagyományai is tisztán fellelhetők. Van olyan rétege, amely kimutathatóan visszanyúlik az ősmagyar nyelv korába, sőt még korábbi 99999 utal pl. a névelő nélküli használt mondatszerkezet: „Egy kicsint gyomrom haborog”; „Birótúl jövök”; „Kapu bé van [zárva]”. Ezenkívül ősbibbségre vall az is, hogy olykor az *a* névelő helyett az névelő járja, pl.: „Az haraszi híd alatt”. Vagy ősiségre vall az ilyen szólásszerű szerkezet is: „Jós reggelt lelköm” (= már csak emlékezetben élő szerkezet, hogy így is köszöntek).

Mivel nemcsak új mondattani jelenségekről számolok be, hanem a szlavóniai nyelvjárásban még eleven régibb eredetű mondattani jelenségekről is, ezért olykor az időt – mely munkál az egyes mondattani jelenségek megőrzésénél, esetleg megváltozásánál – mindig figyelembe vettem. A szlavóniai nyelvjárás differenciáltsága, tagoltsága tehát, bár elsősorban területi, földrajzi, néprajzi, de ugyanakkor időben elhelyezhető differenciáltság is van. Ezért ügyeltem arra, melyik a régibb, a még régibb, s melyik az új vagy fiatalabb mondattani szerkezet, szokás, jelenség a szlavóniai mondattanban. A tudományos absztrakciót csak segítségül vettem, s ez az új megközelítés a mondatok tárgyalásánál, amit nem alkalmazott a nyelvtudomány a nyelvjárási mondattanok írásánál, amilyenből egyébként is kevés van. A teljes tudományos megértésre kell törekedni.

Végül a nyelvjárás fogalmát nem használom szűkebb értelemben, illetőleg nemcsak azokat a mondattani, nyelvjárási jelenségeket tárgyalom, amelyek a nyelvjárásnak mint nyelvváltozatnak a sajátjai, illetőleg, amelyek a nemzeti nyelvben (a művelt köznyelvben) nincsenek meg. Ugyanis, hogy egy-egy nyelvjárási jelenség bekerült-e a nemzeti nyelvbe vagy fordítva, a nemzeti vagy régi, esetleg új írott nyelvi jelenség a nyelvjárásba, vagy továbbra is csupán nyelvjárási szinten maradt, ez a tény a legkevésbé sem érinti a jelenségeknek nyelvjáráson belüli helyzetét. A lejegyzéskor és feldolgozáskor tehát a nyelvjáráson belüli teljességre törekedtem, akár átvett a nyelvjárás valamit az írott vagy beszélt régi nyelvből, az újból vagy fordítva, akár nem.

A leggondosabb nyelvjárástörténeti vizsgálattal derítettem fel a leíró mondattani jelenségeket, s adom át, ezzel is gazdagítva tudásunkat a magyar nyelvjárásokról, s a magyar nyelvről is, de főleg a szlavóniai nyelvjárásról.

Könyvem tárgya a szlavóniai nyelvjárás leíró mondattana. A következő rendszerben dolgozom fel anyagomat.

Általános tudnivalók a szlavóniai nyelvjárású mondatról. Ez tárgyalja a szlavóniai mondattan mivoltát, jellemző vonásait, a nyelvtani eszközöket.

Ezután a mondatok tartalmi osztályzását adom: A kijelentő, felkiáltó, óhajtó, felszólító és kérdő mondatfajtákat.

A következő egység a mondat szerkezet szerinti osztályzása: főmondatok, a bővített mondat, összetett mondat (= mellérendelő összetett mondat, alárendelő összetett mondat), és a többszörösen összetett mondat. Állandó fordulatok, hagyományos, kész mondatok. Ezt követő egység: A főmondatrészek: alany, állítmány (igei, névszói, összetett) és a bővítmények: tárgy, határozó, jelző. A szlavóniai nyelvjárás mondattanát a szórendnek, s a vele összefüggő intonációs eszközöknek (a hangsúlynak, a hangletjtésnek és a beszédsszünetnek) mondattani elemzésével zárom.

Az *akció* szó élete a magyar nyelvben

Az utóbbi években igen elterjedt köznyelvünkben az *akció* szó. Rádióban, televízióban, napi- és hetilapjainkban, de még magánbeszélgetésekben is használják. „Ez az *akció* február 10-ig tart” — mondta például a riportalany a rádióban (1978. I. 18.), amikor a cement árának ideiglenes lezárlásáról beszélt. A „rádió *csereakció*”-t pedig február 15-én a rádióban és a televízióban egyaránt bemondták, sőt hirdetés is jelent meg a Rádió- és Televízióújságban is: „KERAVILL RÁDIÓ URH CSEREAKCIÓ” címmel (III. 6. — III. 12.). A Népszabadság az évi március 8-i számában „ingyenes függönyvarrási *akció*”-t (9), 22-i számában pedig „szőnyeg*akció*”-t (11) hirdettek. Ez utóbbi nem volt egyéb, mint „díjtalan szegés, házhoz szállítás és szőnyegfektetés”. De szó volt „labdarúgó tehetségkutató *akció*”-ról, sőt ugyanazon a napon a „Társadalom az idősekért *akció*”-ról is a televízióban (I. 29.). 1976. VIII. 13-án egy riport frott címeként jelent meg ez a rejtélyes szöveg a televízió képernyőjén: „Háztáji *akció*”. Hamarosan kiderült azonban, hogy zöldségtermelésre, csirketenyésztésre és sertéshízlalásra adott állami kölcsönről szól a riport. Sportközvetítésekben is gyakori ez a kifejezés, én csak egyet jegyeztem meg a TV-híradó 1978. I. 27-i adásából, amikor a bemondó ezekkel a szavakkal vezetett be egy kosárlabda-mérkőzésről vetített filmet: „Felvételeinken... a legszebb *akciókból* mutatunk be néhányat.” De felhasználják ezt a szót más szervezett cselekvés megjelölésére is. Például Horvát János, a tv Hét című műsorának 1978. II. 12-i adásában a Koltói kórház átköltöztetését nevezte meg, amikor azt mondta: „Az *akció* befejeződik”. Hasonlóképpen járt el az a filmszövegíró, akinek a szövegét a TV-híradó 1978. V. 9-i adásában olvasták fel: „Ma már igen széles körű *akciókat* szervez a Vörös Kereszt az egész világon.” A filmszínházakban és a televízióban bemutatott filmek, a „krimik” ontják az „*akciókat*” képi megjelenítésben és a magyar színészek szinkronszövegében egyaránt. Természetesen mindenekelőtt a valóság teremti ezeket a cselekményeket, s a hírközlő szervek csak értesítenek bennünket arról, hogy „egy rendőrségi *akció* során” elfogtak ópiumcsempészeket, illetőleg lefoglaltak ópiumot Ázsiában (egy 1976-ban közvetített dokumentumfilmben a televízióban), vagy „több hónapos *akció* eredményeként” leleplezték az LSD-t gyártó, illegális üzemeket Angliában (a rádió déli krónikája, 1978. I. 25.). Végül (vagy talán elsősorban) a háborús hírek és a tőkés világban elterjedt terrorcselekményekről szóló híradások bővelkednek ezekkel a megfogalmazásokkal: „felújultak a katonai *akciók* [a Közel-Keleten]” (Ipper Pál, TV-híradó 1975. I. 7.), valamilyen esemény „új agresszív *akció*t eredményezett [Vietnámmal kapcsolatban]” (A béke nehéz útjai I. című szovjet dokumentumfilm szövege, tv 1975. IX. 3.), „fegyveres merényletek és *akciók*”-ról beszélt Sándor István a tv 1978. II. 22-i külpolitikai fórumán, de már 1975-ben „a *terrorakciók* miatt riadókézsültségbe helyezték a lisszaboni fegyveres erőket” (TV-híradó 2., X. 24.), s ez a kifejezés ’fasiszta bombamerénylet’-eket jelentett. Sőt nyomtatásban feltűnő címben is olvashatunk hasonlókat: „Az egyiptomi kommandó amerikai gyármányú »Herkuless« repülőgépe a tűzharc után [...] Kiprianu még a repülőtéren: »Ezzel az *akcióval* megsér-

tették Ciprus szuverenitását» (Magyarország XV. évf. [1978.] 9. szám, II. 26., címlap). Mindezekhez járul legvégül a szó politikai használata: 1975: „minden politikai *akció* alapja” (A béke nehéz útjai I. című szovjet dokumentumfilm szövege a televízióban 1975. IX. 3.), „milyen eredményeket tudunk elérni közös *akcióval*” (TV, Hét 1975. II. 9., egy angol szakszervezeti funkcionárius válaszána fordítása), 1976: „[bebörtönözik azokat] akik *akciókat* [értsd: sztrájkot] szerveznek a munkások között (rádióhír IV. 9.), 1978: „A Carter kormány politikai *akcióit* most józanabban [indítja]” (Ipper Pál, TV-híradó I. 17.), „Az amerikai *akciók* [’beavatkozás Franciaország és Olaszország belügyeibe’] elsősorban arra irányulnak, hogy a kommunisták ne vegyenek részt a kormányban” (Hajdú János, TV-híradó, február).

Már ebből a néhány példából is érzékelhető, hogy az *akció* szó használatának elég széles a skálája. Jelentése azonban könnyen meghatározható. Alapjelentése, amelyet még a régmúltból, a latin nyelvből hozott magával, a 'cselekvés, cselekedet' (vö. TESz.). Az ÉrtSz. az *akció* szó 1. jelentését, amely erre az eredeti jelentésre megy vissza, „választékos”-nak minősíti, és érdekes módon az értelmezésbe beviszi a „nyugalom” jegyét is: „(Kül. nyugalom, tétlenség után) céltudatos, rendsz. határozott, erélyes cselekvés, tevékenység, tett”. Ennek az alapjelentésnek jelentésárnyalataként „rosszalló” stílusminősítéssel felveszi az a) *egyéni akció*, majd stílusminősítés nélkül a b) *katonai, rendőri akció* és a hivatalos stílusban használatos c) *tisztogatási akció* szerkezetet, és egyenként értelmezi. A 2. jelentéskategóriába 'a társadalmat, v. annak egy részét mozgató szervezett vállalkozás; mozgalom' értelmezésű példákat sorolja. A 3. csoportba pedig „(Szin)” megjelöléssel a drámai „Cselekmény, cselekvény” került. A 4. jelentésbe a fizikai, biológiai használatot, az 5.-be a nyelvtani műszóhasználatot, a 6.-ba pedig „(elav)” jelzéssel a „széksértésért járó pénzbüntetés” fogalmát sorolja. A szótár írói az első két kategóriában nagyon helyesen a szándékosság motívumát hangsúlyozzák, s csak sajnálhatjuk, hogy a 3. csoportban már elejtik ezt a jelentésmeghatározó elemet, pedig igen régi műszót értelmeztek, amelynek fogalmában a szervezettség jegye éppen annyira benne foglaltatik, mint más *akció*-ban. A *drámai akció* vagy pontosabban az *akció* a színműben még a latin szó eredeti jelentésére megy vissza (vö. TESz.), s azért maradt fenn, mert az *akció* a dráma leglényegesebb, meghatározó (determináló) eleme, ezzel különül el tudniillik más műfajoktól, minden a jelen cselekményen keresztül bontakozik ki benne (a történet, a jellemek, a korfestés stb., az egész téma). A Magyar irodalmi lexikon szerint: „Ez a cselekedetekre redukált, tehát drámailag megszerkesztett mese a [dráma] cselekménye.” Lehetséges, hogy az idegen szóhasználat 1959-ben már elavult, s a drámának a c s e l e k m é n y é r ő l beszéltünk. Elképzelhető azonban, hogy manapság újra felelevenedik a régi szó: „épp amikor a színpadon izgalmas *akció* zajlik” (Élet és Irodalom 1978. X. 14. 13; Módos Péter). A két szónak az egymással való értelmezése azonban így sem volt szerencsés dolog. Természetesen a 4., 5. és 6. csoportba tartozó élő vagy elavult szóhasználat felvétele és annak értelmezése egészen más szemantikai problémákat vet fel, s elsősorban azért, mert ez utóbbi három esetben műszóval van dolgunk, mégpedig olyan műszóval, amelyeknek mindegyike külön-külön alakult ki más-más korban, más-más nyelvben, különböző közegben és teljesen eltérő állal. Hiszen az elavult 'pénzbüntetés' és a fizikai *akció* 'hatás' között az átlagos szótárhasználó számára már csak a szó hangalakja az összekötő kapocs. Az ÉKsz. lényegében megőrizte a fentebb említett értelmezési felosztást, de kihagyta a nyelvtani műszóhasználatot, és a *katonai, rendőri akció* szerkezetet. Bakos Ferenc az Idegen szavak és kifejezések szótárában (Budapest, 1973.) mellőzi az elavult jelentésárnyalatoakat, értelmezései célratorók, de ő is kihagyta a *katonai akció*t, nemcsak a kifejezést, hanem a jelentést is, s ennek következtében a sportban használatos 'támadás' jelentéskategóriát. (Ez utóbbi azonban a kéziszótárban megtalálható.) A SzinSz. az *akció* rokon értelmű megfelelőinek tartja a *tett, vállalkozás, támadás, megmozdulás, kam-*

pány, eljárás és beavatkozás szavakat, természetesen minden esetben pontosan megjelölve a szavak használatának körét. — Eddigi fejtegetésünkkel az *akció* szó használatának a sokrétűségét, divatszóvá válását, valamint azt akartuk érzékeltetni, hogy e szó elterjedésének a sebességét és az e terjedéssel létrehozott átmeneti állapotot mennyiben tükrözték szótáraink.

Továbbra is kérdés marad azonban az, hogy miben rejlik ennek a szónak az életképessége. A kérdésre adandó válaszunkat akármennyire is szerény formában (a válaszadás teljességének igénye nélkül) akarjuk megfogalmazni, szembe kell néznünk néhány lényegesnek tűnő problémával. Az egyik kérdés az, hogy a szóban magában (hangalakjában és jelentésében) vagy pedig nyelven kívüli körülményekben, a mindennapi élet szakadatlan mozgásában kell-e keresnünk a választ. A másik probléma pedig az, hogy a szó történeti vizsgálatának eredménye elegendő-e a ma érvényben levő jelentések, illetőleg szóhasználati formák igazolására. Ezeknek a kérdéseknek a kibogozására egy idegen szó esetében legcélszerűbbnek a jelentésvizsgálatot tartottam, amelyet a szó életének felvázolásával kötöttem össze. Abból indultam ki, hogy a szó többértelműségét csakis történeti vizsgálattal tudjuk megnyugtatóan magyarázni. Tudniillik „egy nyelv kifejezéseinak társadalmilag érvényes jelentése a beszélők közös tevékenységében, nyelvi érintkezésében formálódik ki, t ö r t é n e l m i p r o d u k t u m, és mint ilyen, természetesen szerínt nem állandó” — ahogyan Telegdi Zsigmond megfogalmazta Bevezetés az általános nyelvészetbe című egyetemi tankönyvében (Budapest, 1977. 46), hozzátéve, hogy — „a jelentések változása a nyelv életéhez tartozik. A változás során pedig a kifejezés jelentése átmenetileg meginog, bizonytalanává válik olyan értelemben, hogy a beszélők egy része a kifejezést még a régi, a másik már az új értelemben használja”. Ilyen felfogásban vizsgáltam már korábban a *demokrácia* szó jelentésfejlődését (Nyr. 97: 476—84), valamint a *reakció* és a *reakciós* szó használatát (99: 365—9). Most az *akció* szó történetére vetve néhány pillantást, ugyanaz az elvi megfontolás vezérel, de a feladat bonyolultabb, mint az előző esetekben. Jelenleg szeretném azt is bemutatni (hacsak vázlatosan is), mikor és hogyan fejlődtek ki azok a jelentésárnyalatok, amelyeket szótáraink az *akció* főnév értelmezésében jeleznek.

Tudjuk, hogy több olyan latin vagy görög-latin eredetű, más nyelvekben is elterjedt szavunk van, amelyet esetleg a korábbi századokban is ismertek, de csak a felvilágosodás korában gyökeresedtek meg, vagy új jelentésben éledtek újjá a magyar nyelvben. Ebbe a csoportba tartozik a latin eredetű *akció* szó is (vö. TESz.). Első adatát a XVIII. század végéről ismerte eddig a szakirodalom, de az 1975-ben megjelent Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (Szerk. Szabó T. Attila) már 1592-ből idéz egy ’<felperesi> kereset’ értelmű adatot. Mint jogi műszónak 2. jelentéseként pedig 1757-ből ’ügy’ értelmezéssel vesz fel egy idézetet. Látjuk tehát, hogy a XVIII. században a szónak már átvitt értelmű használata is volt. Ugyanezt tapasztaljuk a TESz. adataiban is: 1789: „Ha majd le-gördül a’ kárpit, lessz é okom panaszkodni, hogy *actióm* rövid volt” (Kazinczy: Bácsmegyey 217—8 NSz.). E ’szerep’ jelentésű szó metaforikus használata feltételezi, hogy konkrét vagy legalábbis konkrétabb alkalmazására is lelünk, s íme ismét Kazinczy tollából találunk rá adatot: 1793/1892: „én előttem ő keme mindég egy nyomorult tusko lessz; hiszen ímé sem lépése, sem ülése, sem szava, sem semmi *aktziója* nincs ennek! [Értsd: színésznek]” (Lev. 2: 316 NSz.). Itt a szó már nem (vagy még nem) ’szerep’ jelentésű, hanem összemosisodik benne a ’cselekvés’, a ’drámai cselekmény’ és a ’szerepjátás’ értelem, hiszen Kazinczy egy színész tehetségtelenségéről mond ítéletet, aki sem mozgásban, sem szóban nem tudta megjeleníteni a színpadi figurát. A szó többértelműségének összemosisodására utal a TESz. szócikkének etimológiai része is, amikor megállapítja, hogy a szó a magyar nyelvben latin eredetű, és így folytatja: „vö. lat. *actio* ’cselekvés, cselekedet; előadás, taglejtés; peres eljárás; vád, vádirat’; ez a latin *agere* ’üz, hajt; mozgásba hoz;

csinál, cselekszik' származéka." A szótár 2. jelentésként felvett egy 'cselekvés, tevékenység; Aktion' értelmezést a szótár szerkesztési elveiből kifolyólag másodrendűnek értékelt adatból. Nem szándékom e szótár értelmezésének bírálata, de az első adatként felvett Kazinczy-idézetből éppúgy kihámozható lett volna a 'cselekvés, tevékenység; Aktion' jelentés, mint eme másiktól, amely egyébként szintén Kazinczytól származik: 1809/1895: „Tyrólban a' mi seregünk és a' Bavariai megverekedett. A' hadnagy jelent volt az *actióban*” (Lev. 6: 327 NSz.). Számomra ez az adat azért fontos, mert első élő nyelvi megjelenése a katonai műszónak. A szó ebben a korban eléggé elterjedt lehetett, s jelentését Márton József 1803-ban megjelent német–magyar szótárában a következőképpen adja meg: „*Action*, die IV. 1. ütközet, viadal, hartz, 2. a' természettudományban *Action und Reaction*, ható erő, és fiszfzaható erő.” Kazinczynak a napoleoni háborúra való utalásából és Márton szótárának világos értelmezéséből feltehetjük, hogy az 'ütközet, támadás' jelentést a szó a német nyelvből vette. (A latin szónak a német nyelvben és más nyelvekben való elterjedésére nézve vö. a TESz.-ben közölt szakirodalmat.)

Összefoglalva: a magyar nyelvben a XVI. század végén megjelenő és a XVIII–XIX. század fordulójáról is adathozható *akció* szó feltehetően egy 'cselekvés' alapjelentésből kiinduló többértelmű szó lehetett. 1. jelentése valószínűleg a színjátszás köréből származik: 'szerep, szerepjátszás'; 2. jelentése a jogtevékenység körében alakult ki. Erre vonatkozóan lásd a TESz. 3. 'keresetlevél, vádlevél'-ként és a 4. 'pénzbüntetés'-ként értelmezett adatát, illetőleg az ÉrtSz.-nak Eötvöstől és Jókaitól felvett 'széksértésért járó pénzbüntetés'-nek értelmezett példáit. 3. jelentése a harmezőn született: 'ütközet' (vagy esetleg már 'támadás'); 4. jelentésként történetileg fel kell tételeznünk a természettudományban kialakult 'ható erő' jelentés meglétét. Ez a feltevésünk, amint a későbbiekben látni fogjuk, nem is alaptalan. 5. Az ÉrtSz.-ben az *akció* értelmi árnyalataként „(*Nyelvt*)” értékeléssel felvett jelentés: „Az igének az a jellege, hogy kifejezi a cselekvés, történés stb. folyamatos, befejezett v. beálló voltát”, nem találtam meg a korábbi századok magyar nyelvében. Például a XVIII. századi nyelvtanokban ennek a fogalomnak a kifejezésére általában magyar szót használnak, de legtöbbször csak az „ige fajai, fajtái, módjai, nemei” csoportosításon belül foglalkoznak az igében kifejezett cselekvéssel. A későbbi iskolai magyar nyelvtanokban, Simonyi Zsigmond és Szinyei József nyelvtankönyveiben sem található meg az *akció* szó. (Ez utóbbi megállapítás Rác Endre szíves szóbeli közlése.) Inkább a nyelvészeti szakirodalomban honosodott meg ez a szakszó, de mint ilyen is csak elég későn. (Erre még a továbbiakban visszatérek.) Ez tehát az az alap, amelyre építkezve, szeretném bemutatni az *akció* szó útját a magyar nyelvben a felvilágosodás korától a mai napig.

Ha most sorra vesszük az *akció* szó jelentéscsoportjait s a szóhasználaton keresztül megvizsgáljuk e kategóriák meglétét vagy eltűnését, vagy új kategóriák kialakulását a nyelvtörténet folyamán, a rendelkezésünkre álló adatok alapján igen érdekes szótörténeti, és ezen belül szemantikatörténeti tanulságokat vonhatunk le.

1. Az eddigi nyelvtörténeti kutatások alapján a TESz. által elsőként értékelt jelentés, a 'szerep, szerepjátszás' csak része a XIX. század évtizedeiből adatolt, és sokáig fennmaradó 'drámai cselekvés', illetőleg a 'dráma cselekménye' jelentésnek: 1826–27/1874: „Vizsgáld végig: mint arányzik minden *actió*, minden kép, minden szó a közönséges cél fele” (Toldy F.: Krit. berke 131 NSz.), 1830: „azt mondja, hogy *actio*, characterek, és dialog bennök magyarok és nemzetiek” (Szalay L.: Észr. Muz. 20 NSz.), 1860 e./1890: „Shakespeare, ha nem a dialogizálás vagyis *actio* folyamakor, de ennek vége körül, a tettél, oly habzás és tétovázás, oly akarás és nem akarás, érzelem-morogás fokáig emeli föl személyének beszédét, hogy . . .” (Szemere P.: Munkái 2: 118 NSz.), 1882: „a gyakori ütlegelést drámai *akciónak* tekinteni hajlandók nem vagyunk” (Beöthy Zs.: Színműírók

401 Nsz.), „Odáig sem erősebb drámai *akció* útján [jut el]” (i. h. 326 Nsz.), 1891: „drámai *akcióról*” (Rákosi J.: István 4 Nsz.), 1892: „mint a tartalom jelleme és *actiója* s a széphanzzat harmóniája követeli” (Négyesy L.: Mért. magy. vers 179 Nsz.), 1900: „a drámai . . . hatásnak titka . . . az *akció* fokozásában rejtőzik” (BN. 1900 febr. 21. 12 Nsz.), 1914: „A háladatosság . . . meglehetősen behatoló [!] érzelem; világos tehát, hogy drámai *akcióban* csak úgy nyilatkozhatik meg, ha egy más erősen átható érzellemmel ütközik össze” (Ambrus: Színházi esték 90 Nsz.), 1918/1962: „. . . Hatvány Lili »Barcarolle« című egyfelvonásosát. Feltűnő színpadi készség és az érdekes *akciónak* roppant ügyes bonyolítása ez” (J. F.: Mind. 2: 23). A szónak ebben a régi értelemben való használatát azonban „megzavarta” a nyelvújítás. Már 1786-ban megjelenik a *cselekvény* és 1841-ben a *cselekmény* (vö. TESz.). Mindkét szó a *drámai akció* szinonimája lesz, míg végül az első világháború után már csak *drámai cselekvény*-ről, illetőleg *cselekmény*-ről tanítanak a középiskolában (vö. Sarudy Ottó: Poetika 1926. 124). Egyébként is a *drámai akció*, *cselekvény*, *cselekmény* a nyelvhasználóknak csak igen vékony rétegében volt ismeretes.

2. A magyar jogtevékenységben történetileg kialakult szóhasználat nyelvi feldolgozásának szakirodalmában nem leltem meg az *akció* szót. (Mint latin műkifejezésekre természetesen utalnak a lexikonok.) Igaz, hogy az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár adatai arra utalnak, hogy már a XVI. században élt ez a jogi terminus, mégis a XX. század elején kiveszett e szóhasználat, s mára már annyira ismeretlenné vált fogalmakat jelöl, hogy bővebb magyarázat nélkül meg sem értjük, ha például egy Jókai-regényt olvasunk. Ennek következtében nem is épülhetett rá újabb jelentés. Ezért nem tartottam szükségesnek, hogy a magyar jogi terminológia kérdéseibe elmerüljenek. Egyelőre elfogadom a fentebb idézett szótárak által megadott jelentéscsoportokat, hiszen én is csak azokkal az adatokkal rendelkezem. Meg kell azonban jegyezni, hogy a tőkés gazdasági életre annyira jellemző *részvény* szónak a magyarban volt *akcia* és a *részvényes*-nek *akcionárius* megfelelője (vö. Pallas Nagy Lexikona). E szó forrását könnyűszerrel megtalálják a német, illetőleg a francia nyelvben. Természetesen a magyar *részvény* feleslegessé és ezzel lehetetlenné tette az idegen szónak ebben a jelentésben való elterjedését.

3. Az *akció* szónak egy másik jelentése a történelem folyamán egyre inkább elterjedt, s a szemantikai hierarchiában mindent megelőzött. Ez pedig a következőkben tárgyalandó katonai műszóhasználatból kialakult jelentés.

Kazinczy Ferencnek és Márton Józsefnek fentebb idézett adatából kivehető az *akció* 'katonai cselekmény', 'ütközet' értelme. S minden alapunk megvan arra, hogy feltételezzük e katonai terminusnak az egész XIX. század folyamán való meglétét, s terjedését, tekintetbe véve a közös hadsereg német vezénylőnyelvét. Ezt a gondolatot igazolja egyrészt a századvégi katonai szótár információja, másrészt a Vasárnapi Újság 1885-i adata: 1892: „*Action*, 1. cselekvés működés; 2. militärische —, harczműködés, katonai művelet, katonai vállalat” (Katonai Szótár német—magyar rész . . . szerkesztette Domaniczky István Bp., 1892.), valamint 1885: „Rosetti már a háboru [!] előtt vitatta a közös [román és orosz] *akció* szükségét” (VÜ 503). Ez utóbbi idézet egy katonai műveletekről szóló cikkből való, egy olyan cikkből, amely kizárólag a békés polgári olvasó tájékoztatására szolgált. Elérkezett azonban az az idő, amikor ez az idegen szó a magyar *támadás* és *hadművelet* szó szinonimája lett. Nem sokáig kellett az első világháború iratai között keresgélnem, néhány lapnyi olvasás után a 'hadüzenet' és Magyarország 'hadbalépése' fogalmának megnevezésére Apponyi Albert beszédéből vett idézetben olvastam. A parlamentben a háború és a háború esetén bevezetendő kivételes hatalom kérdését tárgyalták.

Ebben a problémakörben hangzottak el Apponyi Albert szavai 1914-ben: „Látjuk, hogy ennek a nemzetnek összes fiai tényleg minden különbség és árnyalat nélkül a hívó szóra készen állanak és csak egyet követelnek: azt, hogy az *akció* meghozza azt a sikert, amelyet követelni jogunk ban” (Világh. 1: 37). A Világháború Képes Krónikája 1914-i számában a 'támadás' jelentés is érzékelhető. A franciáknak Elzász-Lotharingiában való támadásáról előbb magyar kifejezéssel, majd az idegen szóval ad hírt a lap újságírója: „Azt hitték, hogy ott sokkal kisebb haderő várja a *támadást*” (i. h. 142), „delután négy óraker megjelent a hadvezetőség hivatalos jelentése; az első, amely francia seregek *akciójáról* szólt, s amelyet ennél fogva is szószerint [!] közlünk” (uo. 143). A szó a 'hadbalépés' és 'támadás' jelentését a második világháborúban is megőrizte. Mindkét dokumentumgyűjteményben, amelyből adatokat merítettem (a Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. Bp., 1959. [a továbbiakban: Mo. és II. Világh.], valamint a Dokumentumok Magyarország felszabadulásáról 1944–1945 Bp., 1975. [a továbbiakban: Dokumentumok]), az előzőekkel azonos szóhasználatot találtam: 1939/1959: „Ez csak azt bizonyítja, hogy Anglia nem gondol támadó politikára, és még ma is hajlandó a németekkel való megegyezésre, azonban ha kell, és német részről egy fegyveres *akcióra* lesz kényszerítve, úgy abba most teljes elszántsággal fog belemenni” (Mo. és II. Világh. 247 Barcza György); „hogy Lengyelország ellen semminemű katonai *akcióban* nem vehet részt (wir können aktive Kriegshandlungen nicht teilnehmen) . . . Különösen most nem vehetnének részt semmiféle *akcióban*” (i. h. 256–7 Jegyzőkönyv); „Átvonulás kérdését Románia elleni közös *akcióval* együtt semmi esetre sem szabadna összefüggésbe hozni, mivel utóbb említett vállalkozás igen veszélyes, tekintettel arra, hogy hadiállapotba kerülnének a nyugati hatalmakkal” (uo. 252 Villani Frigyes, számjeltávirat); 1944/1975: „Ez azt jelenti, hogy a honvédségnek a hazafias tisztikar vezetésével, egyesülve a partizánosztagokkal és összeköttetésben a demokratikus pártokkal öntevékeny *akcióba* kell lépnie a német csapatok ellen! . . . Az ellenséget ma kell megtámadni, azonnal, késedelem nélkül!” (Dokumentumok 21–2 Kossuth rádió 1944. október 5.); 1944/1975: „A munkásság, a parasztság és az értelmiség pártjai földalatti munkára kényszerültek, s megkezdték a németek ellen a felszabadító harcot. Közös *akcióbizottságot* létesítettek (uo. A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának 1944. november 10-i kiáltványa). A felszabadulás után az első legális Szabad Nép számokban csak egyetlen adatot találtam, de a szó jelentésében már a katonai és diplomáciai műszó kettős értelme volt jelen: 1945: „A Szovjetunió . . . Idegenül és ellenségesen áll szemben minden olyan nemzetközi *akcióval*, amely a legcsekélyebb mértékben is hozzájárulhat ahhoz, hogy egyik nép a másikat leigázza, vagy új háborút készítsen elő” (SzN. III. 25. 2, Bolgár Elek előadása). Békés építőmunkánk következtében e katonai műszó nyelvünk úgynevezett passzív szókincsébe került, de forrongó világunkról adott híradásokban újból fel kellett eleveníteni, mert — úgy látszik — ezzel lehetett legmegfelelőbben közvetíteni a 'katonai támadás', illetőleg később az ezzel összefüggő 'katonai puccs' fogalmát. Íme néhány tanulságos példa, amely félretett újságlapokról és a Nagyszótár cédulaanyagából a birtokomba került: 1958: „A ciprusi fővárosban, Nicosiában uralkodó feszültséget jól érzékelteti a Times című londoni lapnak ez a képe: *akcióra* kész brit katonák sorfala az egyik főutca szélén” (EH. jún. 22. 5; képaláírás NSz.), 1959: „[Claude Eartherley] . . . volt ugyanis a Hirosimára atombombát dobott gép felderítője. A borzalmas *akció* után idegösszeomlást kapott és lelki egyensúlya azóta sem állt helyre” (EH. március 21. 7 NSz.); 1961: „Lumumbának és társainak jelenléte újabb határozottabb *akciókra* készíti a törvényes kormányhoz hű erőket” (Ns. jan. 19. 2 NSz.); 1962: „*akcióba* léptek az argentin hadsereg Washington-barát vezetői” (Ns. IV. 1. 4); 1968: „Összeesküvés dominikai diktátor ellen [.] Az UPI jelenti: a Dominikai köztársaságban nagyszabású *akció*t szerveztek, amelynek célja a Trujillo-féle diktatúra megdön-

tése volt . . . eddig több mint ezer embert tartóztattak le” (Nsz. jan. 30. 4 NSz.). Az időben későbbi adatokat lásd cikkem elején. — Természetesen nemcsak támadó, hanem védelmi akciók is léteznek. Köznyelvünkben mégis inkább a támadás fogalmát megjelenítő *akció* szó terjedt el.

a) A katonai műszó 'támadás' jelentését találjuk meg a sportjátékok nyelvében. Bánhidi Zoltán 1902-től 1970-ig kíséri figyelemmel az *akció* útját a magyar sportnyelvben (A magyar sportnyelv története és jelene 206). Század elejei adatai igazolják a szó elterjedését. Ezt a szép összeállítást csak egyetlen példával egészíteném ki: 1958: „A játékidő hátralevő részében csak egy-egy ügyes *akciónak* tapsolhatott a közönség, újabb gól azonban nem született.” (Nsz. aug. 17. 12 NSz.)

b) A katonai műszót azonban újabban egy más természetű cselekmény megnevezésére alkalmazzák újságíróink, amikor *terrorakció*-ról írnak. Néha felváltják a *terrorcselekmény* szinonimával. De tárgyilagosan meg kell állapítani, hogy az *akció* találhatóbb kifejezés, mert közelebb áll a szó eredeti jelentéséhez. Az *akció* szó tartalmazza a szervezetség, a fegyveres harci cselekmény és a támadás fogalmát is. (Az 1975 és 1978 között gyűjtött adatokat lásd dolgozatom bevezető részében.)

c) A *rendőrségi akció* szó szerkezet tartalma is a 'támadás' fogalomkörébe tartozik. A nyugati sajtóorgánumokból merített (fordított), fentebb idézett példákon kívül arra utalhatok, hogy a szerkezetet jól ismerjük a felszabadulás előtti időkből; bűnüldöző szerveink manapság is használják.

4. A fizikában Newton törvényei szerint az *akció*-nak kialakult egy új jelentése, a 'hatás', mely mindig együtt jár a *reakció* 'ellenhatás' szóval. Ezzel a fogalommal valószínűleg a XVIII.—XIX. század fordulóján ismerkedtek meg a magyar írók (vö. Nyr. 99: 265). Amint láttuk, Márton József 1803-ban az *Action* német szó 2. jelentéseként magyarázta meg a fogalmat: „a' természettudományban Action und Reaction, ható erő, és vízfzapható erő”. Verseghy a latin *akció* szót 1826-ban átfogóan értelmezi: „cselekedet, tetemény. Handlung. Munkálkodás. okozat, Wirkung” (Lexicon Terminorum Technicorum az az Tudományos Mesterfőkönyv 9). A szó azonban valójában csak akkor terjedt el, amikor fizikát már szélesebb körben is kezdtek tanítani Magyarországon. Tudománytörténeti érdekesség lenne e szó első előfordulását megtalálni. Nekem az MTA Könyvtára dolgozóinak segítségével sikerült egy 1834-ben megjelent iskolai fizikakönyvbe bepillantanom, s ott már könnyűszerrel megtaláltam az *akció-reakció* párost. A szó ebben a környezetben még idegen szó, de már terminusként szerepl. „A' testekről közönségesen” című fejezetben a következőket olvassuk: „A' testek mozgása bizonyos szabásokat követ, mellyeket mozgás' törvényeinek nevezünk. Legfőbb törvényei az egyszerű mozgásnak: 1. Minden test azon állapotban, mellyben van, marad mindaddig, míg más ok ennek megváltoztatására kényszeríti azt. Ha pedig egyszer megmozdult, egyenlő irányban 's egyenlő sebességgel mindaddig mozog, míg más új erő mozgását meg nem változtatja vagy éppen nyugalomra kényszeríti. 2. A' test' mozgásában történt változás mindig megfelel azon erőnek, melly azt okozta, 's azon egyenes lineában történik, mellyben az erő hat a' testre. 3. A' testnek ellenhatása (*reactioja*) mindig megfelel a' hatásnak (*actionak*). Ezen *reactio* azon ellenhatás, mellyet a' test nyilatkoztat, ha más test hat reá. Ezen ellenállást minden test mozgásánál érezzük; és ha p. o. kezünkkel kőre csapunk szintazt érezzük, a' mit érzénk, ha a' kő hasonló erővel csapna kezünkre” (Physika. Vezérismeretek a' testek' közönséges és különös tulajdonságairól, természeti tüneményekről és világgalkotmányról. Kassán, a literaturai intézetben. 1834. 9).

a) Ennél a kissé terjedelmes idézetnél azért volt érdemes elidőznünk, mert a szakirodalomban már korábban kimutatták, hogy a társadalmi (majd később a politikai) életben kialakult szóhasználat a fizikában felismert *akció* (hatás) — *reakció* (ellenhatás)

analógiájára fejlődött ki a francia forradalom után (vö. Nyr. 74: 290). Egy későbbi adat ezt jól érzékelteti: 1878: „az *actio reakciót* szül” (III. Kákay A.: Új fény és árnyképek 37 NSz.). Ebben a körben nagyon nehéz az *akció* eredeti értelméből származó ’társadalmi tett’ jelentést és a politikai életben kialakult ’egyszeri politikai cselekedettel való hatás’ jelentést szétválasztani. Ehhez a művelethez történelmi bűvülatok szükségesek. Azt azonban nyelvészeti kutatásaink alapján is állíthatjuk, hogy az ’egyszeri cselekedettel való hatás’ jelentés a magyar polgári közéletben a múlt század nyolevanes éveiben már közismert volt, egyébként a korabeli újságok nem írhatták volna le ezeket a sorokat: „bizonyos jóakarátú várakozással nézett az új kormány *akciója* felé” (Vasárnapi Újság 1885. 478), „Hallotta, hogy [Tisza Kálmán] részt vett, mint ifjú sportsman a híres csáki vadászatokban, a hol — vadászat örve alatt — politikai dolgokat főztek s *akcióra* készültek” (i. h. 770). Ilyen szóhasználat vezetett azután a polgári életben szokásossá vált *társadalmi akció* ’mozgalom’ kifejezéshez: 1887: „Egy percze sem tévesztette szem elől az irányt, mely egy ilyen *társadalmi akció* jó hírnevére nézve tisztán állt előtte” (Boruth E.: Próza 134 NSz.); 1925: „[Flóra néni] *társadalmi akciókat* indított, szervezett mindent, amit szervezni lehetséges” (Kosztolányi: Aranysárkány 41 NSz.). De bőven van adatunk azoknak az akcióknak a részletes leírására is, amelyekben többek között új Nemzeti Színház építésének, új lap indításának, fordítások kiadásának támogatását szervezik meg. Az első világháború elején, 1914-ben elindítják azt „A *társadalmi akció*”-t (ez a cikk címe), „amelyben a honvédelmi minisztérium megszervezte a Hadsegítő Hivatalt, mely ettől kezdve az egész *jóléti akciónak* az élén állott” (VilághKK. 1: 153–4). Ez volt a nyelvi alapja azoknak a kisebb-nagyobb, de inkább kisebb *akció*-knak (népkönyha, nyaraltatás, kiadásítás), amelyeket a két világháború között bonyolítottak le Magyarországon. A polgári politikában azonban fontos szerepe volt a *diplomáciai akcióknak* is. 1888-ban már ismert fordulat: „hogy a nagyhatalmak a monacoi hercegség ellen valami *diplomáciai akciót* kezdeményezzenek” (Parlaghy: Kártyajátékok 145 NSz.). Ezért találkozunk ilyen jelentéssel 1914-ben a háború kitörésének napjaiban is: „Mint hogy azt a közvetítő *akciót*, amely magának a cárnak óhajlására indult meg, az orosz hadsereg és haditengerészet általános mozgósítása megzavarta” (VilághKK. 1: 71).

b) A munkásmozgalomban elterjedt *akció* szó is végső soron a fizikai ’hatás’ jelentésű szóra vezethető vissza, de a nyelvi forrását még nem mutatta ki a szakirodalom. Bár a *reakció* szó elterjedéséről szóló tanulmányok (Nyr. 74: 290; Jean Dubois: Le Vocabulaire politique et social en France de 1869 a 1872., Paris) építenek az *akció* meglétére, mégsem foglalkoznak a forradalmi mozgalmakban szerződő ’szervezett tevékenység <sztrájk, tüntetés stb.>’-t jelölő szóval. Európa politikai történetének nyelvi vizsgálatára erre a kérdésre is válaszolna, hiszen a forradalmi mozgalmak szókincsében a francia forradalom, az 1848-as forradalmak, az I. Internacionale, az 1905-ös orosz forradalom és az októberi szocialista forradalom szóhasználatában nyelvtudományi ismeretek nélkül is felismerhető a folytonosság. A magyar munkásmozgalom kialakulása és továbbfejlődése (vö. Magyarország története 1890–1918 Bp., 1978. 107–18) is azt mutatja, hogy az *akció* szónak ’társadalmi cselekvés’ volt a jelentése, és fogalmába beletartozott az ’ezzel való hatás’ jegye is. 1881/1951: „a fővárosban számos híve van a szocializmusnak, kik nevezetesen *akciót* tanusítottak a múlt év pünkösdi napján tartott munkás-kongresszussal” (Munkásmozg. tört. 1: 420 NSz.). De erre utal egy munkásmozgalmon kívüli nyelvi adat is: 1883: „[egy forradalom] vezetéséhez okvetlenül szükséges az *actioero*” (Bekszics G.: Kemény Zs. 34 NSz.). Lékai János 1918-ben megrajzolja a forradalmár alakját, s többek között azt írja, hogy a forradalmár „csak rezonáns, amely azokat az elfojtott érzéseket: a düh, a fájdalom, keserűség, elnyomatás, megaláztatás érzéseit szökkenti *akcióba*, mely egy bizonyos népréteget, embercsoportot, vagy akár az egész emberiséget fűti” (J. F.: Mind. 2: 88), 1919-ben Kassák Lajos a ’permanens forradalom’ fogalmára alkalmazza: „az

emberiség azon részére, melynek egyedüli életformája a folytonosan előbbre segítő *akció* . . . Ez a szocialista végcélért küzdő állandó *akcióban* álló forradalom” (J. F.: Mind. 4: 113). Véleményem szerint az *akció* szónak Kassák nyelvében nemcsak azért alakulhatott ki a ’forradalom’ jelentése, mert annak az „avantgard-aktivista” írócsoportnak az élén állt, amelynek „szemléletét a Franz Pfempfert szerkesztette Die Aktion köré csoportosuló írók »aktivista« nézeteihez áll[t] közel” (A magyar irodalom története 6: 214), hanem azért is, mert a magyar nyelvben mindvégig élt a latin szó eredeti átfogó jelentése, a ’cselekvés’. Erre számtalan példát találunk a nagyszótári cédulaanyagban. De a szónak az ’egyszeri szervezett cselekvés’ értelme is kialakult a magyar munkásmozgalmában, sőt 1919-ben már *egyéni akció*-ról és *direkt akció*-ról is írtak (J. F. Mind. 4: 27 és 41). A kisebb szervezett mozgalmak (sztrájk, tüntetés) megnevezésére mindvégig alkalmazták a szót a mozgalomban. A felszabadulás után mégis háttérbe szorult, helyét a *kampány* foglalta el a mindennapi társadalmi életben. Csak később bukkan fel az újsághírek révén: 1953: „A Neues Deutschland» . . . szombaton vezércikkben emeli ki annak az elemi erejű tiltakozó *akciónak* a jelentőségét, amelynek során . . . megbélyegezték a június 17-i fasiszta puccskísérletet . . .” (SzN. júl. 5. 3); 1958: „A közlemény kiemeli, hogy a jövőben fokozni kell a békeszerető ifjúságnak a békéért folytatott egységes *akcióját* mind nemzeti, mind nemzetközi síkon” (Nsz. máj. 4. 3); 1961: „Ezek a gyarmati rendszer ellen irányuló *akciók* oly nagy mértékűt öltöttek, hogy szombaton reggel a tengerentúli minisztérium közleményt volt kénytelen kiadni [Portugáliában]” (Nsz. II. 19. 1).

5. Fentebb már említettem, hogy az *akció* szót mint ’az ígében kifejezett cselekvés’ megnevezésére alkalmazható nyelvtani műszót nem találtam meg a régi szakirodalomban. Nyelvtudományi műszóként azonban Klemm Antal Magyar történeti mondat-tanában (Budapest, 1928.) már alkalmazta (71, 72, 76, 657). A további kutatások egyéb adatokat is felderíthetnek, de ez a nehézkes munka bizonyítja talán a legjobban, hogy ez a műszó nem terjedt el köznyelvünkben, hiszen az iskolakönyvek, amelyek népszerűsíthették volna, nem alkalmazták.

Visszatérve kiindulópontunkhoz, megállapíthatjuk: az *akció* szó régen elterjedt idegen szó a magyar nyelvben. Mindvégig megtartotta a latin nyelvből származó eredeti, összefoglalásra alkalmas jelentését, a ’cselekvés’-t. Hogy magyar szóval (*cselekvés*-sel, *cselekmény*-nyel és *tett*-tel) mégsem lehetett mindig felcserélni, annak oka abban rejlik, hogy az indoeurópai nyelvekben kialakult e szónak egy ’szervezett cselekvés’ értelme akár a színpadon, akár a haretéren, akár az utcán zajlottak az események. Mint latin szó, alkalmas volt jogi és tudományos megnevezésekre is, ez a tény pedig újabb jelentésárnyalatok kialakulásának kedvezett. Történelmi fejlődésünk következtében hol az egyik, hol a másik nyelvből újra átvettük a szót vagy talán csak ugyanannak a szónak egy újabb jelentésárnyalatát. Esetleg az úgynevezett „visszalatinosítás” folyamatát is számításba kell vennünk, bár az újabb magyar szakirodalom ismeri a jelentéskölcsonzés tényét is (Kiss Lajos: Nyelvtudományi Értekezések 92. sz.). Számolnunk kell ezenkívül egyes fogalmak történeti kialakulásával, mint például a magyar esztétikának a kései (reformkori) kibontakozása, vagy a tudományok (fizika, biológia) fejlődésével, s a tudományos ismeretek terjedésének ütemével, amely mindig függvénye a társadalom fejlettségi fokának, nem is beszélve az európai népek, benne a magyar nép történetéről.

Ennek következtében, amint e vázlatos tárgyalásból is kiténik, a szónak szerteágazó, olykor bonyolult kapcsolata lehetnek a valósággal a minden lényegesnek ítélt társadalmi cselekvés megnevezésében. Jelentéscsoportjainak folytonos átrendeződése pedig hűen tükrözi annak a valóságnak a mozgását, amelynek cselekvésfogalmát hivatva volt megjeleníteni. Ezeknek a kapcsolatoknak egy része kiveszett a nyelvből, mert bizonyos intézmények és tárgyak eltűntek az idők folyamán, többsége azonban még ma is él a

beszélők tudatában, illetőleg ezek alapján vagy ezekkel összefüggésben újabbak is létrejöttek. Hiszen amikor újságíróink felelevenítették a szó passzívúvá vált jelentését ('katonai támadás'), s amikor társadalmi és kereskedelmi szerveink a szervezett cselekvést s a mozgalmat újra *akció*-nak nevezték, társadalmilag érvényes, történetileg pedig megalapozott nyelvi formát találtak. Úgy gondolom, hogy a dolgozatomban tárgyalt összetevőkben kell keresnünk a szó elevenségének, s ezzel összefüggésben elterjedésének és divatszóvá válásának okát is.

R. Hutás Magdolna

Egy állítólagos tájnév: Apoka. Az ÚjIdőkLex. 1936-ban megjelent második kötetében a 447. lapon a következő szócikket olvashatjuk: „*Apoka*, a Mátrában, Bodonynál kezdődő és É.-ra, valamint Ny.-ra messzenyúló, hepe-hupás, terméketlen dombokból álló homokvidék.” E szócikk előzménye a RévaiLex.-ban található meg: 1911: „*Apoka*, az a homokképlet, mely a Máttra É.-i geológiai határánál, Bodonynál kezdődik, s É.-ra és Ny.-ra messzire kiterjed; nagyon sajátos hepe-hupás vidék ez; az egymás mellé sorakozó dombhátak és kisebb-nagyobb hegysorok tetői hol gömbölyűek, hol laposak, majd hosszan nyúlnak, majd kúp alakúak, többnyire koparak s csak néhol fedi silány bükk- és tölgyerdő” (RévaiLex. 1: 40). De nem eredeti a RévaiLex. szócikke maga sem, mert — kisebb stiláris módosításokkal — csupán szóról szóra megismétli a PallasLex. 1893-ban megjelent első kötetének 753. lapjáról az *Apoka* szócikket, amelynek szerzője Th—V, azaz Thirring Gusztáv (1861—1941.) földrajztudós.

Thirring Gusztáv az *Apoka* tájnévet egykori tanárának, Hunfalvy János (1820—1888.) földrajzprofesszornak Egyetemes Földrajzából vette, amelynek második kötetében a névmutató 850. lapja nagybetűs, tehát földrajzi tulajdonnévnek tekintett *Apoká*-t tartalmaz. A névmutatót azonban nyilván nem maga Hunfalvy János, hanem valamelyik munkatársa, tanítványa, esetleg éppen Thirring Gusztáv készítette, aki félreértette a könyv törzsszövegét, tájnévnek fogva fel egy köznevet. L.: 1886: „A Máttra geológiai határa É. felé már Bodonynál van, s már ott kezdődik az a homokképlet, melyet a palóczok *apokának* neveznek, s mely messzire kiterjed mind É.-ra, mind Ny.-ra. Az nagyon sajátos hepe-hupás vidék; az egymás mellé sorakozó dombhátak és kisebb-nagyobb hegysorok tetői hol gömbölyűek, hol laposak, majd hosszan nyúlnak, majd kúp alakúak. Többnyire meztelenek, csak néhol fedi silány bükk- és tölgyerdő. Barna és Egyházas-Básth között a Jegyhegy domborodik, ennek csúcsáról legjobban tekinthetjük át a barátságatlan, rideg vidéket. Czered, Hidegkút, Almágy, Egyházas-Básth, Ó-Básth, Vecseklő stb. palócz helységek határait mindenütt az *apoka* foglalja el, a szem egyebet nem lát, mint homoktengert s ennek hullámhegyeit, a völgyekben még fentartja az emberi szorgalom a növényéletet, de a dombokról és hegyekről a víz már magával sodorta a televényt, oldalaiukba új meg új árkokat hasít, melyek lefele mind mélyebbek és szélesebbek. Mindez az erdőpusztításnak szomorú következménye.” (Hunfalvy János: Egyetemes földrajz különös tekintettel a néprajzi viszonyokra. II. A magyar birodalom földrajza. Bp. 507.) Azt pedig, honnan vette Hunfalvy János az *apoká*-t, ő maga árulja el egy korábbi művének „A Máttra és Cserhát éjszaki oldalán elterülő dombvidék” című fejezetében: 1863: „Egészben véve szomorú benyomást tesz azon, leginkább Nógrád megyében a palóczok földét elfoglaló, dombvidéknek látása. S z a b ó J ó z s e f egyik legmagasabb pontjáról, a Bárna és Egyházas-Básth közt emelkedő Jegyhegyről szemlélte. »Innen, úgy mond, átlátni a vidék kietlenségét a maga vígasztalan nagyszerűségében, a Palóczföldnek messze területét, Czered, Hidegkút, Almágy, Egyházas-Básth, Ó-Básth, Vecseklő stb. határait, hol a felület csupa kopár homokképlet, melyet ott *apokának* neveznek. Az alacsonyabb dombokról az erdők végkép eltűntek, a víz magával sodorta az egykori

televényt, s a szem egyebet nem lát, mint merő homoktengert s különösen ennek hullám-hegyeit. A hullámvölgyekben az erőltetett emberi szorgalom még fentartja a növényéletet, de a hegyeket csak vízmosások árkolják. A láttért csupa szabálytalan kúpos és gerinces hegyek és dombok tömkelege fogja el, melyeknek mozgó kőzet alkotta oldalaiba a víz szüntelen barázdákat haszt be a hegy alja felé mélyedőket és szélesedőket. Mindez onnét van, mert az erdőket elpusztították.» (Hunfalvy János: A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása. I. Pest, 1863. 314–5.)

Szabó József (1822–1894.) geológus az *apoká*-t a keleti palóc nyelvjárásból ismerte meg; vö. Gömör megye: *apoka* 'homokkő' (MTsz.), *hapoka-keő* 'ua.' (uo.); Heves megye: *apoka* 'réteges, puha agyagkő' (MNY. 1: 140); Nógrád m.: *apoka* 'a salgótarjáni szénmedence fekü homokkőve' (Szeőke: BánySz. 165), 'trachit-tufa' (MNY. 31: 196). L. még ÚMTsz. A keleti palóc szó — amint már az EtSz. (1: 111) és Kniezsa (SzlJsz. 63) megállapította — a szlovákból való; vö. szlovák nyelvjárás *opoka* 'márga, agyagmárga; csillámpala; tufa' (Hvozdzik 1: 775, 778), irodalmi *opuka* 'ua.' (Hvozdzik 1: 778), 'agyagmárga' (SISJ. 2: 584). Megfelelő szó számos más szláv nyelvben is van; vö.: szlovén *opóka* 'repedés; márgapala' (Tom. 1966. 355), *opóka* 'márgapala; palás talaj' (Pleteršnik 1: 837); cseh *opuka* 'márga; csillámpala; tufakő' (Dobossy: CsehMSz. 1: 668); lengyel *opoka* 'márga; biztos alap, kőszikla' (MSHJP. 512), 'szikla' (Nitsche: GTP. 48); ukrán *opóka* 'kovaföldben gazdag üledékes kőzet' (URSl. 3: 136), 'fehér, finom szemű mészkő, kréta; agyagos keselykő; mészpát, kalcit' (Kuzela—Rudnyékj: UkrDtWb. 518); fehérorosz *anóka* 'kovaföldben gazdag üledékes kőzet' (BRSl. 93), 'mészkő, márga' (Nitsche: GTP. 48); orosz *onóka* 'kovaföldben gazdag üledékes kőzet' (SLRJ. 8: 922), 'mészkő, márga' (Nitsche: GTP. 48). Šmilauer (PřSITop. 132) ideszámítja a szerb-horvát nyelvjárás *opúka*-t is, amely Krk szigetén (Vrbnik) és Isztriában 'tetőcserép, téglá' (Skok: EtRj. 2: 237) jelentésben használatos. Skok (i. h.) viszont az *opúka*-t a *kùpa* 'kupás cserép' és az *òpeka* 'tégla' kontaminációjának tartotta. — A bemutatott szláv szócsoport etimológiáját kétféleképpen magyarázzák attól függően, hogy az *opoka* vagy az *opuka* alakot tekintik-e elsődlegesnek. Akik az *opoka* alakból indulnak ki, azok a **pekti* 'süt' ige tövéhez kapcsolják mint *o* ablaut-fokon levő származékot (Miklosich: EtWb. 235; Vasmer: RussEtWb. 2: 272; Nitsche: GTP. 48). A jelentések összeegyeztetése azonban nehézséget okoz. Az *opuka* elsődlegességét valló Machek (EtSlČ.² 416) a **pukati* 'reped, pattan, hasad' ige származékkaként magyarázza az *opuka*-t, s arra hivatkozik, hogy az így hívott kőzet könnyen mállik, reped, aprózódik. — A szláv kőzetnévből helynevek is keletkeztek; vö. szlovén *Opočnik* hn., szlovák *Na opuke* hn., cseh *Opočno* hn., felsőszorb *Wopowki* hn., lengyel *Opoka* hn., ukrán *Опока* hn., orosz *Опочка* hn. (Šmilauer: PřSITop. 132). L. még orosz *Опока* hn. (RussGeogrNb. 6: 430), *Опоку* hn. (uo.) stb.

Stanislav (SlovJuh. 2: 372) azt is lehetségesnek tartotta, hogy a középkori *Apka* 'falu Nagyszombattól délre Pusztafödömes, Ábrahám és Kismácséd között' [1221: *Apca*: CDES. 1: 195] a szlovák *opuka* ~ *opoka* főnévből alakult. Ez a feltevés nem valószínű. Az *Apka* helységnev bizonyára magyar névadással keletkezett az ómagyar *Aba* személynév rövidült változatának, az *Ab* [1186: ÁÚO. 6: 161] személynévnek a *-ka* képzős származékából.

A palóc *apoká*-ból nem lett a magyarban tájnév, hiába állította ezt Thirring Gusztáv a PallasLex.-ban, s hiába vette át tőle ezt a nézetet a RévaiLex. és az ÚjLdőkLex. Viszont Szabó József nyomán bekerült a magyar közzetani terminológiába, ahol — a MzgLex. és a KertLex. tanúsága szerint — ma is használatos: 1958: „*Apoka* harmadkori (slír) üledékes kőzet. Színe fehér, szerkezete poros, homokos. A rajta kialakult talajok termékenysége csekély, mert a kőzet kevés nyers ásványi tápanyagot tartalmaz. Vizgazdálkodása rossz, könnyen erodálódik.” (MzgLex. 1: 57; az 1963. évi KertLex. 56 ugyanezt ismétli meg szóról szóra.)

Lok. A székely nyelvjárásokban járatos *lok* földrajzi köznévknek 'lapály; két hegy közötti völgy, szoros; rét; lapályos erdőség' a jelentése. Nagyszámú földrajzi tulajdonnév is alakult belőle. Vö.: *Lókod* 'helység Székelyudvarhelytől délkeletre' [1505: *Lokud*: MNy. 44: 52]; *Lók* 'Sóváradohoz tartozó határrész' [1647: *Lókon* gr.: MNy. 4: 417]; *Gyimesfelsőlok* és *Gyimesközéplek* 'egymással szomszédos helységek Csíkszeredától északkeletre a Tatros völgyében' [1701: *Gyimes-Loka*: MNy. 44: 52]; *Ditrólóka* 'Ditróhoz tartozó határrész' [1701: *Ditro loka*: Szabó T. A.: Gyergyói hn. 30]; *Vízloka* 'Ditróhoz tartozó határrész' [1773: *Víz Loka*: Szabó T. A.: Gyergyói hn. 32]; *Magasbükklóka* 'Gyergyószentmiklóshoz tartozó határrész' [1773: *Magos Bük Lokán* gr.: Szabó T. A.: Gyergyói hn. 38]; stb. L. még Hefty: NyF. 66. sz. 31 is.

A *lok* etimológiájáról a TESz.-ben (2: 784) a következőket olvashatjuk: „Vitatott eredetű. — 1. Szláv jövevényszó; vö. cseh *palouk* 'kis rét' (SISJČ. 2: 493). E cseh összetétel *pa-* előtagja 'nem igazi, nem valódi' jelentésű. Utótagja a m. *lanka* szláv eredetijével azonos, de a nőneműből átsapott a hímnembe. — 2. Szóhasadás eredménye: a *lyuk* ~ *luk* elkülönült változata. — Egyik feltevés sem teljesen megnyugtató, a megoldás azonban mégis valószínűleg ezek irányában keresendő. — Finnugor egyeztetése, indoírani és román származtatása elfogadhatatlan.”

Nos, e székely tájszó kutatását kilendíthetjük a holtpontról. Az ukrán nyelvjárásokból ugyanis előkerült a nőnemű *лукá* 'füvel benőtt lapály' főnévknek a hímnemű alakváltozata, amelyből a székely nyelvjárás *lok* kifogástalanul megfejthető; vö. ukrán nyelvjárás *лук* 'füvel benőtt lapály' (Полесье. Лингвистика, археология, топонимика. Москва, 1968. 236). Ismerve az ukránság történeti kapcsolatait a székelységgel, a *lok* ukrán eredeztetésének nem láthatjuk akadályát.

Más kérdés, hogyan kell értékelnünk a Székelyföldön kívüli *Lok*, *Lók*-féle helyneveket, hiszen nyilvánvaló, hogy például a Dunántúlon ukrán nyelvi hatással nem számolhatunk. A Fejér megyei *Nagylók* utótagját magyarázva a FNEsz.-ben felvettem az ógyházi szláv *loky* [birtokos esetben *lokve*] 'vítócsa' főnévvel, illetőleg más szláv nyelvi megfelelőivel való összekapcsolás lehetőségét. Az alaki megfelelés analógiájaként a magyar *tök* < szláv **tyky* [birtokos esetben **tykve*] 'tök' példájára hivatkoztam. De felhívtam a figyelmet az 1211-ből adatolt *Locud* (PRT. 505) személynévre is. E személynevet még talán az Udvarhely vármegyei *Lókod* községnév esetében sem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül.

Ide kívánczik még az, hogy a TESz. (3: 784) a *lok* szócikkébe feltételesen, kérdőjellel bevonta egy 1299/1389. évi *kekloc* adat utótagját is. A forrásul szolgáló oklevélnek (MonStrig. 2: 460 és PRT. 10: 544) a tanulmányozásából világosan kitűnik, hogy ez az adat a Balatonfüredtől északra levő Kéki-völgyben (l. Jankó: BNépr. 69 *Kék düllő* a.) a középkorban álló Kék falu kúriájára vonatkozik, és *Kéklak*-nak olvasandó. (L. PRT. 10: 306–9.) Nem a *lok* szócikkébe való tehát, hanem a *lak* 'lakóhely, otthon, település' szócikkébe.

Repcény. 1. A keresztesvirágúak családjába tartozó egyéves vagy évelő, sárga virágú gyomnövényeknek (*Erysimum*) a magyar növénytan szaknyelvben *repcény* (Csapody—Priszter: MNövSz. 160; KertLex. 845) az összefoglaló nevük. Van *fürtös repcény* (*Erysimum repandum*), *viola repcény* (*Erysimum cheiranthoides*) és *vízparti repcény* (*Erysimum hieracifolium*).

Az ugyancsak a keresztesvirágúak közé tartozó gyomnövényt jelölő *repcényretek*-nek (*Raphanus raphanistrum*) *dudvaretek* (Csapody—Priszter: MNövSz. 160) a nyelvjárás szinonimája. Az örökzöld, törpe cserjét jelölő *csarab*-nak (*Calluna vulgaris*) és a keresztesvirágúak közé tartozó szántóföldi gyomnövényt jelölő *vadrepce*-nek (*Sinapis*

arvensis) viszont a nyelvjárási szinonimája, a *repcsenfű* (Csapody–Priszter: MNövSz. 41), illetőleg a *mustárrepcseny* (Csapody–Priszter: MNövSz. 200) foglalja magában a *repcsen(y)*-t.

A *repcseny* legkorábbi előfordulását annak a Szikszai Fabricius Balázsnak a latin – magyar szójegyzékében találjuk meg, aki 1561-től egészen 1576-ban bekövetkezett haláláig Sárospatakon volt a református kollégium tanára. L.: 1590: „Eruca: *Repczin*”, „Sinapi syluestre: *Repczin*” (SzikszF. 15, 27). Az *Eruca* (*sativa*) magyar ekvivalense *borsmustár*; a keresztesvirágúak családjába tartozó egyéves szántóföldi gyomnövényt jelöl. A *Sinapis* (*silvestris*) magyar egyenértékűje a fentebb már említett *vadrepe*.

2. A mindeddig tisztázatlan etimológiájú *repcseny* eredetéről nyilvánított vélemények közül kettőt idézek. Knieszsa (SzlJsz. 463) a szláv *répica* [tkp. 'kis répa, répacska'] 'repece' főnévre visszamenő magyar *repece* szócikkében a *repcseny*-ről a következőket állapítja meg: „Bár a szónak a *repcé*-vel való kapcsolata kézenfekvőnek látszik, alaktanilag még sem lehet megmagyarázni, mert ilyen képzést sem a magyarban, sem a szlávban, sem a románban kimutatni nem lehet.” A TESz.-ben (3: 384) ezt olvashatjuk a *repcseny*-ről: „Valószínűleg összefügg *repece* szavunkkal, az összefüggés jellege és részletei azonban bizonytalanok, illetőleg nem tisztázottak. Lehet, hogy a *repece* -n ~ -ny képzős származéka; vö. *gyertyán*. Az is lehet azonban, hogy az ugyanerre az etimónra visszamenő ném. *Rübsen*, N. *riebsen* (Sanders: DtWb. 2/1: 793) 'repece' (< ném. *Rübe* 'répa') szerepével kell számolnunk, mégpedig ennek vagy a *repece* szóvégére való analógiás ráhatásával, vagy esetleg közvetlen átvételével. E tekintetben a nyelvföldrajz leginkább az erdélyi szász-ság nyelvi hatására mutathat. Az alakváltozatok kialakulásában kétségtelenül volt szerepe népetimológiának is, de például a korán jelentkező és általában uralkodó *cs* hangú változat mindegyik magyarázati lehetőség mellett tisztázatlan marad. – Az északkeleti és keleti nyelvjárásokban él.”

3. A meddő spekulációkkal feleslegesen is összekuszált kérdés azonnal megoldódik, amint rátalálunk a *repcseny* előzményére és felderítjük ennek az előzménynek a képzésmódját. A *repcseny*-nek Sárospatakon való felbukkanásával és földrajzi elterjedésével tökéletesen egybevághólag a *repcseny* etimónja a kelet-szlávokban és a kárpátukránban található meg. Vö.: kelet-szlávok *repčeň* 'feketemustár, Brassica nigra' (Ferdinand Buffa: Vznik a vývin slovenskej botanickej nomenklatúry. K histórii slovenského odborného slovníka. Bratislava, 1972. 353), 'repece, Brassica napus' (Sipos: Mihályi szót. 383) <: *repča* 'repcsenyreték, Raphanus raphanistrum' (Machek: ČSĽJmR. 60; Buffa: i. h.), 'vadrepece; Sinapis arvensis' (Buffa: i. h.) <: *repka* 'repece' (Buffa: i. m. 354) <: *repa* 'répa, Beta'. – Kárpátukrán *penyuh* 'repcsenyreték, Raphanus raphanistrum' (Hrinčenko 4: 13) <: *penya* 'vadrepece, Sinapis arvensis' (Csopai 342) <: *pinka* 'kis répa' <: *pina* 'répa, Beta'.

A *repcseny*-t ugyanúgy szláv jövevényszavaink között kell nyilvánartartanunk, mint a vele etimológiailag szorosán összefüggő *repá*-t és *repcé*-t.

Szapha. Az MTsz. a keleti palóc nyelvjárásból 1840 óta adatozza a 'kemence, lapos kemence' és 'kemence padkája' jelentésű *szaphá*-t. Bátky Zsigmond (MNépr. 1: 242) szerint: „Azt hisszük, hogy a szó a szláv *sopiti* = nehezen lélekzeni, zihálni stb. szóval függ össze. Az osztrák-szlóven *sopih*, tót *sopuh* = kemencelyuk. Ért. 1927, 140. Lehet, hogy eleinte a füstlyuk, később a kürtő vagy súp neve volt *szapha* (*szapucha*?), s ez ment át a kemence megnevezésére, mint a füstfogó *cserény* és *gógány* neve a székely tüzelőre.”

Állítsuk össze azt a szláv szócsoportot, amellyel a palóc *szapha* összevethető: szlóven *sopúh* 'gőz, párna' (Pleteršnik 2: 537; Tom. 1966. 585), nyelvjárási *sopúha* 'kehes-

ség' (Pleteršnik 1: 537), nyelvjárási *sópih* 'felfuvalkodott ember; a kemence huzatszabályozó nyílása (Ofenluftloch); gőz, pára (Pleteršnik 1: 536); cseh *sopouch* 'füstlyuk, kemencenyílás, kályhalyuk, kémény; tűzhányókürtő' (Dobossy: CsehMSz. 2: 411); szlovák *sopúch* 'kályhalyuk; a kályha füstelvezető nyílása; tűzhányókürtő; bemélyedés a kályhalyuk mellett vagy alatt' (Tvrdý² 575; Hvozdzik 1: 1221; SLSJ. 4: 143), keletiszlovák nyelvjárási *sopucha* 'lompos nő' (Kálal 626); lengyel nyelvjárási *sopucha* 'a kemence kürtőnyílása' (Pawel Smoczyński: Słowiańskie imiona polskite i własne z podstawowym -ch- w części sufiksalnej. Łódź, 1963. 11), *sopuch* 'a kemence vagy kályha füstje' (Maly atlas gwar polskich. 557. sz. térkép), kasub *sop^uucha* 'kisebb lyuk a kemencében a füst kimeneteli nyílása fölött' (Lorentz 2: 313); ukrán nyelvjárási *conyx* 'bűz, bűdösség' (URSl. 5: 412), 'gőz, párolgás' (Csopei 371), *cónyxa* 'korom; bűz, bűdösség' (URSl. 5: 412), *cónyxa* 'szuszogó, szipogó nő' (uo.); fehérorosz nyelvjárási *cónyxa* 'korom a kemencekürtőben' (Smoczyński: i. h.), *cónyxa* 'szuszogó, szipogó nő' (BRSl. 639); orosz szerkesztésű egyházi szláv *conoxo* 'cső, lefolyó, csatorna' (Sreznjevskij 3: 463), *conyx^o* 'ua.' (uo.); orosz nyelvjárási *cónyxa* 'szuszogó, szipogó nő; lentilő, kendertilő' (Dal² 1955. 4: 273), *cónyxa* 'a kemence huzatnyílása' (uo.), *cónyxá* 'korom (a szabad tűzhelyes parasztház falán)' (uo.). — Mindez az ósszláv **sopéti* 'szipog, szuszog; füstöt ereget' származéka (Preobraženskij: EtSl. 2: 357; Vasmer: RussEtWb. 2: 696; Machek: EtSlC.² 567).

A keleti palóc *szapha* a keletiszlovák *sopucha* átvétele. Az MTsz.-től elsőnek az 1838. évi Tsz.-ből adatolt palóc *szap* 'kemence, lapos kemence' a *szaphá*-ból jött létre úgy, hogy a **szapha alja* 'kemence padkája' szószervezetből egyszerejtéssel *szapalja* (MTsz.) alakult, majd ebből elvonódott a *szap*.

Kiss Lajos

A varjúkérdés és összetevői. Tulajdonképpen nem is egy varjúkérdés van, hanem kettő. Az egyik a madártanra tartozik, a másik a nyelvészetre.

A varjak és hollók nemének számos faja van, de a varjúkérdésben csak kettő szerepel: a vetési varjú (*Corvus frugilegus*) és a dolmányos varjú (*Corvus corone cornix*). Ezek az állattani rendszerezésben elfogadott „hivatalos” neveik. A (szép-)irodalomban a *vetési varjú*-t másképp *fekete* v. *pápista varjú*-nak is hívják, a *dolmányos varjú* további nevei pedig: *hamvas*, *szürke*, *tarka* v. *kálmánista varjú*.¹

A vetési varjú fényes fekete színű, a fák koronájában csoportosan fészkel, élelmét szántókon, jó vízellátású réteken találja meg. A dolmányos varjú mellén és hátán szürkés színű, egyébként fekete; nem költ csoportosan.² Károsnak tartják, mivel a rovarok pusztítása mellett madárfiókákat, fiatal baromfit, nyulat is megfog és megeszik;³ a vetési

¹ Ezért nem helyeselhető, hogy az ÉrtSz. a *dolmányos varjú*-t a *hamvas varjú*-nál értelmezi, nem pedig fordítva, s talán az sem egészen szerencsés, hogy a *varjú* szócikkben a *vetési varjú* leírását kapjuk, a *Corvus frugilegus* névvel együtt. — A *kálmánista varjú* is a *hamvas varjú* szócikkére utal.

² Hazánkban csak a nyugati határszélen fészkel a *kormos varjú* (*Corvus corone corone*), amelynek alakja és hangja teljesen megegyezik a dolmányos varjúéval, de teljesen fekete. A két alakot egy fajba szokták összevonni (*Corvus corone*). (Vö. Urania Állatvilág. Madarak. Írta: Gottfried Mauersberger, fordította: Keve András. Bp. 1972. 356). — Az ÉrtSz. (7: 246) tévesen azonosítja a *kormos* és *fekete* varjút; feketének ugyanis a *vetési* varjút szokták hívni. — A *kormos* varjú tollazata nem olyan csillogó, mint a *vetési* varjúé.

³ „A szürkevarjút tavaszon mindenképpen irtandónak tartom, mert láttam már arasznyi búzában kölykein fekvő nyulányát fél óráig attackírozni szürkevarjak által, hogy annak kicsinyeit megszerezzék, de szinte elfeledem bűnüket ősszel, amikor otthonosan és békésen billegnek az eke után a friss barázdában, pusztítva a szántóvető ember ezernyi kártevőjét” (Fekete István: Rózsakunyhó. Bp., 1973. 310).

varjú hasznos vagy káros voltáról azonban a vita időnként mindig újra föllángol,⁴ mivel a földművelő embert nemcsak szántáskor követi és szedegeti a sok kiszántott lárvát, pajort, hanem vetéskor is, amikor a sorok közt turkáló madárról már nem lehet tudni, hogy a magot szedi-e föl vagy a rovarokat.

Herman Ottó, aki védelmébe vette a vetési varjakat, így méltatlankodik: „... le is lövik a fekete varjút, ki is akasztják karóra madárijesztőnek; *de hogy felválnák és belenéznének a zacskószerű gyomrába, hogy mi is van benne?* — arról ugyan nem hallunk semmit.”⁵

Érdekes ezek után az, amit jó 80 esztendővel előbb leírt Dugonics András: „A varjak között ama’ feketéket (melyek a’ hollóktól meg is különböznek) az alföldiek azért nevezik pápista varjúknak: mert semmiféle húst, ha csak a’ szükség reá nem hajtya, soha se esznek. A’ szántó földeken is soha a’ gabonát nem bántják. Ezt azok tapasztallják, kik azokat, a’ lövés után fel bontják. Gyomorjokban elég bogarakat, de egy szem életet nem tapasztalnak. A hamú színűt, vagy is a’ tarka varjút, kálamista varjúknak mondják. Ez a’ húst meg eszi, meg eszi a’ gabonát is. Ezek, amazoknál kártékonyabbak.”⁶

Az 1973-ban megjelent cikk mintegy „perújítást” kér varjúügyben. „Utoljára ugyanis még századunk első felében vizsgálták meg kellő példányzámú anyagon e madarak gyomortartalmát.” A vetési varjú táplálkozása a k k o r több mint háromszor annyi hasznot hozott a mezőgazdaságnak, mint amennyi kárt okozott. Lehet azonban, hogy az azóta elterjedt, a rovarokat, rágcsálókat, meg a gyomokat is irtó különféle mérgek megváltoztatták ezt a képet.⁷

Már nem is meglepő, hogy az Urania Állatvilágban, mely az eredeti német nyelven az NDK-ban jelent meg, arról olvashatunk, hogy „évtizedekig tartó vita kerekedett” a vetési varjak hasznosságát, illetve kártékonyosságát vallók között. „A kérdés még bonyolultabbá vált, amint kiderült, hogy a nálunk telelő varjak idegenből érkeznek, ahol megbecsülik őket mint a kártevők pusztítóit. A német természetvédelmi törvény legalább telepeiken kíméletet biztosít a varjak számára” (Urania Állatvilág, Madarak, 356).

Ennyit vitát kavart tehát a varjú madártani és mezőgazdasági berkekben.

Azonban nem kevésbé talányos a (két) varjú, ha a nevüket emlegető szólásokat, közmondásokat vesszük közelebből szemügyre.

Már a „hivatalos” *vetési varjú* elnevezés is félrevezető. Az ÉKsz. (1491) rá is mondja a *vetési* jelzőre: ’vetésben élő’. Ez talán túlzás, hiszen a fészke fákon van, a határban pedig sokfelé megfordul, különben sem talál mindig vetést. Itt inkább azt kellene tisztázni, hogy ez a varjú a *Corvus frugilegus*.

A Nyr. 97. évfolyamában két cikknek is címe: *Kálomista varjú — pápista varjú*. Az első írás Kiss Jenő „Madárnevekről” c. hosszabb közleményének a része (94), a második Balogh Lajos kiegészítése (353–4). A továbbiakban többször ezekre a cikkekre fogunk hivatkozni.

Fölvethető a kérdés: van-e értelme annak, hogy a varjút következetesen *kálomista*-nak írjuk, nem pedig *kálvinista*-nak, mintha bizony a nép csak *kálomista* néven ismerné. Ennek a tévhitnek az elterjesztésében talán két legnépszerűbb szakkönyvünk, a Brehm Állatok világa és Herman Ottó A madarak hasznáról és káráról c. könyve a ludas, ugyanis a dolmányos varjú ismertetésében a *kálomista* szót használják. („Brehm”: kálo-

⁴ 1912: A varjúkérdés. Herman Ottó cikke a Budapesti Hírlapban. — 1973: A „varjúper”. Fintha István cikke az Élet és Tudomány 9. számában.

⁵ Herman Ottó: A madarak hasznáról és káráról. Bp. 1960. 144–5. — A könyv első kiadása 1901-ben jelent meg, de 1904-ben, a 2. kiadásban már a varjúkérdés részletesebb tárgyalása vált szükségessé.

⁶ Dugonics András: Példabeszédek és jeles mondások. II. rész. Szeged, 1820. 106–7.

⁷ Élet és Tudomány 28 (1973.): 9. szám 396.

mista — mert húst eszik; Herman: kálomista — mert húst is eszik). Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Herman Ottó használja könyvének „eldugottabb” helyein a *kálmista* (i. m. 303, 315), sőt *kálmynista* (i. m. 71) szót is, hiszen ő breznóbányai születésű volt. Ezekhez a változatokhoz hozzácsaphatjuk az előbb idézett, Dugonics-féle *kálmista*-t is.

Való igaz, hogy „ahol mindenki magyar, senkit sem fognak a *Magyar* családnévvel jelölni. Ha ez a családnév valahol fölbukkan, biztosak lehetünk abban, hogy a névadók nem magyarok voltak” (Nyr. 97: 94). Azonban véleményünk szerint ebből nem következik az, hogy „a *kálmista varjú* nem »kálomista«, a *pálista varjú* nem »pálista« közösség szülötte...” (uo.). Ez akkor lenne igaz, ha a kétféle varjú nevezte volna el egymást. Mivel azonban névadójuk a mindkét felekezet szokásait jól ismerő magyar nép volt, másképp kell mérlegelnünk a százados múltú *kálmista* és *pálista* jelzőt is. Erről határozott hangon nyilatkozik a Czuczor—Fogarasi-féle szótár a *pálista* szó alatt: „Eredetileg a római katolikusok gúnyneve, mellyel őket a protestánsok czimezték; de utóbb, legalább nálunk magyaroknál, gúnycsípőssége megszűnt, minthogy a katolikus nép nem áttolja maga magát pálistának nevezni, valamint a református népnél a kálmista cím nem foglal gúnyt vagy sérelmet magában.”

Leggyakrabban a madarat tolláról (vagy a hangjáról) szokták elnevezni is, ezért nem csodálkozhatunk azon az elképzelésen, hogy a *vetési* varjú azért lett *pálista*, mert fekete tollazata „a katolikus papok reverendájához” hasonlít. „A félig szürke, félig fekete tollazatú varjúra a *pálista*-val szemben a *kálmista* jelző illet. A református papok öltözeté ugyanis szintén nem egyszínű, mert a palást csak félig fedi be az alatta levő öltönyt” (Nyr. 97: 353).

Úgy éreztem, hogy mindezekről meg kell kérdeznem egy „szakembert”, egy református lelkészt: Miért *pálista*, illetve *kálmista* a két varjú? A válasz meglepő volt: Mivel a református papok palástja egyszínű, a katolikus papok ellenben a reverendájukra karinget öltenek. Így szokta látni őket a nép temetéseken.

Ez a „magyarázat” nagyon tetszetős, mivel a karinget valóban hasonlíthatjuk a varjúnak mellén és hátán levő „dolmányához”, a református palást (ábrája: ÉKsz. 1077) pedig nem csak félig fedi be az alatta levő öltönyt, amely különben is sötét színű szokott lenni, hanem, mondhatni, teljesen. Ennek a — szintén a két állatfaj színéből kiinduló — „magyarázatnak” az a nagy bökkenője, hogy pontosan visszajára állítja a való helyzetet: fölcsereéli a két varjófaj „felekezetét”.

Mindebből az a tanulság, hogy nagyot tévedhetünk, ha a két varjú színéből akarjuk megmagyarázni népies nevüket. Különbösen is minden forrásunk egyként vallja, hogy elnevezésük alapja: eszik-e vagy nem eszik a húst.

Mégis: lehetséges, hogy az említett református lelkész nem áll egyedül tévedésével. Jókai Mór ti. így ír „A barátfalvi lévitá”-ban: „A varjúk, lehettek ötvenen is, mind megszálltak azon az egyetlen kimagasló vén bükkfán. Kálmista varjúk voltak. Így híja őket a népajk azért, hogy ezek hússal élnek (odaértve a férgeket is), megkülönböztetésül a pálista varjúktól, akik a vetést eszik.⁸ Amazok egészen feketék, emezeknek a hátuk szürke.”⁹

Tehát Jókai is a fekete színű, csoportos életet élő („lehettek ötvenen is”) varjakat tartja húsevőknek, kálmistáknak, a szürke hátúakat pedig pálistáknak. Vagy talán Jókai tévedése a Czuczor—Fogarasi-szótáron alapul? Ott ugyanis (a *varju* szónál) ez olvasható: „Fajai népnél: *fekete varju* v. *holló*, v. *kálmista varju*, mely a maga nemében legnagyobb, s hússal, *hamvas* v. *szürke* v. *pálista varju*, mely magokkal táplálkozik.”

⁸ A centenáriumi kiadásban (9: 308) még: „... a k i k c s a k a vetést eszik.”

⁹ Jókai Mór összes művei. Regények 63. köt. 1969. 132.

Ez a néhány szó ugyan telis-tele van tévedéssel, de figyelemre méltó, hogy *kálvinista* és *pápista* nevüket helyesen magyarázza a szótár a t á p l á l k o z á s u k k a l .

Az tehát bizonyos, hogy a *pápista varjú* elnevezés „a katolikusok böjtölésére utal” (Nyr. 97: 94), a húsevő *kálvinista varjú* pedig azért kapta a nevét, mert „a protestánsok nem böjtölnek” (uo.). Azonban mit értünk *böjt*-ön? Révai Nagy Lexikona szerint az egyházi böjt: vagy *abstinentia*, azaz a húsféléktől való megtartóztatás, vagy *szoros értelemben vett böjt*, amelynél csak egyszeri jóllakás — és pedig délben, hús nélkül engedtetik meg. Ez a *ieiunium*. — Előírt böjtek: 1. az *adventi böjt* (szerdán és pénteken); 2. a *negyvennap* (*nagy*) *böjt* hamvazó szerdától húsvétig minden nap, vasárnap kivételével; 3. a *kántor-böjt* negyedévenként egyszer szerdán, pénteken és szombaton; 4. a *vigília-böjt* némely nagyobb ünnep előtt való napokon. — Mértékére nézve megkülönböztetünk: 1. *szigorú böjt* napot (egyszeri jóllakás és a húsféléktől való megtartóztatás); 2. *enyhített böjt* napot (egyszeri jóllakás megtartóztatás nélkül); 3. *egyszerű böjt* napot (csak megtartóztatás) vagyis a rendes pénteki napot. — 1870 előtt nemcsak a pénteki, hanem a szombati nap is abstinentiális nap volt, de akkor a pápa „felmentette Magyarországot e napon a húseledelektől való megtartóztatástól” — olvashatjuk Pallas Nagy Lexikonában. (Mindkét lexikonban a *böjt* a.)

Lehet, hogy a nép még szigorúbb böjtöt is tartott? „A régebbi időkben, még a múlt század végén is az volt népünk böjtje elve, hogy csak azt ette meg, amit a h a r m a t n e v e l t, tehát csak növényi eredetű táplálékot vett magához.” (SzegSz. *böjtös étel* a.) Vagy enyhített a böjtön? A böjt előírások között nem könnyű eligazodni. „Egyes öregek a nagyböjtnek nemcsak péntekjein, hanem szerdáin és szombatjain is megtartóztatják magukat a hústól, szintúgy az adventnek is ezen a napjain.” (SzegSz. *böjt* a.)

De hát mi is az a *hús*, amely nem böjtös étel? Ennek a magyarázatával minden értelmező szótárunk adós marad. (Pótolni kellene.) Nyilván (róm. kat.) egyházi forrásokhoz kell fordulnunk. Az „Új Kánon Törvénykönyv”-ből azonban csak annyit tudunk meg, hogy tilos a hús (*caro*) és a húsleves (*ius ex carne*).¹⁰

A bővebb kifejtés a „*Summa theologiae moralis*”-ra marad. Lehet, hogy az állatrendszertan művelői nem értenek vele egyet, de azt olvashatjuk benne, hogy *abstinentia* szempontjából az „állatokat felosztjuk húsrá és halra” (*animalia dividuntur in carnem et piscem*).¹¹

Itt lehet a nyitja és magyarázata annak, hogy a „se hús, se hal” mondás Európa-szerte ismeretes: „weder Fisch noch Fleisch; ni chair ni poisson; neither fish nor flesh; non è né carne né pesce; ни рыба, ни мясо. Pedig az oroszoknak soha sem magyarázták l a t i n u l : mi a hús, mi a hal, lévén ők pravoszlávok /görög keletiek/ orthodoxok. De Dal’ szótára megadja a választ, hogy náluk böjtidőben tilos, nem böjtös: a m e l e g v é r ű állatokból készült étel, hús, tej, vaj, tojás stb., sőt azt is elárulja, hogy a katolikusoknál csak a húsból készült étel.¹²

Folytathatjuk tehát újra a „*Summa theologiae moralis*”-szal: „Tilos az emlősök és madarak húsa. — Halon nemcsak a szorosan vett halakat (*pisces strictae tales*) értjük, hanem minden hidegvérű állatot (*animalia, quae frigidum sanguinem habent*)”, pl. békát, teknősbékát, csigát, kagylót, rákot. — „Húson értjük a tilos állatoknak minden részét,

¹⁰ Codex iuris canonici. Vatikán, 1963. 1250. kánon.

¹¹ Noldin-Schmitt: *Summa theologiae moralis*. Vol. II. De praeceptis. Oeniponte (Innsbruck), 1944. 617.

¹² Даль, В.: Толковый словарь живого великорусского языка, т. IV⁴, 1912. *скоромный* а.

tehát a vért, csont- és agyvelőt, szalonnát is, de nem (úgy mint régen) ezen állatok zsírját, tojását, tejét.”¹³

Nem könnyű tehát mindebben eligazodni, különösen egy laikusnak. Néha talán még egyházi személyek is tévednek: „Az orthodox böjt . . . megtartóztatást jelent minden állati eredetű tápláléktól, tehát a zsírtól, haltól, tojástól, tejtermékektől stb.”¹⁴

Nem csodálkozhatunk tehát a református Jókain, hogy a fentebb közölt szemelvényben a húshoz odaértette „a férgeket is”, holott a férgek hidegvérűek.

S a „varjúvita” résztvevőinek figyelmét — érzésünk szerint — elkerülte az, hogy a magyar nép a *kálvinista* — *pápista* nevekkkel éppen azt fejezi ki, melyik varjú eszi meg a melegvérű állatot is, s melyik nem. Mert a hidegvérű „bogárságot” (Herman Ottó szava) mind a kettő fogyasztja. A népnek tehát a vetési varjú nem azért pápista, mert latinul *frugilegus* ’gabonaevő’, hanem azért, mert nem rabol csibét s nem fosztogat fészket.

A varjakkal szólásaink, közmondásaink is foglalkoznak.¹⁵ Talán többet a dolmányossal. Ennek alighanem az az oka, hogy — amint Herman Ottó mondja — „a veréb mellett a dolmányos varju simul leginkább az emberhez” (i. m. 139). A közmondásokban szinte életképszerűen megelevenedik a dolmányos varjú ház körüli ólalkodása: „Kövér disznó halálát sok éhes varjú várja.”¹⁶ Ilyenkor kitűnik szemtelensége: „Szemtelen, mint a tarka varjú.” Ha sikerül elkergetni, akkor „Koppan a szeme, mint a kálvinista varjúnak”. De a varjú óvatos ám: „Gyanakszik, mint a varjú”. S ha vége a lakmározásnak, „néz, mint varjú az üres koneba”.¹⁷

Érdekes, hogy ebben a nézésben Chernel nem értetlenséget¹⁸ lát, hanem a r a v a s z s á g o t (i. h.). Más ornitológus is azt mondja, hogy „az emberi erőszakkal szemben védi őket a r a v a s z elővigyázatosságuk” (Urania Állatvilág, Madarak 357).

Hogy a dolmányos varjú szemtelensége nemcsak az emberrel szemben nyilvánul meg, arról álljon itt Fekete István írása, amely szólásmagyarázatnak is kitűnő: „Egyszóval belenézek a messzelátóba, melyben megjelenik két szürke varjú, egy nagy gatyásölyv és köztük valami elhullott vad, melyet tépnek. Egy nyúl.

Egyik oldalon áll az ölyv, másik oldalon a két szürke. Esznek. Az ölyv tempósan, a két szürke mohón és mindig szemtelenebben. Amikor az ölyvet már szinte leszorították a zsákmányról, az a legnagyobb nyugalommal fejbe koppintotta az egyik szürkét.

A varjak — káár . . . káár — felrebbentek a levegőbe és szidták az ölyvet, mely azonban tökéletes nyugalommal evett tovább. A varjak is belátták, hogy kár megsértődni, és leszálltak újra az élelem mellé. Az ölyvet ez sem izgatta. Ismét hármashan tépték az elhullott nyulat. A szürkék illedelmesen, az ölyv tempósan. A varjak azonban hamar elfeledték az előbbi intelmet, mert megint szemtelenül maguknak akarták az egész zsák-

¹³ Noldin-Schmitt i. h. — Régen a. m. ’1918 előtt’. U. i. 1918-ban lépett életbe a ma is érvényben levő Codex iuris canonici. Azelőtt tehát pl. a zsír sem volt megengedve, ezért régebben a *zsiros* (étel) a *nem böjtös* (étel) szinonimája volt. (Ez a jelentés is hiányzik az ÉrtSz.-ből, nemkülönben a *hal* fenti (*vall*) értelmezése.)

¹⁴ Az orthodox kereszténység. Szerk.: D. Dr. Berki Feriz. Bp., 1975. 352.

¹⁵ Az alább következőket — ha külön nem jelöljük — O. Nagy Gábor Magyar szólások és közmondások (Bp., 1966.) c. művéből vesszük.

¹⁶ Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp., 1896. A varjú a.

¹⁷ Herman Ottónál: „Néz, mint a kálomista varjú az üres koneba” (i. m. 314); Chernel Istvánnál: „Nézi mint varjú az üres csontot” (Magyarország madarai különös tekintettel gazdasági jelentőségükre. II. Bp., 1899. 552).

¹⁸ Vö. O. Nagy Gábor i. m. 713.

mányt. Majdnem rámásztak az ölyvre. Az mintha csak erre várt volna: — Kopp! — lekent egyet, amelyik közelebb volt hozzá. A varjak már fel sem repültek, csak hátraugrottak, megkárogták az ölyvet, ki evett tovább, mintha amazok a világon sem lettek volna.

A varjak erre megint »jó fiúk« lettek, és egy darabig tisztességesen ették az ő oldalukra eső részt. De nem sokáig. A szemtelen természet hamar kitört belőlük, az ölyv pedig — valami tökéletesen komikus felsőbbbséggel — hol az egyiket, hol a másikat kólintotta fejbe.¹⁹

A dolmányos varjak ellen nehezebb „védekezni, mint a társasan élő vetési varjak ellen” (Urania Állatvilág. Madarak 357). Az utóbbiakról szólva idézi Herman Ottó a magyar példabeszédet: Ezer varjú ellen elég egy kő. „Egy kőhajítástól felriad a fekete sereg, és tovaszáll.” (Herman i. m. 27.)

Nem egészen világos annak a közmondásnak az értelme, hogy „Nehéz a pápista varjút húsrá szoktatni.” O. Nagy Gábor szerint: 'aki nem szokott hozzá vmihez, annak még az sem ízlik v. tetszik, ami pedig finom v. kellemes', azonban ezt az értelmezését megkérdőjelezi (i. m. 713).

Úgy véljük, hogy ennek a Dugonicstól (i. m. 106) átvett közmondásnak semmi különösebb rejtett értelme nincs; Dugonicsnál sok hasonló található: „Nehéz a' futó szarvast el érni; . . . a' csillagokat számba szorítani; . . . meg gyógyítani a' Szent Mihály lovának rugássát” (i. m. 101, 109, 112).

Miért akarná valaki húsrá szoktatni a pápista varjút? Azért, hogy végezzen vele; az a hús — mérgezett csalétek. Azonban a vetési varjú nem eszi a húst, „ha csak a' szűkség reá nem hajtya” (Dugonics). Ezért késő, ha a csalétek kitevése valakinek akkor jut eszébe, amikor a madár már a zsenge termést szállta meg.

Ennek éppen az ellenkezőjét írja le Fekete István:

„Egyik év szigorú telén majorunk környékét a feketékkel együtt ellepték a szürkevarjak is. Puszkavégre nem voltak kaphatók, elővettük a foszforszörpöt, hogy így ritkítsuk soraikat. A csalétket dögre tettük, gondolván, hogy a kálomista jobban szereti a húst, mint a pápista, s így a feketevarjak között nem csinálunk nagy kárt. Alaposan csalódtunk, és a másnap látvány elvette kedvünk a további mérgezéstől. Az egész szérű feketéllett a vergődő és agonizáló varjaktól, melyek között bizony szürke vajmi kevés akadt.”²⁰

Kónyi Sándor

¹⁹ Fekete István: Kőd. Bp. 1960. 36—7.

²⁰ Fekete István: Rózsakunyhó. Bp., 1973. 310—1.

Wacha Imre: Beszéljünk a beszédről! Budapest, 1978. Kossuth Könyvkiadó, 196 lap

A közéleti demokrácia kiszélesedésével napjainkban megnövekedett a szép és kifejező beszéd iránti érdeklődés. A hatvanas évek közepétől az egri kiejtési konferencia óta jelentősen megnőtt a beszédműveléssel foglalkozó elméleti és gyakorlati szakkönyvek, tanulmányok, cikkek száma. Értékes munkákkal gazdagodott a magyar fonetikai irodalom. Örvendetes, hogy még a legfontosabb művek felsorolása is meghaladná ismertetésünk kereteit.

Wacha Imre — az előszóbeli megnyilatkozások ismert kutatója és a sokéves tapasztalattal rendelkező beszédtanár — könyve elsősorban műfajában hozott újat.

„Úlj mellém a kandallóhoz, Fel van szítva melege; . . .” Ezzel a Kisfaludy Sándor-idézzettel indítja könyvét a szerző, és ezzel a két sorral hív meg bennünket, hogy kövessük a valóban megtörtént vagy elképzelt beszélgetéseket, és megismerkedjünk a hangzó nyelvvel kapcsolatos legfontosabb gondokkal. Beszédművelő könyvet írt Wacha Imre, de rendhagyó módon kívánja az előszóbeli kifejezőképesség fejlesztésére bírni olvasóit. A *Beszéljünk a beszédről!* kötetlen beszélgetések sora, s maga az író „a képzeletbeli vita vezetője”.

Egy tüneti jelenségből, a jól ismert lámpalázból indul ki Wacha. Minden lelkiismeretes előadóban felmerül a kisebb-nagyobb szorongás: vajon eljutnak-e gondolatai vagy az általa tolmácsolt gondolatok a hallgatóság tudatához. A lámpalázat érezzük, de azt már nehezen akarjuk beismerni, hogy nem ismerjük eléggé anyanyelvünket. Sokszor nehézséget jelent egy hosszabb lélegzetű beszédmű összeállítása, nem mindig tudjuk gördülékenyen nyelvi formába önteni gondolatainkat, nem élünk vagy nem jól élünk a beszéd ún. prozódiai elemeivel: nem jelezzük árnyalt hangsúlyozással a beszéd információs súlyviszonyait, nem tagoljuk szünetekkel szakaszokra mondanivalónkat, nem élünk a hangerő, a hangmagasság és a beszédtempó tudatos változtatásának lehetőségeivel.

„. . . vajon ismerjük-e eléggé ezt a nyelvet, melyet gondolataink kifejezésére és közvetítésére használunk? . . . ismerjük-e azokat a hallgatólagos megegyezéseket, szokásokat, illetani tudnivalókat, melyek a nyelv használatára, s főleg a nyelvnek a beszédbeli változatára vonatkoznak?” (34—5) — kérdezi Wacha. A válasza: nem. Ezzel a könyvvel, a benne rögzített beszélgetésekkel, az „elrettentő” és a követendő példákkal rá akar ébreszteni bennünket, beszélgető partnereit, olvasóit a szerző arra, hogy belássuk: beszédképességünk, átlagos beszédmódunk színvonala nem kielégítő. Ezért olvastatja el velünk a négy fiatal nyári élményéről szóló „nyögés- és akadozástű” beszámolót és a munkahelyi értekezleten elhangzott hozzászólást. Ezért vizsgálja e szövegek szóválogatását, mondat szerkesztését, közhelyeit (74—97). Olvashatunk egy november 7-ére írott ünnepi beszédet, és összevethetjük a szónoklatot ennek emlékezetből elmondott „nyögés-tű” változatával (105—9). Megismerkedhetünk egy „tény- és tárgyszerűségében . . . jó”, de akadozó fizika felelettel (156—7). Ezért mondatja el velünk a „szerző-vitavezető” a Marx Györgytől vett részlet lényegét (164—8). Meg akar győzni bennünket Wacha arról,

hogy „... az anyanyelven szerzett ismeretek” csak „... akkor válnak igazán sajátunkká, ha könnyedén ki tudjuk fejezni gondolatainkat” (156).

A riasztó példák elolvastatása után meg is nyugtatja az olvasót a szerző azzal, hogy „a nyelvi kultúra, a kifejezési készség fejleszthető”. Alapja az, hogy megismerjük saját beszédünket és felismerjük hibáinkat (87). Egy József Attila-verstörredék fogalmazványain, javításain nyomon követi Wacha Imre a költő útját a gondolat első megjelenésétől a „végleges” nyelvi formába öntésig (176–8). Ezzel azt akarja bizonyítani, hogy ha a művész „ennyit gyötrődött”, míg a tartalomhoz megkereste a legkifejezőbb nyelvi formát, nekünk sem szabad megfeledeznünk „a gondolatot hordozó, kifejező nyelvről”.

Nézzük meg most már azt, hogyan segít bennünket Wacha Imre abban, hogy beszédünk hatékonyabb, hatásosabb, információban gazdagabb, kifejezőbb legyen.

Tisztázza a kommunikáció fogalmát és az információ áramlási iránya szerint csoportosítja a leggyakoribb beszédhelyzeteket (10–32). Összeveti az írott nyelvet a hangzó, a beszélt nyelvvel, és sorra veszi a kettő közötti különbségeket (32–49). Egy érdekes kísérlettel próbálja meggyőzni beszélgető partnereit arról, hogy a tömör, zsúfolt, az információkat sűrítve közlő ún. „szimultán” szerkezetek helyett a beszédben a lazább szövésű, hozzátoldó, ún. „szukcesszív” gondolatrend a kívánatos, ez a szerkesztésmód növeli meg az élőszó információs értékét (57–73). Megismerteti olvasóit az etológia alapfogalmaival, a magatartásváltással, a nyelvi kódváltással, a nyelvi illetan gondjaival. Tudatosítja bennünk azt, hogy a kifejezési formának az alkalomhoz, az adott beszédhelyzethez, a körülményekhez, a hallgatósághoz illőnek kell lennie (50–6; 114–27). Segít eligazodni a köszönések, megszólítások útvesztőiben (128–43). Fontos ez azért is, mert a kapcsolat-teremtés szokásaira nem kapunk biztos fogódzókat, szabályokat, környezetünkéből kell ellesnünk azt, hogy melyik beszédhelyzetben melyik formát használjuk. Végezetül a nehezebb szöveg megértését segítő szövegelemzésre láthatunk szép példákat. A helyes beszédmód kialakítását, a beszédkészség tudatos fejlesztését – Wacha szerint – mintaszerűen szerkesztett, példamutatóan megfogalmazott szépirodalmi és értekező prózai részeket felhasználásával kell kezdeni. Ehhez a munkához ad gyakorlati segítséget egy Illyés-szövegrészlet kifejező megjelenítésének „kottája” (164–87).

A könyv gyakran idéz és tudatosít bennünk igazságokat, megszívlelésre érdemes gondolatokat. Találomra néhány ezek közül: „... a beszédnek nem az a feladata, nem az a szerepe, hogy elhangozzék, hanem, hogy gondolatokat közvetítsen. S ehhez nemcsak nyelvre, hanem helyes, tiszta gondolatokra is szükség van” (190). „... a gondolatokat a szövegegész egységei, a mondatok hordozzák, ... a szöveg ... nem a pusztá egésze a mondatoknak, hanem megszerkesztett együttese.” „A mondatok sorából csak akkor lesz szöveg s a szövegből kerek gondolategész, ha a mondatok bele” is „vannak szerkesztve a szövegbe” (58–9). „... nyelvileg sem homogén az egy nyelvet beszélők közössége” (126). A gyermek beszédkészségét sem az otthon – a család –, sem az iskola nem fejlesztí a kívánt mértékben (155–6).

Világosan megfogalmazott jól hasznosítható gyakorlati tanácsokat kap az érdeklődő a szókincesfejlesztéshez, a nyelvi önvizsgálat kialakításához, a beszédhallás fejlesztéséhez, a beszéd zenei elemeinek használatához.

A könyvnek nincs tartalomjegyzéke – ezt különben nem tartom szerencsés megoldásnak –, nem is tagolódik hagyományos értelemben vett fejezetekre. Magyarázható ez azzal, hogy a címet viselő fejezetekre osztás nem is illenék a könnyed csevegéshez, a beszélgetéshez. Az egyes gondolatokat a szerző persze elkülöníti egymástól, s ezek mind-egyikét tartalmilag és hangulatilag jól megválasztott irodalmi idézetek vezetik be. A munkát bizonyos szerkesztésbeli lazaság jellemzi. Egy-egy gondolat felvetése után el-elkalandozik a „vitavezető”, majd visszatér a már érintett témára úgy, ahogy ez már a beszédben lenni szokott. Bizalmaskodásnak tűnhet egy-egy idézőjelbe tett, csak a tár-

salgási stílusba illő szó használata: „... miért «tetetem» ezekkel a szövegekkel” (81); „... minden tulajdonképpen csak «szájtépés», «szócséplés» volt” (95). Vitathatók az arányok is. (Pl. a kapcsolatteremtésről, megszólításról, köszönről szóló rész túlságosan részletezőre sikerült.) E megjegyzések természetesen nem vonnak le a könyv értékéből.

Mindig elismerésre méltó, rokonszenves tett egy ismeretterjesztő könyv megírása, hiszen ez a szélesebb körű olvasóközönség számára is hozzáférhetővé teszi a tudományos eredményeket. Wacha munkája igen olvasmányos, stílusa könnyed, gördülékeny, a könyvet rendkívül színessé, szemléletesé teszik a szépirodalomból és a nyelvészeti munkákból vett idézetek, az érdekes anekdoták, a személyes emlékek és nem utolsósorban Sajdik Ferenc rajzai. A Beszélgessünk a beszédről! bőséges nyelv- és beszédművelő irodalommal egészül ki (193–6).

Kinek szánja a szerző a könyvet? Elsősorban a fiataloknak, és az őket helyes beszédre tanító nevelőknek, de minden gondolkodó és a nyelv iránt érdeklődő, beszédére igényes művelt magyar embernek is. Ha csak a nyelvi önvizsgálat fontosságának felismertetéséig juttatja is el olvasóját Wacha, ha már nemcsak mások beszédét hallgatják éles fülű kritikusként a szerző vitapartneri, hanem saját megszólalásukban is felismerik a hibákat, a könyv már eredményesnek mondható. Wacha Imre művét nagy érdeklődéssel fogadta az olvasóközönség, és a Beszélgessünk a beszédről! sikerét mutatja az is, hogy a tekintélyes — tízezres — példányszám ellenére hetek alatt eltűnt a könyvesboltokból.

Molnár Ildikó

Henri Gobard: L'Aliénation linguistique (Analyse tétraglossique). Paris, 1976. Flammarion kiadása, 298 lap

Ismét egy olyan munkára találtunk, amely mellett a nyelv művelő nem mehet el közömbösen. Igaz ugyan, hogy a mai magyar nyelv művelés kiegyensúlyozott, minden nacionalizmustól és kozmopolitizmustól mentes elveinek a fényében Gobard meglepő című könyvének — „A nyelvi elidegenedés” — számos tézise fenntartást, jónéhány megállapítása pedig fejcsóválást vált ki, ennek ellenére érdekes, tanulságos, egészében véve pedig rokonszenves írás, még akkor is, ha — amint mindjárt látni fogjuk — nemcsak a túlzásokat és egyoldalúságokat nem sikerült elkerülnie, hanem olykor-olykor félreérthetetlenül dilettáns módon gondolkodik.

Henri Gobard-nak egyébként minden jel szerint két vesszőparipája van. Az egyik a „négyféle nyelv” elmélete (innét került a könyv alcímébe a *tétraglossique* melléknév). Ezzel alább részletesen foglalkozunk. A másik az a veszedelem, amelyet állítólag az angol nyelv jelent mindenekelőtt a franciára, de általában Európa és a világ valamennyi nyelvére nézve. Mint a legtöbb rögeszmének, Gobard két kedvenc vezérgondolatának is van némi reális alapja. Persze az olvasó, főleg a nem francia olvasó nem látja a helyzetet annyira elkeserítőnek és veszélyesnek, mint Gobard, s az alábbiakban megpróbáljuk elmondani, hogy miért nem. Előbb azonban valamivel alaposabban meg kell ismernünk a szerző felfogását.

Említettük, hogy Gobard egyik minduntalan visszatérő tézise az ún. négy nyelv elmélete. Hogy is érti ezt a négy nyelvet a francia szerző?

A nyelvnek Gobard szerint négy összetevője van: érzelmi (affektív), megismerési (kognitív), valamint technikai és mágikus. Sajnos, a szerző e kifejezéseket meglehetősen egyéni módon használja. Nézzük meg tehát, hogyan határozza meg ezt a „négyféle” nyelvet, amely állítólag a fentebbi négy összetevőnek felel meg.

1. Minden emberi fejlődés elengedhetetlen feltétele az affektív viszony, amelyben a nyelv nem a közlést, hanem a közösség fenntartását szolgálja. (Persze az olvasóban rögtön berzenkedik valami: hogyan szolgálja a közösséget? Nem épp azáltal, hogy lehetővé teszi annak a közlési tevékenységét? Miért affektív viszony ez?) Ez a helyi közösség nyelve, a szűkebb értelemben vett „honi” nyelv — egyedül ez tekinthető anyanyelvnek.

2. Nemzeti vagy regionális közvetítő nyelv, amely alapvetően a kommunikációt szolgálja.

3. A kulturális hagyományok nyelve, amely az értékek folyamatoságát biztosítja.

4. Mágikus nyelv, amely végső menedékként, szómágiaként funkcionál, s amelynek érthetlensége éppen szent voltának a bizonyítéka.

Például — magyarázza Gobard — a XVIII. században egy bretagne-i ember tudott bretonul (ez volt a honi vagy helyi nyelv), tudott franciául (ez volt a közvetítő nyelv), az irodalmi hagyomány nyelve a latin volt, s a mágikus nyelv a görög. (Kár, hogy ez utóbbi körülményt közelebbről nem magyarázza.)

Nos, a „négy nyelv”-ről csak annyit mondhatunk, hogy sajátos történelmi körülményeket és a múltat nem tekintve nem annyira négy nyelvről van itt szó, mint inkább a nyelv négy funkciójáról vagy aspektusáról. Gobard többek között azért ragaszkodik a négy nyelvhez, mert ez a négyes felosztás kapcsolatba hozható másik vesszőparipájával, azzal a veszéllyel, amelyet állítólag az angol jelent a többi nyelvre, mindenek előtt a franciára. A kapcsolat az angol és a „négy nyelv” között a szerző szerint abban áll, hogy az angol állítólag egyre inkább átveszi a közvetítő nyelv szerepét, s a francia mindinkább helyi nyelvvé fokozódik le.

Nem vagyunk teljesen érzéketlenek Gobard aggályaival szemben. De olykor-olykor nem tudunk elnyomni egy kis mosolyt a szerző szörnyűlködéseit olvasva. Mert van abban valami nevetséges, hogy Gobard szerint a francia nyelv a második világháborúig teljesen jogos és természetes módon volt a nemzetközi érintkezés eszköze — viszont az a tény, hogy a második világháborút követően ezt a szerepet egyre inkább az angol vette át, ez már felháborító, és olyasmi, ami szerzőnket nem egyszer valóságos dühkitörésekre ösztönzi. Mi magyarok például ezt a nyelvcserét sokkal nagyobb közönnyel szemléljük. Igen, az ember szinte azt hinné, Gobard képtelen megérteni azt az alapigazságot, hogy egy nyelv jelentőségét sohasem annak belső tulajdonságai határozzák meg, hanem annak a közösségnek a súlya, szerepe, státusza, amely beszéli. Hisz „kis nyelv” és „nagy nyelv” szembeállítására már eleve nyelven kívüli mozzanatra utal, a kérdéses nyelvközösség nagyságára, ami voltaképpen nem nyelvi sajátosság.

Hogy ízelítőt adjunk Gobard írásának érzelmi töltéséből és stílusából, íme egy rövid szakasz magyar fordításban: „... az angol nem ártatlan nyelv, mint az izlandi; az angol uralkodó nyelv, ez az a nyelv, amely által nyelvileg gyarmatosítani akarnak bennünket, s amely által a francia meg fogja ismerni azt a sorsot, amelyet maga a délfranciának és a bretonnak biztosított.” Először is, mi az, hogy „ártatlan nyelv”? Egy nyelv mindenképpen ártatlan, nem tehet arról, hogy esetleg valakire ráerőszakolják. Másodszor: francia — angol viszonylatban hatalmas túlzás nyelvi gyarmatosításról beszélni. Harmadszor: egyetlen franciát sem kényszerítenek arra, hogy anglicizmusokkal tömjön tele francia beszédét. Ha ezt teszi, azért teszi, mert valamilyen szempontból előnyösnek látja. Többnyire presztizsből, divatból.

S úgy érezzük, a presztizs az a kulcsfogalom, amely a jelenség megértéséhez a legtöbbet adhatja. Miért van olyan nagy presztizse az angolnak? Gobard — anélkül, hogy észrevenné — maga ad választ erre a kérdésre, például akkor, amikor felpanaszolja, hogy számos tudomány szakbibliográfiájában a tételeknek több mint a felét angol nyelvű munkák teszik ki. S ezt szemrehányólag jegyzi meg. Az olvasó nem érti: Talán hibájuk vagy éppen bűnük az angol nyelvű szerzőknek, hogy olyan sokat írnak? Talán meg kel-

lene őket kérni, hogy kevesebbet publikáljanak az egészséges nyelvi egyensúly érdekében? Nyilvánvaló, hogy az angol nyelv presztízsét, nemzetközi elterjedtségét végső fokon objektív tényezők határozzák meg — pusztán tudati mozzanatokkal, valamiféle ideológiával, ideológiai szándékkal ezt megmagyarázni nem lehetne. Az persze más kérdés, hogy vannak, akik ezt az objektív helyzetet próbálják „megideologizálni”, illetve a fennálló helyzetből próbálnak ideológiai hasznot húzni. De az ilyeneknek sem az angol nyelvhez, sem a nyelvtudományhoz nincs érdemi közük.

Csak mosolyogni tudunk azon, amikor Gobard az angol nyelvet „ördöginek” nevezi. Miért ördögi nyelv az angol? Azért, mert csalóka. Tekintélyes mennyiségű latin elemet tartalmazó szókincse kísértetiesen hasonlít a franciára — de valójában mégsem az! Mert „ugyanaz” a hajdani latin szó az angolban mégsem ugyanaz, mint a franciában.

De nem szabad azt hinnünk, hogy Gobard csak olyasmint mond, amin nevetünk vagy bosszankodunk. Nem, hisz ha így lenne, akkor bizvást nem vállalkoztunk volna a könyv ismertetésére. Esetenként ugyanis a szerző figyelemre méltó objektivitásról tesz tanúságot. Például az angollal kapcsolatos számos kirohanás után leszögezi: „... az angolt nem mint idegen nyelvet tanuljuk, hanem mint a kommunikáció nemzetközi nyelvét, s ebben az értelemben az angol olyan nyelv, amely mindazoké, akik használják, mindazoké, akiket szolgál, anélkül hogy a privilégiuma lenne azoknak, akiknek a honi nyelve is. Ezen felül az is nyilvánvaló, hogy Európán kívül is az angol az, amelyen a legkönnyebben érintkezhetünk Indiától Japánig. Ahogy a latin a középkorban nem volt Róma kizárólagos tulajdona, hanem az egész európai kultúra közös összekapcsolója, ugyanúgy az angol — szász és latin kettős származásával és ördögi kelepcéi ellenére [!] — képes a kommunikációnak azt a második nyelvét alkotni, amely modern világunkban elengedhetetlen.” Ehhez csak két megjegyzés: Az „ördögi kelepcék” bizvást kimaradhattak volna. Másodsor: szemben a korábbi megállapításokkal, amikor Gobard nem egyszer méltatlanul bánt a szegény angollal, itt mintha kicsit felértékelné. Mert az kétségtelen, hogy napjainkban az angol a nemzetközi érintkezés legfontosabb nyelve, de hogy kizárólag az angol töltene be ezt a szerepet, az túlzás.

De hagyjuk a nyelvpolitikát, és nézzük a szűkebb értelemben vett nyelvművelést! A szerző megfogalmaz egy érdekes tételt, amelyen el kellene gondolkoznunk: „minél erőteljesebb a nyelvi kényszer, annál leplezetlenebb a nyelvi kölcsönzés és megfordítva.” A leplezetlen kölcsönzést a szerző „bibisziizmus”-nak nevezi az angol rádió, a B. B. C. angolos, tehát *bi-bi-szi*-féle kiejtése alapján (a franciás ejtés *bé-bé-szé*). De meglehetősen szűkös példaanyagot kapunk ezekre az állítólag oly orcátlan és olyan tömeges kölcsönzésekre. Megtudjuk például, hogy a *Le Monde* 1973. június 22-i számában az ötödik lapon fényűző hosszúságú cigaretta helyett „Luxury Length” cigarettát hirdettek. Lám, mondja Gobard, ez a nyelvi elidegenedés csúcsa, amikor az anyanyelv lesz idegen.

De vajon milyen gyógyszert javasol Gobard az elkésérítő helyzetre? Nos, szerinte az angol uralmát úgy lehetne megtörni, hogy a jelenleg általánosan kötelező angol mellett kötelezővé tennének még egy másik nyelvet is. Őszinte meglepetésünkre még egy magyar, szólásmondást is idéz ennek alátámasztására, méghozzá magyarul a francia szövegben helyes írásjelekkel, de egy hibával, így: *kutya harapást szőrível gyógytanak*.

Mármost azon igencsak el lehet gondolkozni, vajon a szerző javaslata, tehát második kötelező nyelv bevezetése az angol mellett, valóban segítene-e. Egészében véve Gobard könyvének a második fele még az elsónél is rapszodikusabb. Hogy lehet az — veti fel például a szerző a kérdést —, hogy soha egy dán, egy japán, egy berber, egy indiai nem szólítana meg bennünket az utcán a saját nyelvén, viszont az angolok minden további nélkül ezt teszik. Erre a naiv kérdésre Gobard már megfelelt akkor, amikor fentebb leszögezte, hogy az angol a nemzetközi érintkezés egyik nagy elterjedtségű nyelve, s mint ilyen mindenkié, anélkül hogy az angolul beszélők privilégiuma lenne.

Mivel szerzőnk — mint láttuk — nagy örömmel szed össze minden rosszat, amit az angol nyelvről valaha is mondtak, „Az angol hamis egyszerűsége” című fejezetében Sapir egy 1931-i cikkére hivatkozik. Ebben Sapir úgy nyilatkozott, hogy az angolnak a formai egyszerűsége csak látszólagos, ezért kívánatosabb lenne valamely más nemzetközi segédnyelvet választani. Sapir természetesen okos és helytálló dolgokat mondott, de — úgy látszik — történelmi tendenciák ellen nem lehet tudós érveléssel boldogulni. Mert lám, az angol látszólagos egyszerűsége és valóságos bonyolultsága ellenére (egyébként „egyszerű” és „bonyolult” nyelv nem tudományos fogalom) mégiscsak a legáltalánosabban használt nemzetközi segédnyelv lett.

Összefoglalásképpen mit mondhatunk Gobard könyvéről? Noha a könyv címe feltétlenül felkelti érdeklődésünket, és úgy indul, mint tudományos munka, a szerző csapongó fantáziája és túlzásoktól sem mentes előítéletei következtében benyomásaink — amint az olvasásban előre haladunk — egyre vegyesebbek lesznek. Egészében Gobard munkája furcsán összedobált iromány — pedig azt mindvégig érezzük, hogy a szerző érdekes és rokonszenves egyéniség. De amit művel, az legjobb esetben is csak féltudomány. Felemáságát kitűnően mutatja bibliográfiája is: elég terjedelmes, de hallatlanul vegyes, és a nyelvtudomány klasszikus szerzőit — Saussure-t, Bloomfieldot, Hjelmslevet, Trubetzkoyt és Chomskyt — nem tartalmazza. Az egész könyvet a dilettantizmus szelleme lengi körül. Mert a téma — egy nagy kulturális örökségű nyelvnek, a franciának a helyzete egy expanzív másik nyelvvel, az angollal szemben — nos ez a téma bizvást megérdemelt volna alaposabb vizsgálatot mind általános nyelvészeti, mind nyelvművelési szempontból.

Egy tekintetben azonban Gobard könyve hallatlanul tanulságos: a nyelvvel kapcsolatos laikus nézetek intelligens és tömör összefoglalása ez a könyv. Az a biztonság, amivel a szerző beszél, arra utal, hogy általános nézeteket képvisel, nyilván így gondolkozik a művelt (nem nyelvész) francia értelmiségiek egy tekintélyes része. A könyv tehát mint nyelvészeti kortűnet, nem mint tudományos monográfia érdekes.

Antal László

Szende Tamás: A szó válsága. Gondolat. Budapest, 1979. 255(1)

Figyelemreméltó könyv tűnt fel néhány hónapja a könyvesboltok kirakataiban, borítóján egy kőbe metszett, domborműszerű emberi arc. Az alak beszédre nyitott szája élénkpiros színű, mintegy jelképezve, hogy a szájon át felénk áramló emberi hangról, illetve hangos formát öltött gondolati megnyilatkozásról lesz elsősorban szó a kötetben. De mit jelképez a kőbe vésett arc elmosódó, körvonalakra bomló volta? Szerintem jól jelképezi az egyik legsúlyosabb jelenségét annak a világnak, amelyben élünk, azt, amire oly elevenen utalt Antonioni Blow Up (Nagyítás) című filmje is, hogy már-már elvesztettük a valóságra irányuló megismerőképeségünket, s hogy maga az ember, megismerésünk egyik legfőbb tárgya, kicsúszik, legalábbis sok ponton kicsúszik látószögünkéből. Még jó, ha a körvonalak megmaradnak. És e látószögből való kisiklás egyik legfőbb forrása nyelvi, beszéltnyelvi eredetű. Szende Tamás könyve hozzásegít bennünket ahhoz, hogy szembenézzünk e nyugtalanító, mindannyiunkat nap mint nap, sőt óráról órára érintő „válsággal”.

A valósággal szembenézni mindig nehéz, mint a károk szépítés nélküli felmérése egy katasztrófa után. Jelen esetben nem volt katasztrófa, a szó válsága nem robbanásszerűen tört ránk, de a tünetek már olyan tömegben tornyosulnak elénk, hogy egy katalizma sem válthatott volna ki sokkal többet. Szende könyvének csak egy részében foglalkozik közvetlenül e válságtünetekkel, sok mindent elmond ahhoz, hogy a beszédtevékenység belső világát, részletjelenségeit megértsük: így — miután a nyelv jelentő-

ségéről szól — bemutatja például az olvasónak azt, hogy mit jelent a „nyelv és a nyelvhasználat az egyén mindennapi életében”, részletezi a beszédbeli közlés eszköztárát, elemzi a közlés folyamatát (szól a jelekről általában, ezen belül utal a jeleknek Ch. S. Peirce amerikai filozófus által megkülönböztetett három típusára: az indexre, az ikonra és a szimbólumra. Külön elemzi azt a kérdést, hogy a jelek általános rendszerében milyen szerepet visznek a nyelvi jelek). A közlés folyamatának bemutatása során — a jelek típusain és szerepén túlmenően — részletesen szól magáról a jelentésről, továbbá a jelentésvizonyokról (szinoníma, antonímia, homonímia, polisémia, hiponímia, inkompatibilitás stb.) és végül a közlés rétegeiről (a szituáció idevágó szerepéről, a tartalom szerinti közlés-rétegekről stb.) tesz említést. A 256 oldalas kötetből mintegy 110 oldalt foglalnak le a fenti kérdéskörök, mi ennek ellenére ezekről — jöllehet egy-két ponton nem úgy világítottuk volna meg az összefüggéseket, mint a szerző — a pusztá említésen túlmenően nem emlékezünk meg. Mindezen kérdésekről összefoglalóan és részleteiben más szakkönyvek is tájékoztatnak. Nyomban rátérünk a kötet lényegi részét képező „válságjelenségekre”.

A „válságjelenségeket” három fejezet keretében tárja elénk a szerző. Ő ugyan nem tesz erre utalást, de a három fejezet anyaga igen kézenfekvően visszavezethető a Shannon—Weaver-féle kommunikációs modell egyes pontjaira. Nyilvánvaló, hogy e modell — melynek egyik lényeges eleme a zaj — különféle pontjain találkozhatunk zajjelenségekkel. A forrás, az emberi agy pontján keletkező „zajjal”, a válságot előidéző akarattalagos vagy féltudatos zavarkeltésekkel (elhallgatás, hazugság stb.) az első idevágó fejezet foglalkozik; a repertoár szintjén jelentkező zajjelenségekről (a zavart, a félreértést, a megtévesztést előidéző szóelemekről) a második idevágó fejezet tudósít; az ún. csatorna szintjén felmerülő zajtünetekről (kettős értelem, félreértés stb.) viszont a harmadik idevágó fejezet ad áttekintést.

Nézzük most ezeket a fejezeteket külön külön.

A kommunikációs kapcsolat zavarainak sorában Szende elsőként említi a „hallgatás, elhallgatás” jelenségét. Igen sok hivatkozás kíséretében utal e jelenségre, tehát sokoldalú megvilágításba helyezi a tárgyalást, mégis egy-két mozzanat említése elmarad, például annak hangsúlyozása, hogy a hallgatás lehet 1. tudott tények elhallgatása 2. emotív mondanivaló visszafojtása, önmagunkba-gyűrése. Az előbbi ősidőktől mindmáig gyakori jelenség; ma is gyakori az államtitok, a katonai titok, az ipari titok, az orvosi titoktartás stb. Mint S. Freud munkássága utalt rá, sokkal veszélyesebb a második elhallgatástípus. A színészet, a tévéműsorok, a filmjelenetek mintegy kisajátították maguknak az érzelmeik nyílt kinyilvánításának, megjelenítésének jogát, napjaink embere csak ritkán tör ki hangos kifakadásokba, ritkán sír könnyezve, ritkán örül önfelédten — s talán ez a fajta hallgatás: az emotív beszédjelenségeknek ez az elhagyása, lefaragása, ez hat összezavaróan közléseinkre. Igaz, őszinte érzelemnyilvánításainkkal talán önmagunkat szolgáltatnák ki embertársainknak; azok megtudnák mi lakik bennünk, hogy bizonyos dolgokhoz, személyekhez miként viszonyulunk s visszaélhetnénk ezzel, de talán éppen ez az érzelmi őszinteség barátokat, híveket szerezne számunkra, nemcsak nyíltságunkkal visszaélni akarókat. Valljuk meg azonban, hogy ez az emóciólefaragás mint gyakorlat bizonyos politikai megfontolásokkal, óvatossággal is kapcsolatban állt a múltban, és sokan e magatartásgörccsöket még mindmáig nem tudták levetkőzni.

A fejezet keretébe tartozik a „csupasz kapcsolattartó funkció” említése is. A „Hogy vagy?” — „Kösz, jól. Hát te?” típusú kapcsolattartó beszélgetést Szende nem hibáztatja alapjaiban, hiszen az ilyenfajta beszélgetés — mint termőtalaj — alapot teremt egyéb természetű, nagyon is lényeges, értékes beszélgetések kialakulásához. Érdekes az az axiómarendszer, amit Szende a csupasz kapcsolattartó (fatikus) beszéd arany szabályaival kapcsolatban bemutat.

A „dimenzióeltolás, dimenzióváltás” részfejezetcím alatt azt a törekvést mutatja be Szende, melynek végeredménye a hallgató véleményének kézbe tartása. Ehhez az szükséges, hogy a hallgató — a hallottak alapján — maga alakítsa ki (a beszélő által is óhajtott) véleményt. Ezt vagy úgy érjük el Szende szerint, ha a gondolatmenetből itt-ott részeket hagyunk ki s így az anyag logikai összefüggése úgy változik meg, hogy abból már a kívánt következtetést vonja le a hallgató. Az anyag ilyen „preparálásán” túlmenően Szende utal arra a dimenzióváltásra is, amikor az anyag logikai sorrendje csonkítatlan marad, csak hogy az előadás során a beszélő szavait „körültekintéssel választja meg” s így jön létre a kívánt hatás. Különösen az újságírás nyelvben találkozhatunk ilyen „meggyőző erejű” fogalmazásokkal. S mindebben — tesszük hozzá — nagy szerepe van az idézőjel presztizsének, hogy ne mondjuk varázsának. Tulajdonképpen kétféle idézőjel-használat van: 1. Az írás szerkesztője úgy érezheti, hogy a szokásostól, a szótári jelentéstől kissé (vagy nagyon is) eltérő, alkalmi értelemben használ egy szót, ilyenkor ezt „-jelbe teszi. Ez tulajdonképpen saját szóhasználatának idézőjelezése. Rendszerint affektív hatású szavakról van ilyenkor szó. 2. Az idézőjel másik használata az, amikor ez a jel megmarad eredeti funkciójában, s más személy szavainak tolmácsolását jelzi. A baj ott van, hogy az olvasó nem mindig tudja, hogy melyik típusú idézőjéről van éppen szó. S ebben rejlik a dimenzióeltolás egyik legnagyobb stratégiai lehetősége. A dimenzióeltolás folyamatát leginkább a billiárdhoz hasonlíthatjuk: minden kimondott szó valamiféle értékelő viszonyulást vált ki a hallgatóban, s ha jól válogatjuk szavainkat, ennek (ti. a hallgatónak) véleményét (a billiárdgolyót) a szavak (a falfelületek és egyéb álló billiárdgolyók) között az ide-oda pattintás módszerével, ill. művészetével végül is a nekünk kedvező irányba terelhetjük.

A „helyzeti befolyásoltság” jelensége tulajdonképpen a dimenzióeltolással rokon. Ha kijelentéseket, állításokat affektív töltésű szavak összekötő szövegébe ágyazunk, sokszor éppen az affektív tartalom válik uralkodóvá. Mindehhez Szende Cicero „Contra Catilinam” című beszédét idézi, továbbá többek között, a Woolmark védjegy „lelki hatásait” mutatja be. A preszuppozíciók elméletéből kiindulva adja meg a jelzett manipulációs hatás elméleti magyarázatát.

A „hazudás” a két előbb említett zavarjelenséggel szemben már eleve megtévesztő tartalmat közöl a hallgatóval, míg az előző esetekben a hamis végkövetkeztetést valójában a hallgató fogalmazza meg magának. Minthogy azonban a beszélő éppen arra törekszik, hogy ez a hamis következtetés a hallgatónál kialakuljon, ezek az előbbi zavarfolyamatok sem térnek el sokban a hazudástól, ha annak erkölcsi oldalát tekintjük. Ám bennünket a nyelvi oldal érdekel. Sajnos — mint Szende jelzi — „a hazugságnak nincs külön önálló nyelvi formája”. A kriminalisztikában használnak ugyan hazugságvizsgáló gépet, de ennek működése elsősorban idegfiziológiai jelenségek regisztrálásán alapszik. Talán elsősorban a beszédszüneteknek a szokásostól való eltérése vezethet nyomra nyelvileg a hazugságvizsgálatban. Szende utal az olyan mindennapi hazugságokra, melyek az ilyenféle mondatokban jelentkeznek: „Ezer éve nem láttalak, fogalmad sincs, hányszor gondoltam rád!” Tudniillik a rá gondolás ténye lehet hazugság. Kérdés azonban, hogy a beszélő nem kedveskedésnek, s így menthető, kegyes hazugságnak minősíti-e fenti valótlan állítását. Bizonyára annak. Így azt mondhatjuk, hogy mindennapi életünket át- meg átfonják az ilyen hazugságok.

Sokkal veszélyesebbek számunkra — legalábbis ami az egyéni létsorsokat illeti — az ún. élethazugságok. Így nevezte a magatartásformává vált hazug, megtévesztő viszonyt két ember, vagy egy ember és a társadalom között az 1971-ben elhunyt Várkonyi H. Dezső pszichológus. Ibsen elsősorban az egyén és a társadalom közötti élethazugságokat mutatta be (Vadkacsa), Ingmar Bergman viszont az egyén — egyén közötti élethazugságok ábrázolásának mestere. Szende nem utal az ilyen — az egyén szinte majd minden meg-

nyilatkozását (nyelvi és mozgásbeli megnyilatkozását) árnyaló hazugságrendszerekre. Hogy ez nem társadalmi tünet, hanem egyének tragédiája? Nem mindig. A presziózók Molière idején — magatartásformájukkal — tömegjelenségnek számítottak. Kérdés, hogy a határozottság, a biztos, a katonás fellépés, a férfias egyenesség — amely magatartásforma annyiszor jelentkezett a magyar társadalomtörténet során — nem volt-e sok esetben nagy tömegek élethazugsága (vö. Nemeskürty I. Rekviem egy hadseregért című kisregényének egy-egy tisztalakját, akiknek a határozottsága valójában egész otthoni társadalmi rétegek határozottság-hazugságával egyezett). De az is társadalmi tünet, ha az egyén—egyen közötti élethazugságok válnak olyan gyakorivá, hogy a családi együttélést széles körben már magas százalékban jellemzik.

E fejezet keretében utoljára a „szöözönt” mutatja be a szerző. Szerintem — rendszertanilag — a szöözön csak részben tartozik ide. Ha valakinek sok — valójában felesleges — mondanivalója van, és ezt mégis elmondja, úgy ez idetartozik; de ha valaki azért „alkalmaz” szöözönt, hogy ezzel mást ne engedjen szóhoz, vagy hogy másvalaki figyelmét valamiről elvonja ez a szöözöntípus már nem spontán jellegű, s így a „helyzeti befolyásoltság” vagy egyéb alfejezet témakörébe tartozna.

A repertoárnak, a nyelvi közléselemek készletárának is vannak olyan tartozékai, melyek zavart, félreértést, megértésbeli nehézséget idézhetnek elő — még ha a beszélőben a félrevezetési törekvésnek szikrája sincs meg. Vannak olyan áldatlan — pl. az erőltetett szerkesztésű legújabb keletű — szavak, melyeknek jelentését a hallgató nem érti mindig a szándékolt tartalomnak megfelelően. Az ilyen új szavak félreérthetősége annál inkább megjelenhet, mivel az új szavak sokszor hibás logikai összefüggést tartalmaznak, betű szerinti értelmezés esetén. A magyar szóújdomságok stílári ferdeségeivel szemben nem indulnak ilyen hátránnyal az idegen szavak. De a nehezen érthetőség és a félreértés veszélye ezek esetén is fennáll, sőt néha fokozott mértékben. A m e t a f o r m a is félreírható, a megértést, mivel — különösen a túl általános metaforák („az élet álom” stb.) — sokszor többértelműek. Szende nem említi a metaforák egyféleképpen, ill. két- vagy többféleképpen való értelmezésének gondját, ő inkább felhasználási területenként említi a metaforák veszélyeit. Példákat sorol fel a filozófiai oktatási gyakorlat sematikussá vált metaforái közül, de a hivatalos nyelv, a költészet metaforáinak veszélyeit is példák-
kal illusztrálja. A hibásan összetett metaforákra, a képzavarra viszont nem tér ki kellő mértékben. — Néha az illem, a s z é p í t é s törekvése olyan szavakat hoz létre, amelyek értelme kibogozásához fejtorésre lehet szükség, de ugyanakkor az is előfordul — a szerző megfogalmazását idézve —, hogy „tettek és gondolatok helyett egy marék ú t s z é l i s z ó t nyújtunk át egymásnak”. Ilyen esetben a gondolat affektív kiemelése ugyan megtörténik, de kérdés, hogy a kihangsúlyozott gondolat nem vesz-e el az erős hangsúlyozásban. Mindkét típusú lexikai anyagból szószedeteket állíthatnánk össze — majd minden fogalmat kifejező szónak megvan a feldicsérő és a lebecsmérlő szómegfelelője.

Mint említettük, Szende Tamás könyvének utolsó zavarvizsgáló fejezete az ún. csatorna zajaival foglalkozik, csak hogy ide tartozik maga a közlemény is, mint a csatornán célirányosan áthaladó jelentéstartalom. Itt elsőként a „kettős értelem, célzás, kétértelműség” kerül szóba. Példaként Petőfi „Föltámadott a tenger” című versét idézi, melynek szövegén — mint ismert — két tartalom húzódik végig, egy konkrét és egy elvont, s e két tartalom egyszerre való felfogása nyújtja a vers élvezetének végső élményét. A mindennapi beszédnek azonban kárára lenne, ha ilyen jelentés-párhuzamosságokat kívánnánk benne gyakran alkalmazni, ámde a közlemény sokszor mégis tartalmaz ilyesmit. S éppen ez ad okot a közlés zavaraira. Gyakran a közlő semmiféle kétértelműséget sem kíván belevinni beszédébe, szövegébe, s a kétértelműség „réme” mégis ott lapul a szavak között.

A fentiekhez hozzátéve saját példákat, utalunk ezzel arra, hogy még legnagyobb költőink szövegei is lehetnek kétértelműek: „a hír főséges terebély fa . . . Zöld ágait ki századokra nyújtja”. (Petőfi: Hír.) Itt a *ki* lehet igekötő, de felfoghatjuk ezt vonatkozó-névmásnak is. Természetes, hogy így két merőben eltérő jelentést nyerünk.

Szende több olyan szót említ, amelynek önmagában kettős értelme van (pl. a *nyúl* főnév és ige). Ezeket a példákat én nem itt említettem volna, hiszen ezek még a repertoárhoz tartozó tények. Joggal ide tartoznak azonban a „mellékjelentéseken alapuló kétértelműségek”. A *hidat ver* szókapcsolat ('kövel üti a hidat', ill. 'hidat épít') kettős jelentését idézi Szende, idevágóan, persze más példák mellett. Utal a „nem nyílt közlés”-ből fakadó kétértelműségekre is. Íme az általa idézett példa: „Jó volna, ha valaki hozna egy pohár vizet.” Itt felszólítással van dolgunk, csak hogy kijelentő formában, s kérdés, ki veszi magára nézve kötelező felszólításnak. A *c é l z á s o k* ugyanilyen kétértelműségeket tartalmazhatnak.

S itt kell utalnunk arra, amire sajnos Szende nem utalt kellő hangsúllyal: a beszélő és a hallgató műveltségének szerepére. Az élőbeszéddel, vagy írással egymáshoz forduló előképzettsége erősen eltérő lehet. Ha a célzás más-más tudásanyagra utal, nem biztos, hogy annak rejtett jelentését a hallgató egyáltalán felfogja. De hiszen mindannyiunk tudása többé-kevésbé eltér, így valójában majd minden kijelentésünk kétértelmű, ha a kétértelműséget tágan értelmezzük.

A félreértés jelenségével is részletesen foglalkozik Szende Tamás. Utal az egyszerű félrehalláson, ill. félreolvasáson alapuló idevágó zavarokra. Utal arra az esetre is, amikor a címzett nem azonos azzal, akinek a közleményt szánták. Felemlíti azt az esetet, amikor a közlemény tulajdonképpen mindenki számára egyértelműen eltérő jelentésű attól, amilyen értelemben a beszélő szavait mondja. Ilyenkor a beszélő szenved fogalomzavarban, vagy nyelvi műveltsége alacsony. A semmitmondó szövegek (valljuk meg néha a költészet is produkál ilyen szövegeket) is eredményezhetnek félreértést, ha a semmitmondásba a hallgató valamilyen mély értelmet magyaráz bele. Messze vezetne, ha a szerző által említett összes félreértés-lehetőséget sorra akarnánk venni. Érdemes figyelmesen átolvasni ezt a részt, hogy megdöbbenet lássuk a félreértéstípusok gazdag „színpompáját”.

A mindennapi beszédnek vannak olyan szinterei, állítja Szende, ahol nemcsak a közlemény eredményez megértésbeli nehézségeket, hanem maga a csatorna is beszűkül. „Ilyenkor a nyelvi rendszer használatba vett része mutatkozik annyira igénytelennek, hogy amit abból össze lehet tákolni, vajmi keveset ér” — mondja a szerző. Persze itt nem a szoros értelemben vett csatornát — mondjuk a telefonkábel — kell értenünk, hanem tulajdonképpen ismét a közleményről, s ennek szűkösségéről van szó. Nagy hibának tartja Szende azt a valóban hibáztatható szokást, hogy egyesek a konkrétat, az egyedit általánossal helyettesítik. E „stratégiában” — úgy hisszük — nagy szerepet játszik a gyávaság, a felelősség alóli kibújni akarás. Ha ugyanis általánosságokban beszélünk, ebből baj nem lehet. Szende ezt, kissé enyhébben, így magyarázza: A beszélő „nem tudja, vagy nem akarja pontosan megjelölni azt, amit ki akar mondani”. Sorra veszi a metafora, az eufemizmus idevágó szerepét, elemzi a félreértésben megnyilvánuló általános felé való eltolódást. De ezek után egy lényegibb, alapvetőbb jelenségre utal: arra, hogy a személytelen fogalmazás, az „én”-nélküli közlésformák — amit egyébként legfőképpen a rádió-közlések testesítenek meg — mennyire magukkal hozzák a konkrétan általánossal való helyettesítést mint nyelvi veszélyt. Szende utal arra a tényre, hogy az egyéni életvezetés felfogásakor „egy . . . képzelt skálának végső pontján megjelenik előtünk egy arc nélküli figura, amelynek halványabb-erőteljesebb körvonalai minden egyéni képlet mögött többé vagy kevésbé felismerhetők”. Itt talán a borítólapra történik utalás, de nem ez a lényeges, hanem az, hogy az emberi arc vonásai nemcsak eltűnnek, szétbomlanak az

információk válságos kavarodásában, hanem az is, hogy bizonyos alapvonalak, kontúrok mégiscsak megmaradnak. Egyéni jellemünknek tehát mégiscsak maradnak felismerhető vonulatai? S mi ez a maradvány? Szende a freudi terminológiát alkalmazza, s a mögöttes énről beszél. Ha nyelvünket veszélyezteti is az én háttérbe szorulása, s így a beszéd túl általánossá válása, tegyük hozzá a kívánságot: legalább arra törekedjünk, hogy annyira ne szoruljon háttérbe énünk, hogy még ennek a „mögöttes ének” kontúrjai is szétolvadjanak.

További idevágó témakör a k ö z h e l y zavarkeltő, jelentéselszűrítő hatása. Szende itt — igen helyesen — beszél a közhely ismérveiről s osztályozási kategóriáiról. Kijelenti, hogy a közhelynek manapság igen magas a „társadalmi fogyasztása”. Hogy pontosabban hol, mely körök, mely foglalkozási csoportok fogyasztják ilyen nagy mértékben a közhelyeket, ennek feldolgozása külön tanulmányt igényelne, s a kérdéskör részletes feltárása — a feltáró karrierje szempontjából — nem is lenne veszélytelen feladat.

Végül a z s a r g o n jelenségét mutatja be könyvében a szerző. Itt talán érdemes utalni egy régebben megjelent, de még ma is tanulságos olvasmányra, Fónagy Ivánnak és Soltész Katalinnak A mozgalmi nyelvről 1954-ben írott kis kötetére. De a zsargon természetesen nemcsak a mozgalmi nyelv nyelvi repertoárját áraszthatja el, hanem egyéb területeket, pl. a szaknyelvet is. Szende meggyőzően mutat be néhányat a zsargon jellegzetes tünettánából (stratégiai célzata a karrierépítés, kisajátít köznyelvi jelentéseket, szó szerkezeteinek rendszere mesterségesen beszűkített, kedveli az ellentétes jelentéspárokat stb.). Végül — összefoglalóan — megjegyzi Szende, hogy a zsargon valamiféle bűvész-mutatóvány, amely „a jelentéstani hiányokat stíluskiegészítésekkel pótolja”.

Milyen magyarországi közléshagyományokkal kell az elmondottakhoz kapcsolatosan számolni, erről szól a kötet végén néhány — szerintünk kissé szűkre szabott — oldal.

A kötet hiánypótlónak tekinthető, ilyen összefoglalóan még nem mutatta be senki napjaink nyelvi „válságtüneteit”. A kötet anyagával kapcsolatban mégis megjegyzek annyit, hogy a magam részéről szétválasztottam volna az informatív célzatú közlést és az affektív tartalmú közléstörökvéseket, a denotatív és a konnotatív vonatkozásokat. A két szint ugyanis — szerintem — nincs egyenlő mértékben válságban, e két szint más-más tünettant mutató zavaregyüttes. Ezek hullámhegyei és hullámvölgyei nem esnek egybe, s interferencia-jelenségekkel is számolni kell, ha nincs pontos egybeesés. És még egy megjegyzés, amit — egy kollegám nézeteit is elfogadva — szeretnék szóvá tenni: nem tartom elég szerencsésnek a címet., „A szó válsága”, ez a cím; de már a kötet hátsó borítóján az áll, hogy a „szó nem lehet válságban”. Nos, a cím — jóllehet megfelelően felhívó jellegű — maga is bizonyos homályos tartalmat tükröz, ami ellen a szerző kötetében több helyen hadakozik. Aztán valóban válságban van-e a közlés? Válság akkor áll be, ha egy régóta egyenletesen vagy szokásos hullámmozgással haladó fejlődési folyamat megszakad. De itt erről nincs szó. Pusztán bizonyos nehézségek merülnek fel egymás közléseinek megértését illetően, de a nyelv nem veszítette el célját. Ilyen természetű „válságai”, mint jelenleg, máskor is voltak története során. A nyelvújítás előtt válság volt az, hogy rengeteg fogalmunk volt, aminek nem volt meg a magyar nyelvi jele. Ma igen sok olyan jellel rendelkezünk, melyek tartalmatlanok, üresek — de mindez a nyelv, fejlődésének megszokott tünete. A jelzett tünetekről — akár „válságnak” nevezük ezeket, akár pusztán „nehézségeknak” — természetesen beszélnünk kell, s végső soron ez Szende Tamás kötetének legfőbb értéke.

Büky Béla

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>R. Hutás Magdolna: Az akció szó élete a magyar nyelvben</i>	355
<i>Kiss Lajos: Egy állítólagos tájnév: Apoka — Lok — Repcsény — Szapha</i>	364
<i>Kónyi Sándor: A varjúkérdés és összetevői</i>	368

Szemle

<i>Wacha Imre: Beszéljessünk a beszédről! (Ismerteti: Molnár Ildikó)</i>	374
<i>Henri Gobart: L'Aliénation linguistique (Ismerteti: Antal László)</i>	376
<i>Szende Tamás: A szó válsága (Ismerteti: Büky Béla)</i>	379

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215 - 96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen* 1 Ft
3. *Farkas Vilmos: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról* 1 Ft
[A 2-3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)* 4 Ft
4. *Bárczi Géza: Anyanyelvünk magyarsága* 1 Ft
5. *Vértes O. András: A beszédhibákról* 1 Ft
6. *Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője* 3 Ft
7. *Bencédy József—Deme László: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai* 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre: A műszaki nyelv művelése* 5 Ft
9. *Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája* 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc: O. Nagy Gábor emlékének* 2 Ft
11. *Kemény Gábor: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában* 2 Ft
12. *Beszédkultúránk időszerű kérdései*

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth). 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve. 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utca neveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk. Juhász József, Szóke István. O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmátikus rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8